

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA
IX
2009
Číslo 2

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA

TERRITORIALIA

IX
2009
2

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2010

Redakční rada

Předseda: doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc.

Výkonný redaktor: PhDr. Jan Šír

Interní členové/redakční kruh: Mgr. Jan Bečka, doc. PhDr. Miloš Calda, doc. PhDr. Michal Kubát, Ph.D., PhDr. Ondřej Matějka, PhDr. Tomáš Nigrin, prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., prof. PhDr. Lenka Rovná, CSc., doc. PhDr. Luboš Švec, CSc.

Externí členové:

prof. Marek Bankowicz (Uniwersytet Jagielloński)
prof. Dr. Christoph Boyer (Universität Salzburg)
prof. Crister Garrett (Universität Leipzig)
doc. PhDr. Jiří Kocian, CSc. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR)
prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (emeritní profesor moderních dějin)
doc. PhDr. Ilja Lemeškin, Ph.D. (FF UK)
prof. Iain McLean (Nuffield College, Oxford University)
prof. Dr. Marek Nekula (Universität Regensburg)
prof. Dietmar Neutatz (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg)
prof. Alan Butt Phillip (Bath University)
prof. James F. Pontuso (Hampden-Sydney College)
prof. Jacques Rupnik (Science Po, Paris)
doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D. (Ústav dějin Univerzity Karlovy
a Archiv Univerzity Karlovy)
PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR)
prof. Dr. Wolfgang Wessels (Universität zu Köln)

Elektronická verze: <http://stuter.fsv.cuni.cz/>

Časopis vychází s finanční podporou Rozvojového programu MŠMT č. 14/88 Podpora rozvoje vědeckých časopisů a zvyšování jazykové kvalifikace administrativních pracovníků FSV UK a Výzkumného záměru UK FSV č. MSM0021620841 Rozvoj české společnosti v EU: rizika a výzvy.

OBSAH

Studie	7
Ideologie a život: Obraz doby socialismu v českých, slovenských, polských a německých učebnicích dějepisu ZDENĚK BENEŠ – TOMÁŠ NIGRIN	9
Zásada loajality v ústavním řádu Spolkové republiky Německo PETR MLSNA – DAGMAR ČERNÁ	29
Činnost Ferdinanda Peroutky ve Spojených státech za studené války FRANCIS D. RAŠKA	65
Podzim roku 1939 na východopolských územích TOMÁŠ VOJTA	81
Recenze	115
Zprávy	135
O autorech	183
Pokyny pro autory	185

STUDIE

IDEOLOGIE A ŽIVOT: OBRAZ DOBY SOCIALISMU V ČESKÝCH, SLOVENSKÝCH, POLSKÝCH A NĚMECKÝCH UČEBNÍCÍCH DĚJEPISU*

ZDENĚK BENEŠ – TOMÁŠ NIGRIN

Abstract

Ideology and Reality: the Socialist Era As Presented in Czech, Slovak, Polish and German History Textbooks

The paper deals with the issue of loyalty towards the ruling regimes in communist Czechoslovakia (Czech Republic and Slovakia), Poland and East Germany. The main emphasis is placed on the behavior of society and on the reasons why most people were ready to collaborate with the communist regime, showing hardly any signs of active resistance. School textbooks published in the Czech and Slovak Republics, Poland, and Germany in the last twenty years have been subjected here to a comparative analysis. The authors state that the issue of loyalty has not been adequately treated in the above textbooks yet, despite the fact that it is of paramount importance for our understanding of the communist era in the respective countries.

Keywords: communism, school textbooks, loyalty, Czech Republic, Slovakia, Poland, Germany

Školní dějepis a socialismus

Soubor historických informací, který přináší školní dějepis, byl už před časem rozpoznán jako významná součást moderní historické kultury. Výsadní postavení dějepisů vyplývá z jeho základního úkolu; řečeno dnes už klasickým způsobem je školní dějepis možné definovat jako institucio-

* Tato stať vznikla v rámci Výzkumného záměru MSM0021620841, zpracovávaného v rámci Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

nalizovanou formu předávání, zachovávání a vytváření historického vědomí společnosti a jejím prostřednictvím i jednotlivce.

Celek školního dějepisu se skládá z několika prvků, z nichž je z hlediska veřejnosti nesporně nejviditelnějším učebnice dějepisu. Tu lze definovat jako specifický typ historické literatury, který je primárně určen konkrétnímu adresátovi, jímž je žák či student všech typů škol (základních, středních a vyšších odborných), na nichž je dějepis vyučován, a k užití v pedagogické komunikaci.

V obou definicích je skrytě, ale přesto zřetelně obsažen rys, který bývá velmi často dějepisu z toho či onoho důvodu předhazován. Dějepisné učivo je vždy výběrem, a proto se vždy ozývají hlasy požadující zařazení toho či onoho tématu, posílení jednoho anebo oslabení jiného atp. A s těmito požadavky úzce souvisí další rys, jímž je rozsah a podoba interpretací dějinných událostí a procesů, jež školní dějepis nabízí. Na tomto místě je třeba upozornit na skutečnost, že v kurikulech a učebnicích máme před sebou nikoli reálnou podobu výuky, ale její podobu „normativní“. Mezi tím, co „být má“, a tím, co „skutečně je“, co se vyučuje, bývá totiž někdy dosti značný rozdíl. A tento rozdíl je v nedemokratických společnostech vždy větší než v societách fungujících na demokratických principech. Ovlivňuje jej ale také podoba a struktura dokumentů, jež výuku řídí (kurikul). Dnes častá vícestupňovost těchto dokumentů možnosti a zároveň respektovanost tohoto stavu jenom dokumentuje.¹ V České republice tento fakt nyní reprezentují Rámcové vzdělávací programy (RVP), které jsou konkretizovány příslušnými úpravami (jež jsou v pravomoci jednotlivých škol) v tzv. školních vzdělávacích programech (ŠVP). Touto dvoustupňovostí či vícestupňovitostí kurikul se může rozdíl mezi normativní a reálnou výukou snižovat.

Zkušenosti z komparativních výzkumů školního dějepisu ukazují, že zvláště citlivým tématem jsou události a procesy soudobých dějin. V historii střední a východní Evropy je toto období vlastně totožné s dobou komunistických vlád, tedy socialismu, či, chceme-li, „reálného socialismu“. Takováto charakteristika nás nutně přivádí k úvodnímu vymezení toho, co lze socialismem vůbec rozumět. Lze rozlišit tři jeho základní podoby: ideál sociálně spravedlivé společnosti, zrodilví se ve svých základních podobách

¹ Viz Dagmar Hudecová, *Analýza dějepisných vzdělávacích programů ve vybraných státech Evropy a její výsledky* (Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2006); dále i Vratislav Čapek, *Perspektivy školního dějepisu v evropských zemích a v USA* (Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2003).

v 19. století, pod vlivem narůstající naléhavosti „sociální otázky“ (např. „utopický socialismus“ či křesťanský socialismus); ekonomicko-filozofickou teorii, která soudí, že nalezla vědecké vysvětlení podstaty lidské společnosti (historický materialismus); a politickou teorii a praxi usilující (teoreticky) o realizaci historického materialismu a užívající autoritativních a násilných forem politického řízení. Reálnou praxi socialismu ovlivňovaly konkrétní kulturní podmínky (Čína, Kambodža) či mocenské konstelace (střední Evropa). Teorii socialismu byl marxismus-leninismus, jeho praxí pak tzv. reálný socialismus.²

V té či oné míře se v českých i evropských učebnicích o těchto třech socialismech vždy mluví, ať už přímo, či jenom kontextuálně.³ O prvním a druhém především ve výkladu dějin 19. století, třetí je předmětem pozornosti ve výkladu dějin soudobých. Ale ani v tomto případě není situace zcela jednoduchá.

Ukažme alespoň základní rysy výkladu socialismu v českých, slovenských, polských a německých učebnicích.⁴ Učebnice je z pohledu veřejnosti nejvýraznějším prvkem systému školního dějepisu, a také proto se právě na ni soustřeďuje – vedle kurikul – hlavní pozornost při jeho posuzování a hodnocení.⁵ A volba učebnic právě oněch čtyř zemí může poskytovat vhodný materiál pro případovou komparativní studii o možnostech poznání tak závažného a citlivého tématu jakým je výklad moderních dějin. Jednak proto, že jde o středoevropské země, tedy o země jednoho evropského regionu, a jednak proto, že odrážejí rozdílné dějinné osudy. Polsko

² Zdeněk Beneš, Dějiny 20. století jako didaktická i metodická výzva I–II, *Společenskovědní předměty* VII/2007, č. 2 a č. 3 (Úvaly: Albra, 2007), 3–7.

³ Celé jedno číslo časopisu *Internationale Schulbuchforschung/International Textbook Research* (2004) bylo věnováno problému zobrazení socialismu v českých a německých učebnicích: *Die Zeit des Sozialismus in deutschen und tschechischen Schulgeschichtsbüchern*.

⁴ Dějiny středoevropských zemí nejsou bohužel v celoevropské literatuře dostatečně reflektovány; jde přitom o region, jehož historické zkušenosti mohou být v mnohém užitečné. Viz např. *Crossroads of European histories. Multiple outlooks on five key moments in the history of Europe* (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2006), jež tu mohou sloužit jako příklad.

⁵ K učebnicím jako typu historické (didakticko-historické) literatury existuje obrovská literatura. Z ní uveďme alespoň tu základní a z těch zemí, jejichž učebnicemi se tu zabýváme; v citovaných publikacích je obsažena další bibliografie: Hans-Jürgen Pandel a Gerhard Schneider, eds., *Handbuch Medien im Geschichtsunterricht* (Schwalbach: Wochenschauverlag, 2005); M. Kujawska, *Podrecznik historii – perspektywy modernizacji* (Poznań: TAMI, 1994); Viliam Kratochvíl, *Modely na rozvíjanie kompetencií žiakov. K transformácii vzťahu histórie a školského dejepisu*. (Bratislava: Stimul, 2004); Zdeněk Beneš, Blažena Gracová a Jan Průcha, *Sondy a analýzy*. Učebnice dějepisu – teorie a multikulturní aspekty edukačního média (Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2009).

bylo zemí, které bylo komunistický socialismus třeba násilím vnutit. Česko a Slovensko jsou zase státy se společnou nedávnou minulostí (a zejména česká část československé společnosti byla tradičně orientována spíše levičově) i podobnou historickou pamětí, které se navíc dokázaly „vzorově“ rozejít. Pro Německo platí totéž, avšak s tím, že bývalá NDR se připojila k demokratické SRN. I díky těmto rozdílným vývojovým charakteristikám se v dnešním historickém vědomí projevují poněkud odlišné rysy interpretací této společné „nadstátní“ minulosti – a samozřejmě jejich přesahy do dnešního politického i každodenního života.

Dvacet let, které uplynuly od pádu komunistických režimů, přineslo řadu historických poznatků, které byly za komunistického režimu nedostupné, ale které dnešní učebnice musejí reflektovat. Výklad doby socialismu v učebnicích však neovlivňují jen tyto nové poznatky a sociální či historická paměť. Všechny analyzované učebnice mají povahu tzv. kvazi-syntéz, usilujících o celkový, na charakteristických znacích vystavěný obraz minulosti.⁶ Tato jejich koncepce jenom posiluje jejich vliv na kultivaci historického vědomí žáků. Didakticko-historický obraz minulosti navíc determinují i zásady pedagogické a odborně didaktické. Konceptualizace tohoto specifického obrazu minulosti je navíc závislá i na legislativních a organizačních rysech školského systému v jednotlivých zemích.

Česká republika

Události roku 1989 vyvolaly v tehdejší Československu stejně jako v ostatních zemích bývalého východního bloku potřebu tvorby nových, ideologického balastu zbavených učebnic. Čeští tvůrci učebnic tak byli stejně jako všude jinde v postkomunistické středovýchodní Evropě postaveni před zásadní a obtížný úkol, na který nebyli zprvu připraveni – sepsat zcela nové učebnice.⁷ Pro žáky i učitele českých škol se tak stala 90. léta obdobím, ve kterém vznikalo mnoho nových učebnic pro takřka všechny vyučovací předměty. První texty nebyly učebnicemi v pravém slova smyslu; šlo o po-

⁶ K typologii učebnic viz Zdeněk Beneš, „Učebnice dějepisu“, in *Sondy a analýzy* (Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2009), 13–17.

⁷ K celkové situaci historiografie a tvorby učebnic v Československu po roce 1989 srov. příspěvky D. Kováče, V. Čičaje, J. Pánka, V. Kratochvíla a Z. Beneše prosloušené na semináři Česká a slovenská historiografie na počátku 21. století konaném v Liberci ve dnech 25. a 26. srpna 2003 a publikované ve sborníku Česko-slovenská historická ročenka 2003 (Brno: Vydavatelství Masarykovy Univerzity, 2003), 225–88.

mocné učební texty (např. ediční řada *Zájmové náklady* nakladatelství SPN⁸ anebo řada *Historie* v nepokřiveném zrcadle tehdy nově vzniklé firmy Fortuna) anebo o knihy mající širší než jenom úzce didaktický účel – jako příklad tu mohou sloužit úspěšné *Dějiny zemí Koruny české*.⁹ Tvorba učebnic soudobých dějin (všechny učebnice dějepisu moderních dějin byly ze škol staženy již na konci roku 1989) se ukázala jako mimořádně náročný a zároveň i citlivý úkol, a to jak z důvodu rychle se množících nových poznatků a proměňujících se interpretačních prizmat vyplývajících z těchto nových poznatků, tak i proto, že se postupně koncipoval nový model školní výuky. Tyto důvody, včetně probíhajících personálních změn v odborných institucích a na vysokých školách, vedly k tomu, že tvorba nových učebnic moderních a soudobých dějin se oproti očekávání protahovala a že autoři nových textů byli buď odborníci na jiná témata – do první polistopadové učebnice České a československé dějiny od roku 1790 do současnosti napsal kapitolu o vývoji let 1968–1989 věhlasný medievalista František Šmahel¹⁰ – nebo autoři po listopadu 1989 rehabilitovaní (Jaroslav Marek, Věra Olivová).¹¹

První „porevoluční“ učebnice byly tedy učebnicemi starších dějin a ty první, které se věnovaly období po roce 1945, byly ve srovnání s těmi dnešními výrazně stručnější a spíše se omezovaly na shrnutí základních charakteristik politického vývoje. Celá jedna generace žáků základních škol a gymnázií byla proto konfrontována s jistou diskontinuitou dějin. V průběhu 90. let tak bylo běžné, že ve výuce docházelo k proškrtávání určitých pojmů v učebnicích, k vytrhávání celých nyní již vzhledem ke svému ideologickému zabarvení zastaralých stránek.¹² Učitelé se navíc otevřeně obávali výkladu dě-

⁸ Ediční řadu *Historie* v nepokřiveném zrcadle vydávalo na počátku 90. let tehdejší Státní pedagogické nakladatelství v Praze. Jak napovídá její název, soustřeďovala se na témata, která podléhala v předchozím období ideologickým manipulacím. Jako příklad uveďme Jan Gebhart, *Rok zkoušek a zklamání. Československo od jara 1938 do jara 1939* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990); Josef Žemlička, *Čechové, Němci a stát Přemyslovců* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991); Vladimír Sadek, Anita Franková a Jiřina Šedinová, *Židovské dějiny, kultura a náboženství* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992).

⁹ Petr Čornej, Pavel Bělina a Jiří Pokorný, *Dějiny zemí Koruny české I–II* (Praha: Paseka, 1992).

¹⁰ Jaroslav Marek et al., *České a československé dějiny II. Od roku 1790 do současnosti* (Praha: Fortuna, 1991), 111–19. Kapitola nese název *Od srpna 1968 k listopadu 1989* (Předběžné ohlédnutí za obdobím normalizace).

¹¹ Věra Olivová, *Dějepis pro 8. ročník ZŠ. 1. díl. Československá republika 1918–1938* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991).

¹² V České republice dostávaly v 90. letech žáci prvního a druhého stupně učebnice zdarma od své školy. Na konci školního roku tyto učebnice opět odevzdali, aby je mohli využívat jejich mladší kolegové. Často se tak dostávaly „neopravené“ učebnice „do oběhu“ i mnoho let po roce 1990 – tedy stále s kapitolami poplatnými komunistické době. Pozn. aut.

jin doby jen nedávno minulé – velká část generace studentů 90. let 20. století tak opustila školní lavice po probrání vítězného „triumfu“ roku 1945 a s tím spojeného „zadostiučinění“ za mnichovský diktát. Pozdější dějiny jakoby pro žáky neexistovaly, respektive se znovu objevovaly až s obdobím jejich vlastních vzpomínek. Tato situace v jisté míře přetrvává dosud.¹³

Pro generaci žáků navštěvujících základní a střední školy od počátku nového tisíciletí je období komunismu dobou vzdálenou, kterou matně znají z vyprávění rodičů a nyní nově objevených a často vysílaných režimních a prorežimních filmů a televizních seriálů, ve kterých je realita pochopitelně značně idealizována a zkruslována. Zobrazovaný všeobecný blahobyť, přetékáající obchody, možnost seberealizace a sociální jistoty jsou tu zachyceny zcela chybně a (nebo) v tehdejší režimem propagandisticky zneužitým kontextu.¹⁴ O to významnější je tak role učebnic dějepisu, které by měly být zdrojem co možná nejobjektivnějšího poznání o této pro naši současnost velmi významné doby.

Český Rámcový vzdělávací program vydaný Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy jen velmi volně definuje témata výuky přibližující období socialismu a otázku loajality k němu. Otázka, z jakých důvodů byla větší či menší část společnosti k socialismu loajální, zůstává téměř nezminěná. Na internetových stránkách Výzkumného ústavu pedagogického Rámcový vzdělávací program ve výčtu kompetencí, jež má student získat a ovládat v souvislosti s dějinným vývojem po roce 1945, uvádí, že má umět „porovnat a vysvětlit způsob života a chování v nedemokratických společnostech a v demokraciích“.¹⁵ Výčet předepsaného učiva, formulovaný jako „Východní blok, jeho politický, hospodářský a společenský vývoj“ či „životní podmínky na obou stranách železné opony“, nevede ani autory učebnic ani učitele dějepisu, tvořící nyní na každé škole svůj vlastní Školní vzdělávací program, v učebnicích či při přípravě vzdělávacích plánů ke konsekventnějšímu přístupu k těmto otázkám.

Společným rysem kurikul zkoumaných pro účely této studie je převládající zaměření na události vysoké politiky a při pohledu na komunistické

¹³ Citelným nedostatek je absence kontinuálních a široce založených empirických výzkumů. Jedním z mála pokusů je Blažena Gracová, Poznátky z Výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách, in *Historie a škola VI*, Zdeněk Beneš, ed. (Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, 2008).

¹⁴ Viz například silně prorežimní (a tehdy populární) televizní seriály jako *Žena za pultem* či *Třicet případů majora Zemana*.

¹⁵ Rámcový vzdělávací plán, <http://www.vuppraha.cz/soubory/RVPG.pdf>. Funkčnost odkazů na elektronické dokumenty byla ověřena k 30. listopadu 2008.

režimy pak především zacílení a zdůrazňování viditelných hnutí protirežimního odporu. Zjednodušeně by se tedy dalo říci, že učebnice upínají největší pozornost vždy jen k několika hlavním historickým událostem.¹⁶ V československých dějinách jasně dominují především léta 1948 a 1968 a Charta 77. Pohlédneme-li na učebnice ostatních sledovaných zemí, budeme mít před očima obdobný obraz: U východoněmeckých dějin jsou to povstání v roce 1953, následná obrovská vlna uprchlíků a reakce režimu na ni stavbou berlínské zdi v srpnu 1961, jakož i etablování protestních skupin a hnutí především v 70. a 80. letech 20. století. V Polsku jsou to občanské protesty a stávky a zejména pak vznik nezávislého odborového hnutí Solidarita. Z objemu textu věnujícího se těmto událostem je možné odvodit, jaký význam jim tvůrci učebnic přikládají. Do výrazného nepoměru s těmito historickými událostmi a fenomény se potom dostávají námi dnes zde sledované faktory.

Při celkovém pohledu na české učebnice lze konstatovat, že pasáží vysvětlujících důvody a formu loajalít v socialistické společnosti je jako šafránu. Navíc se jedná o velmi krátké pasáže, často o pouhé zmínky ve větě. V českých učebnicích se navíc pracuje s prameny pouze v omezené míře, navíc jsou ve srovnání například s Německem v průměru výrazně kratší.

Přes tyto výtky nelze nejnovější a nejpoužívanější učebnice pouze vystavit kritice, protože od roku 1990 došlo k nespornému pokroku. Pokud se však zaměříme na širší témata loajality, zjistíme, že některá nejsou zmíněna takřka vůbec.

To se týká například pozemkových reforem, jimiž lze vysvětlit vzrůstající vliv komunistických stran v určitých sociálních skupinách či v určitých oblastech. Zmínky o druhé československé pozemkové reformě po roce 1945 jsou v českých učebnicích jen krátké, došlo nicméně k zajímavé proměně zpracování tohoto tématu. Učebnice z roku 1991 ji popisovala následovně: „Půda Němců, kolaborantů a zrádců byla přidělována bezzemkům i rolníkům, především v pohraničí. [...] Vytvořila se tak početná vrstva nových středních rolníků, živnostníků a zaměstnanců v pohraničí spjatá s režimem; mezi nimi si udržovali největší vliv komunisté.“¹⁷ V roce 2002 pak bylo téma pozemkové reformy zmíněno následujícím způsobem: „Pozemková reforma

¹⁶ Větší pozornost moderním a soudobým dějinám věnuje na podzim roku 2008 vytvořený alternativní RVP. Je dostupný na adrese Metodického portálu, oficiální stránky projektu realizovaného Výzkumným ústavem pedagogickým v Praze a Národním ústavem odborného vzdělávání: <http://www.rvp.cz/soubor/02898.pdf>.

¹⁷ Marek et al., *České a československé dějiny II.*, 96.

proběhla na základě Dekretu prezidenta republiky ze dne 21. června 1945. Půda zkonfiskovaná Němcům a kolaborantům byla přidělena drobným rolníkům a bezzemkům převážně v pohraničí. Ministerstvo zemědělství řídilo tyto akce – zisky z této akce si присvojila KSČ, která stála v čele tohoto ministerstva.¹⁸ Žádné další zkoumané české dějepisné učebnice zmínku o pozemkové reformě neobsahují.

Pro pochopení společenské loajality je bezpochyby nutné vysvětlení pojmu „gulášový socialismus“. Tímto svým původem maďarským termínem se rozumí v podstatě společenská korupce obyvatel socialistické země, kdy dochází ke směně loajality k režimu výměnou za zajištění základních životních potřeb a za dotování cen některého zboží. Samotná podstata kolektivního gulášového socialismu je v učebnicích na více místech naznačována, nejlépe je zobrazena zřejmě v učebnici České dějiny II: „[Společnost] upadala do apatie, která měla i nepříznivé mravní důsledky. Režim uzavřel s obyvatelstvem jakousi „společenskou smlouvu“. Lidé byli zbaveni základních existenčních starostí, získávali určitou životní úroveň, některé skupiny z „neoficiálního“, „šedého“ hospodářství i značně vysokou. Obyvatelé se uchýlili do soukromí a vzdali se veřejné činnosti. Změnila se stupnice hodnot, nejvýše stály materiální statky. Ideálem bylo vlastnit chatu nebo venkovskou chalupu, v nichž se mohla projevat osobní iniciativa, a dopravovat se na ně vlastním autem.“¹⁹

Čírkev, které náležela minimálně na počátku budování komunistického státu například v Československu významná paralelní loajalita velké části obyvatelstva, má vyhrazeno ve srovnání s ostatními sledovanými pojmy místo prakticky ve všech českých učebnicích. Perzekuci arcibiskupa Josefa Berana zmiňují bez výjimky všechny nejnovější české učebnice²⁰ a i ty ostatní se zmiňují alespoň o nezdaru Státní bezpečnosti při verbování kněží a řeholníků do řad svých tajných spolupracovníků.²¹

Celkově lze tedy říci, že ačkoliv se již objevují první vlaštovky v podobě učebnic, jež opouštějí v popisu socialismu hlavní politickou linii a upírají svůj pohled i na společnost, stále je obraz doby socialismu velice nevyvážený. Ze všech zkoumaných učebnic lze vypožorovat výrazné distancování autorů od otázek konkrétní osobní odpovědnosti a převažu-

¹⁸ Jan Kuklík a Jan Kuklík, *Dějepis 4. Nejnovější dějiny* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 2002), 123.

¹⁹ Robert Kvaček, *České dějiny II.* (Praha: SPL-Práce ve spolupráci s nakl. Albra, 2002), 221.

²⁰ Kvaček, *České dějiny II.*, 205; Kuklík a Kuklík, *Dějepis 4.*, 146.

²¹ Marek et al., *České a československé dějiny II.*, 101.

je trend k depersonifikaci doby komunismu. Jako by hlavním hybatelem rozhodnutí a událostí byla pouze Moskva a její převodní páka. České učebnice se přiklánějí k anonymizaci rozhodování a rozhodovacího procesu i při popisu fungování politbyra a komunistické strany. Většina věcí „se“ rozhodla, či to „učinila strana“. Většinou chybí zmínka o lidském faktoru a odpověď na otázku, která by měla být v dějepisných učebnicích jasně a srozumitelně zodpovězena: proč většinová společnost režim a jeho kroky akceptovala, proč vše jakoby normálně fungovalo a proč se nikdo nepostavil rozhodně na odpor? Tyto požadavky nejsou motivovány snahou o potrestání konkrétních viníků, na které je stejně pozdě. Zodpovězení této otázky je esenciální spíše z psychologicko-pedagogického hlediska. Dnešní mladé generaci je totiž nutné vysvětlit, co se vlastně stalo a proč myšlenka prezentovaná komunistickou ideologií a uzpůsobená sociálně spravedlivé společnosti oslovovala tolik lidí, proč z ní, ale i z prostých existenčně podmiňovaných důvodů či z osobní nestatečnosti vyrůstala ona proslulá „šedá zóna“, jež tvořila nakonec většinu společnosti.²² Tlak z Moskvy nemůže být jediným vysvětlením.

S tímto obecným, s režimem smířeným společenským postojem, je v rozporu pohled učebnic na protirežimní akce a hnutí. Při vyostřené interpretaci textu učebnic by se mohlo zdát, že většina obyvatelstva s režimem významně nesouhlasila či se ve velké míře zapojovala do aktivního protirežimního hnutí. Kolaborantům, prospěchářům a všehoschopným aparátčikům je věnováno pouze minimum místa, i když jejich existence, počet a horlivost vypovídají o povaze a morálce národa stejně jako skrytý i aktivní odpor obyvatelstva.

Slovensko

Ve Slovenské republice existují, na rozdíl od České republiky či Polska, fakticky pouze jednotné učebnice, vznikající na základě konkursního řízení vypisovaného Ministerstvem školství Slovenské republiky. Pro každý

²² Šedou zónu výstižně definoval F. Černý: „Šedou zónou označuji lidi, kteří v totalitním režimu sedmdesátých a osmdesátých let – z rozhodnutí vládců – něco mohli a něco nemohli. Tedy většinu obyvatel státu. Nepatří do ní tedy ti, kteří mohli případně vše, a samozřejmě ani ti, kdo z rozhodnutí držitelů moci nesměli téměř nic. Hranice mezi těmito skupinami nebyly někdy jasné, postupem času se mohly i měnit, a také se někdy měnily. Komunistický režim v naší zemi trval totiž dlouho.“ Viz František Černý, *Divadlo v bariérách normalizace (1968–1989)* (Praha: Divadelní ústav, 2008), 6.

typ školy a její ročník tak může existovat pouze omezený počet učebnic, nejvýše dvě až tři.²³

Obraz socialismu je ve slovenských učebnicích podobně jako i v českých velmi stručný a například kontrastnější oproti tomu, co jsme zaznamenali v polských textech. To je dáno výchozími konkursními podmínkami. Téma je také pojato daleko více chronologicky než tématicky. A obraz „reálného socialismu“ je v učebnicích také koncentrován více na politický vývoj, a tedy i na odpor, popřípadě na odboj proti komunistickému režimu.

I on je tu, zejména v učebnicích pro gymnázia, prezentován jako zvnějšku vnucený politický systém, i když toto „vnucení“ má i svůj vnitrostátní aspekt – byla to v letech 1945–1948 především česká část československé politické scény a větší část Čechů, kdo uvěřili novým ideálům. Naopak slovenská společnost, tvořená především venkovským obyvatelstvem, setrvala na sdílených hodnotách a na dále rozvíjených tradicích – slovy učebnice „slovenský rolník byl symbolem pracovitosti, houževnatosti a současně se považoval za nositele křesťanských hodnot a tradic“.²⁴ Odtud pochopíme i celkový obraz let 1945/48–1989/92. Obraz slovenského vývoje v této době je spíše kritický až negativní. Je zdůrazněn personálně pojatý odpor proti komunistické moci, v obrazu industrializace Slovenska po roce 1945 je zdůrazňována úloha katolické církve a jejích představitelů (biskup Vojtaššák), i přímý odboj (Biela légia). Také proces industrializace země je kreslen v kritickém duchu, neboť se při ní nebral ohled na „skutečné potřeby Slovenska“.²⁵ I když nejsou opomíjena statistická data slovenského hospodářského vývoje, je zdůrazněno, že po celou tuto dobu tempo vývoje zaostávalo jak za západní Evropou, tak i za českými zeměmi – viditelné zlepšení nastalo až od 60. let 20. století. Leitmotivem tohoto, znovu opakujeme, povýtce politického obrazu jsou poukazy na centralistické uspořádání státu a na oklešťování politické autonomie Slovenska (pražské dohody 1945, socialistická ústava 1960, úprava zákona o čs. federaci z roku 1970).

Stejní autoři napsali i učebnici pro 8. třídu základní školy, v níž stručněji opakují stejné teze. Poněkud jiný akcent má učebnice pro tentýž typ školy – *Slovensko v novom storočí* –, kterou připravil autorský kolektiv pod vedením Dušana Kováče. Příznivěji hodnotí výsledky industrializace Slovenska, a to

²³ V roce 2008 byl vypsan slovenským ministerstvem školství konkurs na nové sady učebnic, také pro dějepis. Tento krok je provázen značnými diskusemi.

²⁴ Alena Bartlová a Róbert Letz, *Dejepis. Národné dejiny pre 3. ročník gymnázií* (Bratislava: Mladé letá, 2005, 2. vyd. 2008), 141.

²⁵ Bartlová a Letz, *Dejepis. Národné dejiny pre 3. ročník gymnázií*, 140.

nejenom po stránce ryze ekonomické, ale i v jejich sociálních a kulturních důsledcích. Ani ona ovšem nepomíjí zřejmou skutečnost, že po celou dobu „reálného socialismu“ trvaly „metody a problémy totalitního systému“ limitující svobodný rozvoj společnosti. Komunistický režim tak měl dvě tváře (jak zní název jedné z kapitol učebnice) – onu politicko-totalitní a pak druhou, řekněme jí modernizační, která přes všechna politická a ideologická omezení přispívala k celkovému rozvoji země.²⁶

Komunistický socialismus měl opravdu minimálně dvě tváře. Zvláště pro období normalizace, období, které slovenské (a také české) učebnice nazývají přechodem „od ideálu k agónii“,²⁷ „umrtvenou společností“,²⁸ či „návratem do starých kolejí“,²⁹ platí, že šlo (alespoň v ČSSR) o specifickou „společenskou smlouvu“ týkající se politické pragmatiky v zájmu zachování „klidu“, vedoucí k jakési individuálně-sociální schizofrenii, rozdělující individuální životy na sféru privátní i veřejně-oficiální. Jedna ze slovenských učebnic tuto situaci považuje za podstatný rys života v socialismu vůbec: „Rodina jako hodnota patřila na Slovensku k tradičně nejvyšším hodnotám. Právě ona vytvářela prostředí, v němž se mohly názory a postoje vyslovovat otevřeně. Lidé se naučili žít jakoby dva životy – jeden oficiální, který byl neutrální anebo loajální k režimu, a druhý neoficiální, kritický k poměrům.“³⁰

A toto je také jediná z analyzovaných učebnic, v níž najdeme užit termín „loajalita“. Jeho zdejší kontext je zřejmý – jde v podstatě o více či méně vynucené anebo (rozšířme dikci citovaného odstavce o kontext dalších učebnic obou států) o sociální korupci vyvolané přitakáním režimu. V této souvislosti pak musíme zaznamenat, že zcela na pokraji zájmu, anebo vůbec mimo něj, zůstává problém opravdového souhlasu s komunistickým systémem, který je prokazatelný především pro nemalou část mladé poválečné generace, která jej zčásti sdílela i po velké krizi komunistického socialismu na konci šedesátých let (pro tu druhou její část, která se s ideály svého mládí rozešla, jmenuje jako příklad Pavla Kohouta, Dominika Tatarku či Adama Michnika). Fenomén loajality je tu tak okleštěn – opět vzhledem k jevu

²⁶ Na tento v učebnicích opomíjený aspekt upozornil Július Albery v referátu Hľadanie európskej domenzie dejín Slovenska a Slovákov v období uhorského štátu na konferenci Ako učiť o dejinách – slovenské stredné školstvo v európskej dimenzii dejepisného vyučovania, konané ve dnech 1. až 3. prosince 2006 v Trenčianských Tepliciach (dosud nepublikováno).

²⁷ Bartlová a Letz, *Dejepis. Národné dejiny pre 3. ročník gymnázií*, 191–92.

²⁸ Dušan Kováč, Ivan Kamenec a Viliam Kratochvíl, *Slovensko vo 20. storočí. Dejepis pre 8. ročník základných škôl*, (Bratislava: Mladé letá 1997), 62–63.

²⁹ Bartlová a Letz, *Dejepis. Národné dejiny pre 3. ročník gymnázií*, 78.

³⁰ Bartlová a Letz, *Dejepis. Národné dejiny pre 3. ročník gymnázií*, 143.

„vnucenosti“ komunistického systému, a to ať už vnějšně (vel)mocensky, či lidsky přirozenou potřebou individuálního či rodinného sociálního či v tragických případech i fyzického „přežití“. Texty učebnic tu tak dávají najevo celkovou distanci k minulému režimu.

Tu dávají najevo i řazením vývoje v socialistických zemích: kapitoly o něm jsou řazeny až za výklad odpovídajících segmentů života v západní Evropě. Tím říkají, že onen druhý typ vývoje byl úspěšnější.

Polsko

Za východisko další z našich případových studií vezmeme učebnici *Człowiek i historia* 4,³¹ neboť je ze všech nejobsažnější. Porovnání všech analyzovaných učebnic ukázalo, že také obsahuje tytéž prvky, jež ve stručnější době najdeme i u ostatních. V těch je ale pojmato více chronologicky a je zaměřeno primárně na politické dějiny.³²

V učebnici *Człowiek i historia* je výklad strukturován tzv. tematicky, tedy podle jednotlivých segmentů společenského života, a její časový horizont začíná rokem 1815 a procesem modernizace evropské společnosti. Zahrnuje proto ve svém výkladu i období samotného vzniku socialistických myšlenek. V první kapitole, označené jako Úvod, získá žák základní faktografické informace o politickém vývoji ve světě od roku 1815 a v něm na pěti stranách i základní faktografický přehled o hlavních politických meznících vývoje poválečné střední a východní Evropy, která se dostala do sféry sovětského vlivu.

Tyto pasáže nás budou samozřejmě zajímat nejvíce. Tematicky je tu výklad rozčleněn do následujících oblastí: člověk a hospodářství (kap. II), člověk a společnost (kap. III.), člověk a moc (kap. IV.), člověk a válka (kap. V.), člověk a Bůh (kap. VI.) a člověk a kultura (kap. VII.). V každé z těchto kapitol je pak výklad strukturován do tří částí, nerolišených již samostatnými celky, jež by se k nim přímo vztahovaly; pouze výklad o polských dějinách vždy tvoří samostatnou, poslední kapitolu. Výklad je tedy struktu-

³¹ Jerzy Kochanowski a Przemysław Matusik, *Człowiek i historia 4, Czasy nowe i najnowsze (19 i 20 wiek)*, (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2004).

³² Zaznamenat musíme i to, že jde o učebnici určenou pro polská lycea, tedy převedeno do kategorií české školské soustavy, pro naše gymnázia. Jako gymnázium je v současném polském školství označován český druhý stupeň základní školy či nižší stupeň osmiletého gymnázia; k tomu viz G. Paňsko a J. Wojdon, eds., *Edukacja historyczna i obywatelska w szkolnictwie ponadgymnazjalnym* (Poznań: TAMI, 2003); Jerzy Metrnicki, *Polska edukacja historyczna u progu XXI. wieku. problemy i konstruwersje*, *Wiadomości historyczne* 2001, Nr. 4 (Warszawa: Spółka Wydawnicza, 2001), 220–26.

rován hierarchicky: obecný světový či evropský vývoj, vývoj v zemích lidově-demokratických (či socialistických) a vývoj v samotném Polsku.

Pro stručnost ponechejme stranou (ostatně známou) faktografii vývoje komunistických režimů, zachycenou ve čtvrté kapitole, stejně jako s ní úzce související výklad o vojenských strukturách (kap. V.). Pominout ale nemůžeme výklad o zrodu socialistických idejí, který nalezneme v kapitole Člověk a společnost, kde je i oddíl „Společenské ideologie“. Na sedmi stranách je tu podán stručný výklad vývoje socialistické myšlenky, respektující proměňující se celkový historický kontext doby. Nejprve je vyložen „Sociální ideál raného socialismu“ (s. 234). Zde je socialismus charakterizován jako hnutí vyrůstající ze specifických zkušeností lidí první poloviny 19. století. S liberalismem se nově rodící se hnutí shodovalo v přijetí ideje pokroku, ale socialismus nepřijímal teorii prostého „vítězného pochodu svobody“, protože právě v něm spatřoval původce sociální nerovnosti. Za její příčinu první socialisté (Saint-Simon, Fourier, Owen) považovali soukromé vlastnictví a náhodné rozdělování produkce.

V rámci toho hnutí se od 40. let 19. století konstituovala jeho komunistická varianta, reprezentovaná marxismem. Po stručném výkladu marxistického učení je celkově zhodnoceno jako výrazně antiindividualistické učení, snadno využitelné (či zneužitelné?) k nastolení totalitního systému vlády a teroru. Na druhé straně se marxismus stal inspirujícím metodou kritiky sociálních poměrů a jedním z nevlivnějších ideových proudů moderní doby. Marxismus se dal přizpůsobit k různým sociálním a kulturním podmínkám (Kambodža, Čína), inspiroval i studentská hnutí konce 60. let 20. století v Evropě či některé proudy feministického hnutí. Třetí oddíl se pak zabývá sociálně-demokratickou variantou socialismu, která se zrodila ze sociálního pokroku druhé poloviny 19. století a stála na platformě reformy společnosti a nikoli sociální revoluce.

Přejdeme ale nyní k interpretacím vývoje hospodářského a sociálního, neboť ty se ukazují jako pro naše téma podstatnější. Kapitola Člověk a hospodářství má celkem 80 stran, z toho socialistickému hospodářství je vyhrazeno 28 stran a samotnému vývoji ekonomiky v Polsku 20 stran. Tak velká pozornost tomuto tématu není vůbec náhodná. Výsledky druhé světové války totiž přinesly výrazné „změny ve skladbě polské společnosti“. Prakticky zničeno bylo polské zemanstvo, a to v důsledku německých i sovětských represí a také v důsledku poválečné pozemkové reformy.³³ Holocaust zlikvidoval drobné živnostníky. Obrovské ztráty přinesla programová likvidace

³³ Grażyna Szelągowska, *Ludzie – społeczeństwa – cywilizacje. Część 3. Historia XIX i XX wieku. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Kształcenie w zakresie podstawowym* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2003), 365.

polské inteligence za válečných let, a to od obou okupačních mocností – Německa i SSSR. Slabá byla i dělnická třída. Naproti tomu na vzestupu se nacházelo rolnictvo, k čemuž přispěla i poválečná pozemková reforma.³⁴

Nástup socialismu byl provázen i „osvětovou revolucí“.³⁵ Na konci druhé světové války byly na území Polska asi tři miliony negramotných, tj. 20 % obyvatelstva. Na konci 50. let 20. století již absolvovalo základní vzdělání 100 % dětí, ale země stále zaostávala v celkové struktuře vzdělanosti. To bylo prostředí, které umožňovalo jak tvorbu „nové inteligence“, tak ruku v ruce s tím i průnik ideologie do školské výchovy. Jak charakterizuje tento proces jedna z učebnic, šlo o kurikula opřená o „primitivně interpretovanou marxistickou ideologii“.³⁶

Za zásadní otázku pro výklad existence komunistického socialismu považují polské učebnice sociální aspekt. Tím, oč se nároky na loajalitu lidí k němu zakládaly, byla především sociální korupce. Tak jako „salámovou metodou“ byly ve společnosti oklešťovány demokratické instituce a pravidla protičečící komunistickému systému, byly obdobně i korumpovány všechny sociální vrstvy drobnými skutečnými či zdánlivými „výhodami“ a „vymoženostmi“, přičemž byly využívány i prvky společného historického vědomí či generačních a osobních zkušeností z let světové hospodářské krize a druhé světové války. Právě tyto generační zkušenosti považují polské učebnice za rozhodující faktor pro ztotožnění společnosti s novým režimem či alespoň (počáteční) přitakání režimu. Jiným aspektem by tu byl – doplníme – i tradiční rys polského národního a historického vědomí, jímž je historickou zkušeností motivovaný značně kritický postoj k Rusku.

V šesté kapitole této části výkladu interpretující opět dějiny „polského národa a společnosti“ od druhé poloviny 19. století do současnosti je výklad rozčleněn z hlediska vnitřní dynamiky a zároveň i vnějších podmínek vývoje polské společnosti, takže tu najdeme oddíl *Polská společnost 1939–1989*. Tímto časovým vymezením je zřetelně dáno najevo, že vývoj po roce 1945 nelze pochopit bez událostí druhé světové války, která přinesla Polákům obrovské utrpení a ztráty na životech, následně výrazný posun hranic a s tím spojenou migraci obyvatelstva, což se vzápětí projevilo v postojích polského obyvatelstva ke komunistické vládě a jí uskutečňované podobě socialismu.

Učebnice *Ludzie, społeczeństwa, cywilizacje* charakterizuje první poválečná léta jako dobu obrovského společenského entuziasmu, a to především ve městech. Před mnohými se otevíraly dosud netušené možnosti společen-

³⁴ Szelağowska, *Ludzie – społeczeństwa – cywilizacje*, 365.

³⁵ Ibid., 372–73.

³⁶ Ibid., 373.

ského vzestupu. Entuziasmus a optimismus povzbuzovala i nutná obnova válkou zničené země; právě tady se, dodejme, silně projevovalo polské historické vědomí. O správnosti či alespoň oprávněnosti socialistických idejí bylo proto v Polsku zprvu přesvědčeno dosti lidí. Chyby systému byly považovány – v souladu s oficiální ideologií – za „nedostatky“, které vývoj překoná. Tato víra ostatně vedla i k dosazení Władysława Gomułky do čela komunistické strany v roce 1956.³⁷

V jiné polské učebnici, také určené lyceím (*Historie 3*), nalezneme i vyhovující charakteristiku této podoby socialismu, totiž *stalinismus*. Stalinismus je tu vymezen jako „komunistická varianta totalitarismu, která měla být univerzálním systémem v sovětské sféře vlivu“.³⁸ Tímto pojetím jsou také v polském dějepisném kurikulu vymezeny hranice interpretací celého „reálného socialismu“. Jde o systém, který byl Polsku, stejně jako ostatním „lidově demokratickým“ zemím, vnucen zvnějšku. Stalo se tak přímým politickým i vojenským tlakem, včetně dislokace Rudé armády na území satelitních zemí, a zasahováním do vnitřních záležitostí jednotlivých zemí. Jako jediná výjimka je uváděno Československo, kde došlo k nástupu komunistické vlády pokojnou cestou, bez zjevné sovětské intervence. Nicméně zároveň tato charakteristika obsahuje i vymezení, že stalinismus nebyl uplatňován ve všech zemích zcela stejně a nebyl – a ani nemohl být – prosazován stejnou měrou v jednotlivých obdobích existence komunistických režimů. Jako příklad je uvedeno Československo ve druhé polovině 60. let 20. století či Polsko po roce 1983. Odvolání výjimečného stavu v zemi nemohlo vést zpět před rok 1981, ale pouze k obnovení dialogu mezi vládou a nezávislými strukturami, především Solidaritou, o perspektivách „budoucnosti státu a národa“.³⁹

Chceme-li reflektovat polské pojetí odporu či loajality k socialismu, nelze vynechat otázku náboženskou; šestá část je proto vyhrazena tématu „člověk a bůh“. V ní se dočteme o postavení věřících a církvi v „lidovém“ Polsku, především samozřejmě katolické církve. Boj s katolickou církví je v nich výrazně akcentován jako ideologický a politický „úkol“ moci. A byla to právě polská katolická církev, která zvedla prapor odporu proti komunismu. Zcela přirozeně je vyzdvihována úloha papeže Jana Pavla II., výrazně je připomínán ale i kardinál Wyszyński, s jehož jménem jsou spojovány aktivity církve v období 50. a 60. let 20. století.

³⁷ Ibid., 373–74.

³⁸ Bogumita Burda, *Historia 3. Historia najnowsza. Zakres podstawowy. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum* (Gdynia: Operon, 2004), 219–20.

³⁹ Burda, *Historia 3*, 308–9.

V této souvislosti stojí za připomenutí i to, že celkový obraz dějin je v polských učebnicích výrazně personifikován: jedna z učebnic například podává periodizaci jednoznačně dělicí dějiny lidového Polska na dobu „Bierutowu, Gomułkovu, Gierkovu a Jaruzelského“.

Souhrnně řečeno, obraz socialismu a vztahu Poláků k němu vypadá takto: „reálný socialismus“, tj. systém komunistické vlády v zemích střední a východní Evropy po roce 1945, je jakožto politický systém těmto zemím vnucen, je „exportem revoluce“ či prostěji velmocenskou expanzí SSSR umožněnou porážkou nacismu. Zároveň ale je ideou, která díky generačním zkušenostem měla svou přitažlivost překrývající zjevné či skryté chyby doktríny a její nedemokratické prvky a tendence. Loajalita k tomuto systému byla vyvolávána srovnáváním s předválečnými životními, kulturními i politickými podmínkami, a to přesto, že hospodářský vývoj Polska za dob Polské lidové republiky nebyl zdaleka vyhovující a při srovnání s vývojem v západní Evropě byl jednoznačně nedostačující. Koneckonců byl to také ekonomický krach, který vedl k porážce komunismu v Polsku (a nejen tam). Převažující intencí ve výkladu této dějinné periody je zdůrazňování celkového neztotožnění obyvatel Polska, potažmo celého „socialistického tábora“ s vnucenými především politickými poměry. Právě na ně také polské učebnice jako celek soustřeďují ústřední pozornost. Symptodem tohoto záměru je i řazení kapitol, kdy na první místo v učebnicích je postaven vývoj v západní Evropě a teprve na druhé pak vývoj na Východě. To nutně vyvolává představu o větší úspěšnosti západního modelu vývoje společnosti – což je také pravda.

Německo

Také nové spolkové země SRN (bývalá NDR) byly po roce 1990 postaveny před nutností vytvořit nová kurikula školního dějepisu a napsat i nové učebnice.⁴⁰ A i zde si tento úkol vyžadoval jistý čas. V prvních letech proto tyto země přejaly některé ze „západoněmeckých“ kurikul a učebnic, přičemž je upravily do vlastní „zemské“ podoby. Teprve zhruba od poloviny 90. let 20. století se objevovala nová kurikula a učebnice. Na rozdíl od jiných postkomunistických zemí tu tedy nezačala tvorba nových dokumentů „na zelené louce“, ale byl vlastně aplikován západoněmecký model školního dějepisu a pohledu na dějiny. To, co se zdálo být v prvních letech výhodou umožňující

⁴⁰ Viz např. Heike Christina Mätzing. *Geschichte im Zeichen des historischen Materialismus. Untersuchungen zu Geschichtsunterricht in der DDR* (Hannover: Hahn, 1999).

překlenout roky „přešlapování“, tak jak následovaly především u východních německých sousedů po roce 1990, ukázalo svůj negativní dopad až v dlouhodobějším horizontu. Převzetí západoněmeckého historiografického modelu a pohledu do dějepisných učebnic „nových“ spolkových zemí ustavilo historický normativ v podobě *success story* Spolkové republiky Německo, s nímž je ve většině učebnic přímo komparován vývoj z pohledu učebnic nepochopitelného Sonderweg diktatury SED.⁴¹ Pohled na období trvání Německé demokratické republiky a hodnocení jejího významu se tak výrazně liší v učebnicích v nových a starých spolkových zemích. Dalším problémem především německých učebnic obecně je hledání analogie a srovnávání nacistické a komunistické diktatury v Německu. Bohužel se však žákům nedostává obecného základu, který by jim přiblížil vztah mezi diktaturou a demokracií.⁴²

Německá kurikula⁴³ směřují učivo věnující se vývoji po vzniku dvou německých států k výše zmíněné komparaci vývoje ve Spolkové republice Německo a Německé demokratické republice. Přes shodný rámcový trend v saských a hesenských kurikulech, která byla (včetně učebnic) vybrána pro účely této komparativní studie jako zástupci „starých“ a „nových“ spolkových zemí,⁴⁴ je možné v dějepisné výuce v Sasku vysledovat větší důraz na vývoj v Německé demokratické republice i v tzv. základním kurzu (*Grundkurs*). Na tento výklad zbývá naproti tomu v Hesensku místo až v tzv. pokračujícím kurzu (*Leistungskurs*), ten ale absolvují formou volitelného semináře jen ti studenti, kteří hodlají z dějepisu skládat maturitní zkoušku.⁴⁵

⁴¹ Konrad H. Jarausch, „*Die Teile als Ganzes erkennen*“. *Zur Integration der beiden deutschen Nachkriegsgeschichten*, <http://www.zeithistorische-forschungen.de/site/40208146/default.aspx>, 3.

⁴² Jarausch, „*Die Teile als Ganzes erkennen*“, 3.

⁴³ Učební plány dějepisu pro spolkovou zemi Sasko, oficiální stránky saského ministerstva školství (Staatsministerium für Kultus), Sasko: http://www.sachsen-macht-schule.de/apps/lehrplandb/downloads/lehrplaene/lp_gy_gf2001_geschichte.pdf; Učební plány dějepisu pro spolkovou zemi Hesensko, Lehrplan Online Hessen, stránky oficiálního projektu hesenského ministerstva školství: <http://www.lpo-hessen.de/pdf/4.pdf>.

⁴⁴ Bernhard Askani a Elmar Wagener, eds., *Anno 5/6*. Ausgabe Sachsen (Braunschweig: Westermann Schulbuchverlag, 1998); Thomas Berger a Hans-Gert Oomen, eds., *Entdecken und Verstehen 9/10. Vom Ersten Weltkrieg bis zum vereinten Deutschland*. (Berlin: Cornelsen, 1999); Hans Ebeling a Wolfgang Birkenfeld, eds., *Die Reise in die Vergangenheit*, Band 3. (Braunschweig: Westermann, 1981); Peter Alter et al. *Grundriss der Geschichte. Dokumente, Band 2, Neuzeit seit 1789* (Stuttgart: Klett/SVK, 1985); Jürgen Weber. *Die deutsche Frage nach 1945*. (Bamberg: Verlag Bamberg, 1986); Ludwig Bernlochner et al., *Geschichte und Geschehen*, Thüringen, F6 (Stuttgart: Klett/SVK, 1998); Ernst Hinrichs a Bernhard Müller, *Wir machen Geschichte, Gymnasium Sachsen, Klasse 10* (Braunschweig: Diesterweg, 1997).

⁴⁵ Srovnej například: Učební plány dějepisu pro spolkovou zemi Sasko, oficiální stránky saského ministerstva školství (Staatsministerium für Kultus), Sasko: http://www.sachsen-macht-schule.de/apps/lehrplandb/downloads/lehrplaene/lp_gy_gf2001_geschichte.pdf; Učební plány

Při celkovém pohledu na učebnice lze konstatovat, že pasáží vysvětlujících důvody a formu loajality v socialistické společnosti je v německých (stejně jako v českých) pomálu. Navíc se jedná o velmi krátké pasáže, často o pouhé zmínky ve větě. Německé učebnice zde vykazují jistou výhodu vzhledem k výukové metodě zakládající se z velké části na práci s prameny (*Quellenarbeit*). Některé důležité pojmy jsou tak přiblíženy v pramenech, například dobových dopisech, které jsou v učebnicích zapracovány paralelně k textu.⁴⁶ Výklad a zaměření na nejvýznamnější historické fenomény, které mohou napomoci vysvětlení loajality ve společnosti v komunistickém období, jsou zpracovány nerovnoměrně – týká se to především tématu sociální a konzumní politiky, zásad „gulášového socialismu“, loajality kádrů, pozemkové reformy či vztahu společnosti k církvím.

Sociální a konzumní politika patří mezi témata, která jsou na rozdíl od pozemkové reformy zmíněna ve většině sledovaných učebnic. Nicméně často se zde jedná o pouhý popis obecných nedostatků zásobovacího systému a o informaci o kvalitativním zaostávání východoněmeckého zboží ve srovnání se Západem. Jen málokdy je popisována skutečná podstata problému – spíše se učebnice omezují na tvrzení, že k určitému (západnímu či kvalitnějšímu) zboží měla přístup jen jistá část společnosti. Zřejmě nejjasněji je tato problematika popsána v durynské učebnici *Geschichte und Geschehen*: „Velká část vysokých funkcionářů sice pocházela z dělnické třídy, ale izolovali se stále více od ‚obyčejných lidí‘ a vytvářeli novou třídu – třídu privilegovaných funkcionářů. Oproti ostatním částem společnosti byli dělníci částečně zvýhodňováni, například při přidělování bytů a spotřebního zboží nebo při rozdělování dovolenkových poukazů. Přesto: ve státě ‚dělníků a rolníků‘ nevládli dělníci a rolníci, nýbrž úzká elita.“⁴⁷ Význam gulášového socialismu pro stabilitu socialistických společností zejména v pozdějším období komunistické vlády také není ve zkoumaných německých učebnicích příliš konsekventně vysvětlen.

Dosti nejasně je vysvětlena také podstata získávání loajality u kádrů a vyšších pracovníků. Některé učebnice pojem kádr zmiňují, ale pracují s ním jen omezeně. Saská učebnice *Anno 5/6* přibližuje zřejmě nejjasněji, jak fungovala loajalita kádrů a jakým způsobem si ji systém „vykupoval“: „Místo toho se

dějepisů pro spolkovou zemi Hesensko, Lehrplan Online Hessen, stránky oficiálního projektu hesenského ministerstva školství: <http://www.lpo-hessen.de/pdf/4.pdf>.

⁴⁶ Například: Thomas Berger a Hans-Gert Oomen, eds., *Entdecken und Verstehen 9/10. Vom Ersten Weltkrieg bis zum vereinten Deutschland* (Berlin: Cornelsen, 1999), 221.

⁴⁷ Bernlochner et al., *Geschichte und Geschehen*, 1008.

vytvořila ve státě ‚dělníků a rolníků‘ vládnoucí třída. K ní se řadili funkcionáři státní správy, strany, hospodářství, kultury, masových organizací, jako byla například FDGB [Svobodný německý odborový svaz – *Der Freie Deutsche Gewerkschaftsbund*] a FDJ [Svobodná německá mládež – *Die Freie Deutsche Jugend*], důstojníci armády a policie stejně jako spolupracovníci ministerstva pro státní bezpečnost [StaSi]. Tyto odborné a vedoucí síly, takzvané kádry, jež tvořilo zhruba 400 000 lidí, byly vlastními nositeli diktatury SED. Užívali nejrůznějších privilegií jako například větší byty, přístup ke hodnotnému spotřebnímu zboží, luxusní chaty, nadprůměrné příjmy, stejně jako lepší vyhlídky na kariérní uplatnění pro sebe a své děti. Tato privilegia normálnímu občanovi naznačovala, že naplnění socialismu se stalo pouze čistou ideologií.⁴⁸ Hrozby sociální či profesní exkluze odpůrců režimu a neustálý nátlak prorežimních složek zmiňují učebnice na více místech a v obou zemích. Velmi výstižný citát zprávy jednoho sedláka nuceného k přistoupení ke kolektivizaci nabízí berlínské vydání učebnice *Verstehen und Entdecken*: „Můj syn studoval Technickou vysokou školu [THU] v Drážďanech a oni [muži, kteří ho neustále přesvědčovali, aby vstoupil do JZD – *pozn. aut.*] se vyjádřili v tom smyslu, že v případě mého odmítnutí by mohl být syn z THU vyloučen“.⁴⁹

Saská i v ostatních ohledech velice podrobná berlínská učebnice téma církve vůbec nezmiňuje, naopak duryňská učebnice *Geschichte und Geschehen* věnuje celou jednu podkapitolku tématu *Kirche im Sozialismus* a podrobně líčí vývoj východoněmecké evangelické církve od její odluky od celoněmeckého svazu v roce 1969 až po vznik *Kirche im Sozialismus* v roce 1978, kdy došlo k dohodě duchovních s prvním tajemníkem strany Erichem Honeckerem. Není zde ovšem opomíjen ani protirežimní osten, jenž zůstal v evangelické církvi zachován a umožňoval přežití a podporu mnoha protirežimních uskupení.⁵⁰

Výzkum vybraných německých učebnic tak naznačuje dva základní poznatky či trendy, jeden specifický pro Německo, druhý v podstatě shodný s ostatními komparovanými zeměmi. Prvním poznatkem je skutečnost, že se učebnice ze západní a východní části Německa významným způsobem odlišují především ve formě a rozsahu pohledu na období trvání Německé demokratické republiky. Nové spolkové země, pro něž jsou dějiny Německé demokratické republiky významnější, přizpůsobují tomu svoji výuku dějepi-

⁴⁸ Askani a Wagener, eds., *Anno 5/6*, 305.

⁴⁹ Berger a Oomen, eds., *Entdecken und Verstehen 9/10*, 221.

⁵⁰ Ludwig Bernlochner et al., *Geschichte und Geschehen*, Thüringen, F6 (Stuttgart: Klett/SVK, 1998), 999.

su a věnují se podrobněji především společenskému vývoji v NDR – mimo jiné i proto, že mnoho odlišností v mentalitě současných *Ossis* od *Wessis* je možné odhalit a zdůvodnit jen pomocí detailního pohledu na politické a společenské dějiny NDR. Pro budoucí generace a dovršení „mentalitního sjednocení Německa“ je však kontraproduktivní, že k tak závažné diferenci v pohledu dochází právě v této významné otázce. Druhým poznatkem této komparace je skutečnost, že otázka loajality, tedy proč fungovalo a přežilo socialistické zřízení po dlouhé období bez masivních protestů obyvatel, není v učebnicích, a to ani východní ani západní části Německa, konsekventně a dostatečně zodpovězena.

Závěr

Nakonec nezbývá než se zamyslet nad nejožehavější otázkou, kterou dějepisná kurikula a učebnice přinejmenším navozují: Odkud pramení ona „zdrženlivost“ k celkovému pochopení socialismu? Vyčerpávající odpověď na ni zatím nemáme. Lze proto pouze poukázat na některé souvislosti.

Problém loajality k socialismu a v socialismu je pro současnost stále ještě příliš živou minulostí, před níž panuje ostych. Zdůrazňování odporu či pouhé pasivní resistance ke komunistickému systému není pouze ideologickou figurou; je výrazem i jistého sociálně-psychologického nastavení v období velkých sociálních změn. Mohli bychom například poukázat na interpretaci habsburské monarchie v československém dějepisném kurikulu po roce 1918. I tady negativní vidění převládalo. Uvádíme ovšem tento příklad s plným vědomím konkrétní nesrovnalosti obou dějinných situací – nejde tolik o ně jako o sociálně-psychologickou reflexi, která nikdy není – a ani nemůže být – identická se samotným „objektivním“ historickým děním. Avšak bez tematizace tohoto „problému loajality“ se nebude možné obejít. Jak poznamenali autoři projektu společné francouzsko-německé učebnice, „dějiny lidových demokracií patří plně k dějinám evropským. Zkoumání etap jejich dějin, jejich společných rysů a odlišností umožní pochopení toho, co prožilo obyvatelstvo východní Evropy [...] od konce druhé světové války do roku 1989“.⁵¹ Pokud krok k vysvětlení této loajality, či spíše těchto loajalit, neučiníme, neporozumíme ani sami sobě.

⁵¹ *Deutsch-Französisches Geschichtsbuch* (Stuttgart: Klett/SBV, 2004).

ZÁSADA LOAJALITY V ÚSTAVNÍM ŘÁDU SPOLKOVÉ REPUBLIKY NĚMECKO*

PETR MLSNA – DAGMAR ČERNÁ

Abstract

The Principle of Loyalty in the Constitutional Order of the Federal Republic of Germany

This paper seeks to analyze the role of the principle of loyalty in the constitutional order of the Federal Republic of Germany, focusing on two main issues, (a) the relationship between the federation (*Bund*) and its individual parts (*Länder*), and (b) the legal bond between the citizens and their State. Germany is a federal republic and its Constitution (*Grundgesetz*) makes federalism unchangeable and inviolable. All *Länder* as well as the federal level are bound by the principle of loyalty (*Bundestreue*) and their behavior has to be “federation-friendly” (*bundesfreundliches Verhalten*). Conversely, citizens are obliged to be loyal to their State. For example, they are to respect the constitutional order and must not serve in a foreign army. The State, for its part, is obliged to protect its citizens. The paper explores the relationship of loyalty in the context of current legal, political, and social developments in the Federal Republic of Germany.

Keywords: loyalty, federalism, citizenship, constitutional law, Germany

Úvod

Pojem loajality je velmi široký a nesnadno uchopitelný, zahrnuje celou řadu aspektů. Objevuje se především v historickém a sociologickém, popř. též ve filozofickém, teologickém či kulturním kontextu. Ze sociologického úhlu pohledu znamená loajalita sociální jednání a cítění, které neoznačuje

* Tato stat vznikla v rámci Výzkumného záměru MSM0021620841, zpracovávaného v rámci Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

jen poslušnost a plnění smluvně či jinak vzniklých závazků, ale také postoj, který k této poslušnosti a věrnosti vede. Loajalita předpokládá zpravidla – na rozdíl od jiných hodnot, jako je smysl pro povinnost – vzájemnost, jedná se o vztahovou vlastnost. Loajalita nezakládá vztahy, ale těmito vztahy proudí.¹ Může se projevat jak ve vztahu nadřízenosti a podřízenosti, tak ve vztazích rovnosti.²

Tento příspěvek má přinést pohled na problematiku loajality z hlediska právního, a to konkrétně optikou ústavněprávního řádu Spolkové republiky Německo. Co můžeme chápat pod pojmem zásada loajality v německém právu? Nabízí se několik možností. Jednou z uvažovaných variant je v případě Spolkové republiky Německo, jakožto federativního státu, loajalita čili věrnostní vztah mezi spolkem a zeměmi, nazývaný v německé právní teorii *Bundestreue*.

Zásada loajality se projevuje rovněž a v neposlední řadě v poměru občan–stát. Tento věrnostní vztah je dán státoobčanským svazkem (*contract social*)³ a pro občana zakládá řadu povinností, zejména dodržovat právní předpisy, platit daně nebo v případě některých států sloužit v armádě daného státu. Vzhledem k zásadě loajality nemůže občan sloužit v armádě cizího státu.⁴ Problém v tomto směru nastává v případě dvojího či více-
rého státního občanství.⁵ Stát se naopak zavazuje nezasahovat do práv občana a chránit je, popř. poskytovat i určitá věcná plnění. Stát chrání osoby na svém území a za pomoci institutu diplomatické ochrany⁶ může za jistých podmínek převzít ochranu práv svých občanů na území cizího státu. Nutno ovšem podotknout, že loajalita občana vůči státu a zákonu

¹ Martin Schultze Wessel, ed., *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2004), 2.

² Nadřízenost a podřízenost je charakteristickým znakem subordinačních vztahů ve veřejné správě. Blíže Dušan, Hendrych et al., *Správní právo. Obecná část* (Praha: C. H. Beck, 1998), 257–69.

³ Jean-Jacques Rousseau, *O společenské smlouvě neboli o zásadách státního práva* (Plzeň: Aleš Čeněk, 2002, reprint vydání z roku 1949), 23–26.

⁴ Obvykle je služba v armádě cizího státu postihována i trestněprávně jako trestný čin služby v cizím vojsku (např. v ČR § 115 trestního zákona). K rozboru tohoto trestného činu viz Oto Novotný, Adolf Dolenský, František Púry, Stanislav Rizman, Jiří Teryngel, Rudolf Vokoun, *Trestní právo hmotné. II. Zvláštní část* (Praha: Codex, 1997), 161–62.

⁵ Obvykle se mohou státní občané ze svého státoobčanského svazku vymanit, nicméně např. některé arabské státy toto nemožňují, a to ani v případě, kdy jejich státní občan získá státní občanství jiného státu a svého původního státního občanství se vzdá (např. Sýrie).

⁶ Viz Čestmír Čepelka, Pavel Šturma, *Mezinárodní právo veřejné* (Praha: Eurolex Bohemia, 2003), 367–86; Miroslav Potočný, Jan Ondřej, *Mezinárodní právo veřejné. Zvláštní část* (Praha: C. H. Beck, 2006), 61–66.

není koncipována jako absolutní – pro případy extrémních excesů ze strany státní moci dovodila právní teorie institut práva na odpor.⁷

Podobně jako lze zkoumat vztah loajality jednotlivých občanů vůči státu, lze analyzovat rovněž postoj celých skupin obyvatelstva vůči státu, zejména národnostních, náboženských či jiných menšin.⁸ Tato problematika nabývala na významu především v meziválečné Evropě, kdy se po rozpadu mnohonárodnostních monarchií spolu se vznikem nových států etablovaly početné národnostní menšiny. Po druhé světové válce byla obě Německa v zásadě státy bez významných národnostních menšin (až na určité výjimky, jako je dánská menšina ve Frísku).⁹ V nejnovější době se situace změnila a Německo se stalo domovem velmi početných národnostních menšin, především turecké, a tak znovu vyvstává do popředí otázka loajality vůči státu a jeho hodnotám.¹⁰

Tento příspěvek si vzhledem k omezenému rozsahu neklade za cíl zmapovat veškeré aspekty zásady loajality v německém ústavním právu. Snaží se pouze nastínit ty z nich, které se autorům jeví jako nejmarkantnější.

⁷ K historickému vývoji *ius resistendi* Jan Kysela, *Právo na odpor a občanskou neposlušnost* (Brno: Doplněk, 2006). V českém ústavním pořádku je právo na odpor kodifikováno v Listině základních práv a svobod (čl. 23) jako *ultima ratio* prostředek obrany občanů v případě, kdy jsou výkon činností ústavních orgánů a účinné použití zákonných prostředků znemožněny. V Základním zákoně je právo na odpor upraveno v čl. 20 odst. 4, kdy všichni Němci mají právo se postavit na odpor proti každému, kdo se pokusí odstranit demokratický a právní řád Spolkové republiky, pokud není možná jiná cesta či prostředek obrany. Z relevantní německé doktríny např. Christoph Böckenförde, „Die Kodifizierung des Widerstandsrechts im Grundgesetz“, *Juristische Zeitung* (1970): 168–69; Karl Doebring, „Das Widerstandsrecht des Grundgesetzes und das überpositive Recht“, *Der Staat*, č. 8 (1969): 429–30.

⁸ Práva národnostních a etnických menšin byla na evropském kontinentě upravena Versailleským mírovým systémem, který nově vzniklým státům na troskách rakousko-uherské monarchie ukládal povinnost zajistit národnostním menšinám zejména jazyková práva. Viz oddíl V. třetí části státní smlouvy ze Saint Germain ze dne 10. září 1919, který je do dnešní doby součástí rakouského ústavního pořádku. V Československu byla práva národních, náboženských a rasových menšin upravena v hlavě VI. ústavní listiny z roku 1920 a v návaznosti na to byl přijat zákon č. 122/1920 Sb., o zásadách jazykového práva. Blíže František Weyr, *Soustava československého práva státního* (Brno: Barvič & Novotný, 1921), 325–51.

⁹ Politické strany národnostních menšin nemusejí překonat v Německu uzavírací klauzuli. Toto pravidlo má fakticky význam zejména pro strany zastupující dánskou menšinu ve volbách do zemského sněmu v Šlesvicku-Holštýnsku. Viz Petr Fiala, Petr Rožňák, Klaus Schubert, Vojtěch Šimíček, *Politický systém Spolkové republiky Německo* (Brno: Masarykova univerzita, 1994), 96.

¹⁰ Vlna přílivu zahraničních pracovníků nastává po roce 1961, kdy do Spolkové republiky přicházejí pracovníci z Turecka, Jugoslávie, Španělska, Portugalska, Itálie a Řecka. Viz Josef Soukup *Germania od porážky ke sjednocení* (Praha: Riopress, 2002), 59–60.

1. Loajalita mezi spolkem a zeměmi

1.1 Federalismus ve Spolkové republice Německo

„Spolková republika Německo je demokratickým a sociálním spolkovým státem,“ stanoví se v čl. 20 odst. 1 Základního zákona (*Grundgesetz*) z roku 1949, tj. ústavy Spolkové republiky.¹¹ Federalismus, tj. existence spolkového státu, představuje jeden ze základních ústavních principů (*Staatsstrukturprinzipien*) zakotvených v Základním zákoně. Mezi další patří pak republika, demokracie, sociální stát (čl. 20 odst. 1 Základního zákona) a právní stát (čl. 20 odst. 3 Základního zákona). Federalismus má v Německu vzhledem k historickému významu jednotlivých spolkových zemí, které byly po dlouhou dobu samostatnými celky (sjednoceny byly poměrně pozdě, až v 19. století), své opodstatnění a tradici od dob Severoněmeckého spolku roku 1867¹² a Německé říše po sjednocení roku 1871.¹³ Také Výmarská republika (1919–1933) byla spolkovým státem, zatímco nacistická diktatura se od počátku snažila odbourávat pravomoci zemí a nastolit centralismus,¹⁴ a tak vzhledem k této negativní historické zkušenosti představuje federalismus mimo jiné také jednu z garancí proti nástupu diktatury, pro niž je typická právě centralistická forma moci. Jednotlivé spolkové země měly státní kvalitu již ve středověku, zatímco Svatá říše římská, která je zastřešovala, představovala tzv. *Staatenbund*, tedy spolek států, který sám neměl státní kvalitu. Tento pojem (*Staatenbund*) je nutné od pojmu *Bundesstaat*, tj. spolkový stát, striktně odlišovat. A stejně tak je nutné od spolkového státu odlišovat i pojem *Staatenverbund*, tj. svazek států, kterým Spolkový ústavní soud ve svém rozsudku ve věci Maastrichtské smlouvy označil Evropskou unii.¹⁵

¹¹ Článek 20 odst. 1 Základního zákona: *Die Bundesrepublik Deutschland ist ein demokratischer und sozialer Bundesstaat.*

¹² Již návrh frankfurtské říšské ústavy (*Paulskirchenverfassung*) z let 1848/1849, která ovšem nikdy nevstoupila v platnost, předvídal spolkový stát.

¹³ Pro federalismus podle říšské ústavy z roku 1871 byla příznačná hegemonie Pruska. K historickému rozboru říšského federalismu podle ústavy z roku 1871 viz Harmut Maurer, *Staatsrecht I* (München: C. H. Beck, 2007), 56–61.

¹⁴ Viz Gesetz über den Neuaufbau des Reichs vom 30.1.1934 a Gesetz über die Aufhebung des Reichsrats vom 14.2.1934. Stejně tak se i NDR vyvinula v centralistický stát.

¹⁵ *Der Unionsvertrag begründet einen Staatenverbund zur Verwirklichung einer immer engeren Union der – staatlich organisierten – Völker Europas, keinen sich auf ein europäisches Staatsvolk stützenden Staat, BVerfGE 89, 155–56.* Doktrinální rozbor Maastrichtského nálezu lze nalézt v monotématickém sborníku Peter Hommelhoff, Paul Kirchhof, eds., *Der Staatenverbund der Europäischen Union* (Heidelberg: C. F. Müller, 1994).

Princip spolkového státu (stejně jako další postuláty čl. 20 a čl. 1 Základního zákona) je nedotknutelný a nezměnitelný, neboť je chráněn tzv. věčnou klauzulí (*Ewigkeitsklausel*, někdy označovanou též jako *Bestandsschutzklausel*), obsaženou v čl. 79 odst. 3 Základního zákona, což ještě podtrhuje jeho důležitost.¹⁶ Z této zásady vyplývá řada postulátů. Prvním z nich je záruka zachování existence spolku a zemí (*Bestandsgarantie von Bund und Ländern*). Zrušení zemí a zavedení centralistického státního zřízení by bylo podle Základního zákona protiústavní. Nicméně zemské hranice a podoba stávajících zemí může být měněna. Podle čl. 29 Základního zákona se země mohou rozhodnout, že se na základě referenda spojí. Dalším z markantních znaků německého federalismu je státní kvalita zemí.¹⁷ Země mají stejně jako samotný spolek státní kvalitu. Splňují podmínky Jellinekovy tříprvkové teorie konstituující státní kvalitu: území, obyvatelstvo a státní moc.¹⁸ Představují územní samosprávné korporace, které vydávají svou vlastní zemskou ústavu¹⁹ a vykonávají výsostná práva, i když jejich suverenita je omezena na suverenitu vnitřní, zatímco vnější suverenitou na rozdíl od spolku nedisponují – s výjimkou jistých oprávnění při uzavírání mezinárodních smluv.

Také v rámci zemí (stejně jako v rámci spolku) je dodržena dělba moci mezi mocí zákonodárnou, výkonnou a soudní. Navíc se země podílejí prostřednictvím svých zástupců ve Spolkové radě (své zástupce do Spolkové rady vysílají zemské vlády) i na zákonodárství spolku. V této oblasti rozlišujeme dva typy zákonů: zákony, při jejichž schvalování může být Spolková rada Spolkovým sněmem přehlasována (*Einspruchsgesetze*), a zákony, které ke svému vstupu v platnost vyžadují souhlasu Spolkové rady (*Zustimmungsgesetze*) – zde Spolková rada nemůže být Spolkovým sněmem přehla-

¹⁶ K problematice imanentních mezí a výkladu čl. 79 odst. 3 Základního zákona Petr Mlsna, „Imanentní meze garantující existenci Spolkového ústavního soudu na pozadí právní síly jeho rozhodnutí“, *Právník* č. 9 (2006), 1005–1036. Z německé literatury k tomuto tématu blíže Hans-Werner Alberts, *Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG (Clausthal-Zellerfeld: Bönecke, 1972)*; Martin Drath, „Die Grenzen der Verfassungsgerichtsbarkeit“, *VVDStRL* č. 9 (1952).

¹⁷ K odlišnostem zemských ústavních systémů a někdy až bizarním modalitám Sven Leunig, *Die Regierungssysteme der deutschen Länder im Vergleich (Opladen & Farmington Hills: Barbara Budrich, 2007)*.

¹⁸ Jiří Jellinek, *Všeobecná státověda* (Praha: Jan Laichter na královských Vinohradech, 1906), 412–517.

¹⁹ Některé země v jednotlivých okupačních zónách vydaly svou vlastní ústavu dříve, než byl přijat Základní zákon. V roce 1946 tak učinily např. Württembersko-Bádensko, Bavorsko, Hesensko. V roce 1947 Bádensko (Südbaden), Württembersko-Hohenzollernsko a Porýní-Falc. Tyto zemské ústavy v zásadě vycházely z ústavy Výmarské republiky z roku 1919. Viz Maurer, *Staatsrecht*, 70–72.

sována. Z hlediska problematiky loajality můžeme v činnosti Spolkové rady také spatřovat jistý prvek loajality, a to zástupců jedné země vůči jednotnému postoji této země, neboť každá ze zemí odevzdává podle čl. 51 odst. 3 Základního zákona hlasy jednotně.

Co se týká obecného rozdělení kompetencí mezi spolkem a zeměmi, zde platí zásada, obsažená v čl. 30 Základního zákona, na jejímž základě je výkon státních funkcí záležitostí zemí, pokud není v Základním zákoně stanoveno něco jiného. Oblast zákonodárnou a rozdělení kompetencí mezi spolek a země v této oblasti upravují (jako *lex specialis* ve vztahu k čl. 30 Základního zákona) čl. 70 Základního zákona a následující. Čl. 70 Základního zákona obsahuje obecné ustanovení pro zákonodárnou kompetenci – ta opět náleží zemím, ledaže Základní zákon stanoví něco jiného (tj. že náleží spolku nebo že se o ni dělí spolek se zeměmi). Nutno podotknout, že právě v oblasti zákonodárství Základní zákon určuje něco jiného často. Podle úpravy platné do 1. září 2006 byla rozlišována výlučná, konkurující a rámcová zákonodárná pravomoc spolku. Rámcové zákonodárství bylo pak dosud největší novelou Základního zákona zcela odbouráno, a tak nyní rozlišujeme vedle výlučné kompetence zemí výlučnou kompetenci spolku a dále tzv. konkurující, tj. společnou, resp. sdílenou kompetenci spolku a zemí, přičemž Základní zákon výslovně vyjmenovává oblasti, které patří do výlučné kompetence spolku a které do konkurující kompetence spolku a zemí. Německá státoprávní teorie navíc připojuje ke kompetenci spolku ještě nepsané pravomoci, které vyplývají z povahy věci (*kraft Natur der Sache*),²⁰ dále tzv. Annexkompetenz, tj. přídatnou kompetenci (např. vzhledem k tomu, že spolek rozhoduje v oblasti právní úpravy záležitostí spolkového vojska, přisvojuje si kompetenci rozhodovat i o zřízení vysokých škol *Bundeswehru*)²¹ a konečně tzv. kompetenci kvůli věcné souvislosti (*kraft Sachzusammenhang*).²²

Také v případě kompetence ve správní oblasti se uplatňuje zásada zakotvená v čl. 30 Základního zákona, podle níž kompetence leží v rukou zemí, pokud Základní zákon nestanoví něco jiného. V této oblasti skutečně dominance zemí platí. Země provádějí zemské právo, provádějí ovšem v zásadě (až na určité výjimky) i spolkové právo. Země jsou rovněž samostatnými

²⁰ Viz BVerfGE 11, 89, 99. Z podstaty věci tak vyplývá, že Spolek je oprávněn jako jediný upravit otázku sídla hlavního města Spolkové republiky a spolkových symbolů (BVerfGE 3, 407, 422) nebo přijímat právní úpravu, která se týká sjednocení Spolkové republiky (BVerfGE 84, 143, 148; 95, 243, 248–49).

²¹ BVerfGE 8, 143, 148 an.

²² BVerfGE 3, 407, 421; 98, 265, 299.

finančními jednotkami, disponujícími daňovými pravomocemi. Co se týká správy daní a zejména rozdělení výnosu z těchto daní, zde se o kompetenci dělí se spolkem, resp. též s obcemi. V oblasti soudnictví vykonává spolek pravomoci jen na nejvyšší úrovni, tj. v nejvyšší instanci, resp. v nejvyšším článku soudní soustavy.²³ Nižší články soudní soustavy jsou organizovány na úrovni zemí.²⁴ Vedle toho existuje Spolkový ústavní soud (se sídlem v Karlsruhe), který bdí nad dodržováním ústavnosti, a také jednotlivé země mají své ústavní soudy, resp. státní soudy.²⁵ Výjimku představuje Šlesvicko-Holštýnsko.²⁶

1.2 Princip *Bundestreue* aneb jak rozumět spolkové věrnosti

Spolek a země a země navzájem spojuje zásada spolupráce a věrnosti, kterou můžeme označit též jako loajalitu. Zásada spolkové věrnosti (*Bundestreue*) je postulátem, který dovodil Spolkový ústavní soud již v jednom ze svých prvních rozhodnutí²⁷ a který je všeobecně uznáván ústavněprávní teorií i praxí. Tato zásada se rozvinula v judikatuře zejména v souvislosti s problematikou zákonodárství o odměňování státních úředníků spolku a zemí, která se potom stala předmětem úpravy v Základním zákoně, dále pak v souvislosti se školským právem, právem na správu vysokého školství,

²³ Základní zákon v čl. 95 taxativně stanoví nejvyšší spolkové soudy, kterými jsou Spolkový soudní dvůr, Spolkový správní soud, Spolkový finanční dvůr, Spolkový pracovní soud a Spolkový sociální soud. Mimo soustavu obecných soudů pak stojí Spolkový ústavní soud, jehož kompetence jsou stanoveny v čl. 93 Základního zákona. K historii vzniku Spolkového ústavního soudu viz Petr Mlsna, „Budování nezávislého ústavního soudnictví v Německu v letech 1945–1949“, *Studia territorialia XIII: Ostrovy občanské autonomie? Tradiční samosprávné instituce v převratových letech 1944/45 a 1989/90* (Praha: Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 2008), 203–48.

²⁴ K vývoji soudní soustavy v západním Německu blíže Olle Nyman, *Der westdeutsche Föderalismus. Studien zum Bonner Grundgesetz. Skriptor Utgivna AV Statsvetenskapliga Föreningen I Uppsala XL* (Uppsala: Appelbergs Boktryckeri AB, 1960), 99–107.

²⁵ Např. v Bádensku-Württembersku působí Státní soudní dvůr, který je ochráncem zemské ústavnosti; v Bavorsku je upraven Ústavní soudní dvůr v bavorské ústavě v čl. 60–69; v Braniborsku byl po sjednocení Německa zřízen Ústavní soud se sídlem v Postupimí; v Brémách funguje jako zemský ústavní soud Státní soudní dvůr (viz čl. 139 brémské ústavy) apod. V zemském ústavním soudnictví ovšem existují rozdíly v rozsahu působnosti ústavních soudů, jakož i ve způsobu ustavování těchto soudů. Některé ústavní soudy byly zřízeny bezprostředně po druhé světové válce, některé vznikaly až v průběhu let (např. Ústavní soudní dvůr v Sársku byl zřízen až v roce 1959; Ústavní soudní dvůr v Severním Porýní Vestfálsku byl zřízen v roce 1952).

²⁶ V této jediné spolkové zemi nebyl ústavní soud zřízen a ochranu ústavnosti pro tuto spolkovou zemi tak vykonává Spolkový ústavní soud se sídlem v Karlsruhe. Zřízení ústavního soudu ve Šlesvicku-Holštýnsku naráží na dlouhodobý negativní postoj tamní zemské CDU.

²⁷ BVerfGE 1, 299–300.

daňovým právem, právem na rozhlasové vysílání, finančním právem, právem na samosprávu, atomovým právem, trestním právem, právem na státní záruky, právem sociálního zabezpečení a rovněž evropským právem a jeho vazbami na německé vnitrostátní právo.

Podobně jako samotný princip spolkového státu má i princip *Bundestreue* na německém území velmi dlouhou tradici, která sahá až k roku 1871 a založení Německé říše. Tehdy platná říšská ústava obsahovala ustanovení, podle kterého všechna knížectví a území spojená do Německé říše tvořila věčný spolek. Na základě tohoto ustanovení byly v rámci Německé říše uzavírány s jednotlivými součástmi území smlouvy o spojenecké věrnosti, které byly v zásadě politickými nástroji, jež přetrvaly až do konce monarchie. V souvislosti s věrností Německé říši tak byly v praxi všechny spory rozhodovány ve Spolkové radě nikoliv na základě principu většinového hlasování, nýbrž na základě principu spolupráce, který se odrážel v dodržování věrnosti k existenci a trvání Německé říše. V důsledku toho bylo vždy hledáno řešení, které by vyrovnávalo zájmy Německé říše jako celku.

V období pozdního konstitucionalismu byl princip rovnováhy zájmů v Německé říši praktikovaným způsobem řešení sporů, nicméně ústavně-právní kodifikace zůstala za praxí zpožděna, neboť ústava o principu spolkové věrnosti mlčela. Vážně se o kodifikaci tohoto principu začalo hovořit až v roce 1916, kdy Rudolf Smend vyslovil názor, že by toto nepsané ústavní pravidlo mělo být ústavně upraveno.²⁸ Od tohoto okamžiku se začala hledat řešení jeho zakotvení do německého ústavního práva, byť o nezbytnosti kodifikace tohoto ústavního obyčeje nepanovala obecná shoda. Teprve po přibližně čtyřiceti letech napomohl k zakotvení a vymezení limitů spolkové věrnosti svou judikaturou Spolkový ústavní soud, který principu věrnosti mezi spolkem a zeměmi přiznal zásadní význam pro fungování poválečné Spolkové republiky.²⁹

Spolkový ústavní soud konstatoval, že ve spolkovém státě musí být vymezen vztah mezi státem a jeho jednotlivými součástmi, který by neměl spočívat pouze na nepsaných zásadách, ale na jasném ústavním základě, neboť z klíčového ústavního vymezení věrnosti zemí vůči spolku vyplývají pro všechny části Spolkové republiky jako takové určitá práva a povinnos-

²⁸ Rudolf Smend, „Ungeschriebenes Verfassungsrecht im monarchischen Bundesstaat“, in *Festschrift für Otto Mayer* (Tübingen: Mohr, 1916), 245–70.

²⁹ K problematice vlivu spolku na fungování zemí viz Hans Nawiasky, *Die Grundgedanken des Grundgesetzes für die Bundesrepublik Deutschland* (Stuttgart u. Köln: Kohlhammer, 1950), 65–76.

ti. Ústavní vymezení principu věrnosti je elementárním předpokladem pro dovozování právních následků, které by z případného porušení tohoto principu vyplývaly jak pro spolek, tak i pro jednotlivé země. Byť je princip spolkové věrnosti součástí německého ústavního práva více než padesát let, nedočkal se jasného materiálního vymezení a objasnění. Princip spolkové věrnosti má proto v současnosti několik možných výkladů. Na jedné straně se někteří přiklánějí k myšlence, že spolková věrnost je vyjádřením existence spolkového státu jako takového. Na druhé straně někteří tento princip vykládají jako obecnou zásadu, že mezi spolkem a zeměmi existuje princip důvěry a víry v zachování spolkového státu jako nezměnitelné součásti německého demokratického právního státu. Peter Saladin zastává názor, že princip spolkové věrnosti je odrazem práv a povinností, které vyplývají z koexistence v rámci spolku. Spolek tak musí zachovávat věrnost spolkovým zemím, myšleno tím zejména, že nemůže nabourávat samotnou existenci spolkových zemí, a naopak, spolkové země jsou vázány myšlenkou zachování existence spolku, jehož trvání nebudou svými aktivitami podryvat. Oboustrannost principu spolkové věrnosti vede k tomu, že spolek i země jsou vzájemně spjaty, a je tak vytvořena společná ústavní základna německého spolkového uspořádání. Nikdo nesmí činit to, co by ostatní části spolku mohlo poškozovat. V této souvislosti konstatoval Spolkový ústavní soud, že spolek ani spolkové země by neměly činit nic, *was das Ganze oder eines seiner Glieder schädigt*.³⁰

Princip spolkové věrnosti zároveň vede k vyváženosti v právech a povinnostech mezi spolkem a zeměmi, přičemž by mělo platit, že má-li součástka nějakého organismu být vázána věrností k jiným, pak musejí být práva a povinnosti vyvážené, aby nedocházelo k frustraci jednoho nebo druhého. Klaus Stern uvádí, že princip spolkové věrnosti je esenciální součástí spolkového uspořádání, která garantuje jak jednotu, tak i pluralitu. Tento princip podle jeho názoru prolamuje veškeré zemské i spolkové právo, a stojí tak na prvním místě mezi principy, na nichž je institucionálně vybudována Spolková republika. Princip spolkové věrnosti zajišťuje jak jednotu státu, tak i možnost vydat se při správě svých zemských záležitostí vlastní cestou.³¹ Princip spolkové věrnosti je tak v zásadě principem ambivalentním. V praxi je tento princip uplatňován zejména tam, kde spolek disponuje pravomocemi, které mají značný vliv na výkon zemských pravomocí přiznaných jim

³⁰ BVerfGE 6, 309.

³¹ Hermann von Mangoldt, Friedrich Klein, Christian Starck, *Das Bonner Grundgesetz. Kommentar* (München: Franz Vahlen, 2000, Band 2: Artikel 20 bis 78), 677.

Základním zákonem. Při konkrétních sporech je potom úkolem Spolkového ústavního soudu, aby např. vyložil, nakolik jsou spolková opatření při přerozdělování daní slučitelná s možností jednotlivých zemí vykonávat část svých pravomocí v souladu s vlastními představami.

Příslušnost ke spolkovému státu zakládá podle pojetí Spolkového ústavního soudu nejen práva, ale i povinnosti. Z principu spolkového státu vyplývá ústavněprávní povinnost zemí vůči spolku, spolku vůči zemím a zemí navzájem „zachovávat si věrnost“, vyrozumívat se o všech podstatných záležitostech, chovat se k sobě přátelsky a respektovat další postuláty vyplývající z principu spolkového státu, tj. zejména spolupracovat na zachování podstaty a povahy tohoto svazku a přispívat k upevňování a respektování zájmů jeho členů (takové chování je v německé ústavněprávní teorii nazýváno jako *bundesfreundliches Verhalten*).³²

Spolek má respektovat různorodost zemí a země jednotu, kterou zprostředkovává spolek.³³ Povinnost vzájemné spolupráce souvisí také s povahou německé federace jakožto kooperativního spolkového státu,³⁴ a to jak ve vertikální, tak v horizontální rovině – v horizontální rovině se spolupráce projevuje zejména hustou sítí státních smluv, správních dohod a politických ujednání mezi spolkovými zeměmi.³⁵ Při svém politickém vystupování a rozhodování jsou jak spolek, tak země povinny brát na sebe navzájem ohled a nečinit nic, co by mohlo být na škodu dobrým vztahům.³⁶ Podle nálezu Spolkového ústavního soudu může spolkový stát existovat, „pouze pokud spolek a země budou ve vzájemném vztahu respektovat, že míra, ve které mohou využít kompetence, které jsou jim formálně dány, je určena vzájemným zohledňováním se“.³⁷ Spolek např. musí při výkonu svých dozorových pravomocí a pravomocí udílet pokyny zemím zohledňovat stanovisko dotčené země, vyvarovat se nadbytečného zatížení země a nesmí učinit žádné opatření, které by tuto zemi poškozovalo.

Zásada spolkové věrnosti pak podle pozdějšího nálezu Spolkového ústavního soudu plní „funkci silněji vzájemně provázat na sebe odkáza-

³² BVerfGE 1, 299–300 (315).

³³ Mangoldt, Klein, Starck, *Das Bonner Grundgesetz*, 21.

³⁴ Blíže ke kooperativnímu federalismu viz Mangoldt, Klein, Starck, *Das Bonner Grundgesetz*, 25.

³⁵ Spolkové země mohou dokonce uzavřít mezi sebou státní smlouvu, v jejímž rámci si mohou nově upravit členění území. Tato možnost byla do Základního zákona doplněna novelou v rámci reformy federalismu v roce 1994.

³⁶ *Föderalismus in Deutschland, Informationen zur politischen Bildung* č. 275 (Bundeszentrale für politische Bildung, 2. Quartal 2002), 20.

³⁷ BVerfGE 4, s. 115–16 (141).

né součástí spolkového státu, spolek a země, za respektování společného ústavněprávního řádu“.³⁸ Tato zásada zakládá konkrétní práva a povinnosti i nad rámec Základního zákona i dalších pramenů psaného práva, ovšem z důvodu přednosti ústavy a zákona je při její aplikaci zejména mocí soudní nutno zachovávat jistou zdrženlivost.³⁹ Její použití je pouze akcesorické. Na jedné straně jsou tedy některé povinnosti, které můžeme rovněž podřadit pod povinnosti související se zásadou loajality a spolupráce, výslovně zakotveny přímo v Základním zákoně (popř. v některém ze spolkových zákonů). Jedná se např. o právní a úřední pomoc, pomoc při katastrofách podle čl. 35 Základního zákona nebo o policejní pomoc podle čl. 91 Základního zákona, o spolupráci v zahraničních záležitostech, které se dotýkají zemí podle čl. 32 odst. 2 a 3 Základního zákona, o kooperaci při provádění spolkových zákonů zeměmi, spolupráci při finančním vyrovnávání podle čl. 107 Základního zákona nebo spolupráci zemí ve formě státních smluv podle čl. 130 Základního zákona. Na druhé straně judikatura dovodila ještě další, nepsané, obecné povinnosti.⁴⁰

Povinnosti spolkové loajality můžeme rozdělit (vedle kritéria psané a nepsané) také na povinnosti materiální a na povinnosti procesní povahy. Materiální povinnosti zahrnují vzájemné informování, spolurozhodování, spolupůsobení a spolupráci⁴¹ a také finanční a další podporu, která se projevuje především při horizontálním přerozdělování daňových výnosů mezi zeměmi podle čl. 107 Základního zákona (*Länderfinanzausgleich*) a která má vést ke spolkové solidaritě. Procesní povinnosti se vztahují na otázky řízení a způsobu vyjednávání.⁴² Stanovení povinností souvisí s implicitním omezením práv a kompetencí a vyplývá ze zákazu výkonu pravomoci způsobem, který by tyto kompetence zneužíval nebo byl v rozporu s platným právním řádem, a ze zásady *venire contra factum proprium*.⁴³ Princip spolkové věrnosti byl tedy odvozen z obecného zákazu zneužití pravomoci, resp.

³⁸ BVerfGE 8, s. 122–23 (140).

³⁹ Hans-Dieter Jarass, Bodo Pieroth, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar* (München: C. H. Beck, 2004), 534.

⁴⁰ Princip spolkové věrnosti je ovšem principem, který je velmi flexibilní a který je nutné vykládat restriktivním způsobem, tj. vždy ve vztahu ke konkrétnímu případu. Pod princip spolkové věrnosti lze subsumovat pouze ty nepsané principy, které jsou úzce spojeny s principem demokratického, sociálního a republikánského státu. Viz BVerfGE 4, 178, 189; 64, 301, 317.

⁴¹ BVerfGE 43, 291–92 (348).

⁴² BVerfGE 12, 205 (255).

⁴³ Jarass, Pieroth, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 535.

svévole (*Willkürverbot*).⁴⁴ Důležitým kritériem je dále zásada přiměřenosti při výkonu veřejné moci, neboť smyslem spolkové věrnosti, jakož i obsahem principu homogenity na úrovni spolkových zemí není uniformita nebo konformita veškerého vývoje.⁴⁵

K porušení principu spolkové věrnosti dojde, pouze pokud jeden ze členů svazku zjevně poruší nebo zneužije rozdělení kompetencí. Spolek by porušil tuto zásadu, zejména pokud by svévolně zvýhodňoval nebo znevýhodňoval určitou zemi,⁴⁶ dále např. pokud by nadbytečně omezoval zemským zákonodárstvím prostor pro jejich vlastní úpravu,⁴⁷ pokud by v zákonodárném procesu obešel dotčenou zemi a vyjednával bezprostředně s jejími obcemi,⁴⁸ pokud by nedodržel řízení předepsané pro spolupráci spolku a zemí v souvislosti s přijímáním zákonodárství Evropských společenství, jak je zakotveno mj. v čl. 23 Základního zákona,⁴⁹ nebo pokud by před vydáním pokynu podle čl. 85 odst. 3 Základního zákona nedal zemi příležitost k zaujetí stanoviska.⁵⁰ Země by ve vztahu ke spolku zase porušily zásadu věrnostního chování, pokud by záměrně bojkotovaly vyjednávání se spolkem⁵¹ nebo pokud by v rámci své dozorové pravomoci nezakročily proti obcím, které by se chovaly způsobem poškozujícím spolek a zasahujícím do jeho kompetencí.⁵² dále pokud by použily svou zákonodárnou pravomoc ve vztahu k spolku nebo zemím způsobem zjevně zneužívajícím tuto pravomoc, zejména bez ohledu na jejich finanční zájmy nebo zahraničněpolitické vztahy,⁵³ rovněž pokud by výrazně poškodily celostátní zájmy⁵⁴ nebo pokud by vypověděly své závazky vyplývající ze státních smluv bez předchozího vyjasnění daného právního problému, které je povinné pro všechny smluvní strany.⁵⁵ Zásada spolkové věrnosti platí i mezi zeměmi navzájem, což ovšem neznamená, že by země měly povinnost uzavírat mezi sebou smlouvy, v nichž by se zavazovaly ke stejné úpravě relevantních otázek.

⁴⁴ Theodor Maunz, Günter Dürig, Roman Herzog, *Grundgesetz: Kommentar* (München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1987, Bd II), 116.

⁴⁵ Hermann von Mangoldt, Friedrich Klein, Christian Starck, *Das Bonner Grundgesetz. Kommentar* (München: Franz Vahlen, 2000, Band 2: Artikel 20 bis 78), 675.

⁴⁶ BVerfGE 12, 205 (255).

⁴⁷ BVerfGE 34, 9 (20).

⁴⁸ BVerfGE 56, 298 (320).

⁴⁹ BVerfGE 92, 203 (234).

⁵⁰ BVerfGE 81, 310 (337).

⁵¹ BVerfGE 1, 299 (315).

⁵² BVerfGE 8, 122 (141).

⁵³ BVerfGE 4, 115 (140).

⁵⁴ VerfGH NW, NVwZ 82 (189).

⁵⁵ BVerfGE 50, 137 (147).

Subsumpce jednotlivých zásad pod princip spolkové věrnosti je závislá zejména na vymezení základního pojmu demokratického právního státu. Zásadním počinem v interpretaci principu spolkové věrnosti byl nálezný Spolkového ústavního soudu ve věci *Fernseh-Urteil* z roku 1961, který se týkal sporu ohledně založení společnosti *Deutschland Fernsehen GmbH*, jejímž zřizovatelem byl spolek.⁵⁶ Jednání o založení této společnosti bylo vedeno spolkovou vládou a účastnili se jej pouze zemští ministerští předsedové, kteří byli členy CDU, popř. CSU. Ministerští předsedové z SPD nebyli k projednávání této záležitosti vůbec přizváni. Spolkové země, které k jednáním o založení této společnosti nebyly přizvány, namítaly, že byl porušen princip spolkové věrnosti. Spor nakonec skončil u Spolkového ústavního soudu, který konstatoval, že i způsob a styl jednání mezi spolkem a jednotlivými zeměmi je nutné poměřovat principem spolkové věrnosti s tím, že všechny spolkové země mají ústavně zakotvená rovná práva a mají ze strany spolku právo na rovné zacházení.⁵⁷ Pokud spolek požívá pravomoci jednat

⁵⁶ BVerfGE 12, 205 (255).

⁵⁷ Spolkový kancléř Konrád Adenauer totiž nabyl přesvědčení, že rozhlasoví redaktoři stojí velmi blízko opozici a že příslušné zemské rozhlasové stanice napomáhají více SPD nežli vládním stranám. Z tohoto důvodu se rozhodl, že vedle zemských rozhlasových stanic by měly být uvedeny v život také celostátní rozhlasové stanice, a to zejména krátkovlnná stanice *Die Deutsche Welle* a dlouhovlnná vysílací stanice *Deutschlandfunk* a také nový televizní kanál *Deutschlandfernsehen*. Vysílání nových médií mělo být zajištěno státními smlouvami mezi spolkem a zeměmi. V letech 1958–1960 probíhala obtížná jednání, kdy zemští předsedové vlád z SPD neprojevovali o tento projekt zájem. Nakonec zemské vlády souhlasily s vytvořením rozhlasových stanic, které měly být zaměřeny zejména na vysílání do zahraničí. S vytvořením nového celoněmeckého televizního kanálu ovšem země nesouhlasily. Adenauer se proto rozhodl, že vytvoření druhého celoněmeckého kanálu prosadí sám. Dne 25. července 1960 tak byla vytvořena soukromoprávní společnost *Deutschland Fernsehen GmbH*, jejímž hlavním akcionářem se stal spolek. Spolkové země s vládou SPD Hamburg, Dolní Sasko, Brémy a Hesensko na tento Adenauerův projekt reagovaly odmítavě a podaly proti takovému postupu žaloby ke Spolkovému ústavnímu soudu. Ty byly nakonec spojeny v jedno řízení. Předmětem sporu byl čl. 93 odst. 1 bod 3 Základního zákona a oprávnění spolku zřídit si vlastní televizní kanál. Spolkové země měly v tehdejší době garantovanou možnost zřizovat vlastní rozhlasové stanice jako součást podpory kultury podle čl. 30 Základního zákona. Spolek z toho odvoloval, že má zase právo zřizovat a vytvářet vlastní televizní stanice. Opíral se o analogii s poštovním monopolem podle čl. 73 bodu 7 a čl. 87 odst. 1 Základního zákona a částečně podle čl. 33 Základního zákona o výkonné moci. Spolek byl přesvědčen, že tato pravomoc vyplývá z podstaty věci, kdy spolek musí mít možnost propagovat Německo navenek. Konečné rozhodnutí Spolkového ústavního soudu o zákazu *Deutschland Fernsehen GmbH* bylo vyhlášeno dne 28. února 1961. Překvapujícím byl snad jenom fakt, že Spolkový ústavní soud vyhověl všem bodům žaloby spolkových zemí a odepřel spolku právo na vytvoření vlastního televizního programu. Spolková vláda reagovala na rozhodnutí Spolkového ústavního soudu velmi zdrženlivě. Podle Spolkového ústavního soudu bylo protiústavní nerovné jednání se spolkovými zeměmi, ustavení předsedy představenstva a vytvoření faktických podmínek pro vznik televize, na jejichž vytváření se nemohly podílet spolkové země. Spolkový ústavní soud poukázal v rozhodnutí na nebezpečnost takového postupu a obdobnou situaci v roce 1933.

ve spolupráci se zeměmi o regulaci rozhlasového vysílání, musí postupovat stejným způsobem vůči všem spolkovým zemím, nikoliv selektivně. V rámci výkonu společných pravomocí, dělených mezi spolek a země, není možné vyjednávat se spolkovými zeměmi pouze na politické bázi, a hledat tak dohodu se zeměmi, ve kterých jsou u moci politické strany, které svými názory konvenují názorům spolkové vlády. Politickou opozici na zemské úrovni není možné ze správy společných věcí v rámci spolku vyloučit. Smyslem principu spolkové věrnosti je hledat dohodu se všemi spolkovými zeměmi a postupovat v souladu s řešením, které bude konsensuálně přijato všemi spolkovými zeměmi tak, aby nedocházelo k ovlivňování jejich politické vůle shora, ale aby se hledalo řešení, na kterém budou participovat všichni členové spolku.⁵⁸

V souvislosti s rozhlasovým vysíláním se mezi spolkem a zeměmi rozhořel spor ještě jednou v roce 1986, kdy Evropská společenství vypracovala návrh směrnice, kterou měla být řešena problematika regulace rozhlasového vysílání na úrovni Evropských společenství. Spolková vláda projednala stanovisko k návrhu této směrnice se spolkovými zeměmi. Ty jej nicméně odmítly, neboť zastávaly názor, že Evropská společenství nejsou na základě zakládacích smluv oprávněna k výkonu pravomocí na úseku rozhlasového vysílání, které podle jejich názoru přísluší členským státům samým. Spolková vláda se nejprve s jejich názorem ztotožnila a na úrovni Evropských společenství jej uplatnila, ale později v roce 1989 postoj k této otázce změnila, aniž by to konzultovala se spolkovými zeměmi. Spor skončil u Spolkového ústavního soudu, který se při řešení této otázky nemohl opřít o výslovnou ústavní úpravu, a tak využil pro rozhodnutí princip spolkové věrnosti. Spolkový ústavní soud konstatoval, že z principu vzájemné propojenosti mezi právy a povinnostmi spolku a zemí vyplývá, že v případě, pokud se příprava některých legislativních návrhů v rámci Evropských společenství dotýká pravomoci spolkových zemí, je spolek povinen zjistit postoj spolkových zemí a návrh evropské legislativy s nimi konzultovat. Spolkový ústavní soud tak dospěl k závěru, že tím, že spolek nekonzultoval návrh směrnice se spolkovými zeměmi prostřednictvím projednání ve Spolkové radě a nehledal shodu na společném postoji k této otázce, porušil ústavně zaručená práva spolkových zemí.⁵⁹ Po euronovele Základního zákona z roku 1992 je obligatorní účast Spolkové rady na projednávání záležitostí souvisejících s členstvím Spolkové republiky v Evropské unii upravena v čl. 23 odst. 2,

⁵⁸ BVerfGE 12, 205.

⁵⁹ BVerfGE 92, 203.

4 až 7 Základního zákona. Nové ústavní zásady spoluúčasti Spolkové rady na projednávání evropských záležitostí odpovídají rozsudkům Spolkového ústavního soudu a jeho výkladu o naplňování principu spolkové věrnosti v praxi.

Výklad principu spolkové věrnosti byl předmětem přezkumu Spolkovým ústavním soudem i v případě odměňování státních úředníků v rámci spolkové země Severní Porýní Vestfálsko, když se tato spolková země rozhodla poskytovat státním zaměstnancům výhodnější platové podmínky, než jakých požívali státní zaměstnanci v jiných spolkových zemích. Spolková vláda se obávala, že ostatní spolkové země budou vystaveny tlaku hůře placených státních zaměstnanců, aby jim byly zvýšeny platy. K tomu Spolkový ústavní soud uvedl, že v případě, kdy spolkový zákon upravuje některé náležitosti odměňování státních zaměstnanců, jsou povinny všechny spolkové země dodržovat tento zákonem stanovený rámec a nemohou se z něj vychýlit takovým způsobem, který by byl na újmu jak spolku jako takovému, tak i jednotlivým spolkovým zemím. Spolkové země by se tak měly vyvarovat aktivit, které by vedly ke zvyšování finanční zátěže na spolkovém území a k hrozbě možného sociálního napětí. V konečném důsledku ovšem nemohl Spolkový ústavní soud konstatovat, že by zvýšené finanční nároky státních zaměstnanců vyplacených v Severním Porýní Vestfálsku byly v rozporu s principem spolkové věrnosti, a zároveň také konstatoval, že míra zvýhodnění nedosahovala takové výše, která by byla způsobitelná narušit finanční uspořádání na úrovni spolku či jednotlivých zemí.⁶⁰ Uvedená rozhodnutí Spolkového ústavního soudu byla podrobena rozsáhlé kritice, neboť ukázala, že výklad principu spolkové věrnosti je diametrálně odlišný, a to v závislosti na řešeném případě. Případy ukázaly, že rozsah skutečností, které jsou subsumovatelné pod princip spolkové věrnosti, je značný.

Nicméně je třeba konstatovat, že pregnantnější vymezení principu spolkové věrnosti na úrovni Základního zákona je v zásadě neproveditelné, a to ani specifikací spolkové věrnosti, která by byla provedena druhovým způsobem.⁶¹ Spíše je třeba předpokládat, že se judikatura Spolkového ústavního

⁶⁰ BVerfGE 4, 116.

⁶¹ V této souvislosti lze vystopovat, které principy jsou podle judikatury Spolkového ústavního soudu zásadní pro fungování spolkového uspořádání. Je ovšem nezbytné odmítnout doktrínu, podle které by měly být zemské ústavy doplňovány o ty podstatné zásady, ke kterým se teprve v budoucnosti dospěje výkladem Základního zákona. *Bestandteilsnormen* musí být stanoveny jasně a nerozporně. Judikatura Spolkového ústavního soudu proto byla později v tomto smyslu revidována a dřívější přístup k výkladu principu spolkové věrnosti byl odmítnut. Viz náleží BVerfGE 1, 208 (223).

soudu v budoucnosti nebude odchylovat od základní ideje, že smyslem spolkové věrnosti je vyrovnávací funkce, která by měla spočívat v odstraňování konfliktů v rámci spolku jako celku. V zásadě je nutné se smířit s tím, že klíčové ústavní principy musejí být formulovány obecně a jejich interpretace musí být přenechána Spolkovému ústavnímu soudu. Podrobnější specifikace by totiž v budoucnosti mohla vést pouze k problémům, spočívajícím ve skutečnosti, že některé spory by nemohly být prostřednictvím interpretace obecných ústavních zásad řešeny vůbec a byla by vyvolávána diskuse o nezbytnosti jejich změny.

1.3 *Homogenitätsprinzip*

S principem loajality souvisí tzv. zásada homogenity základních norem politického systému spolku a zemí zakotvená v čl. 28 odst. 1 Základního zákona,⁶² která jednotlivé země zavazuje, aby ve svých ústavách vycházely z republikánské formy reprezentativní parlamentní demokracie s pravidelným konáním voleb, z principu sociálního právního státu a z dalších principů, na nichž je založen samotný spolkový stát, zejména z principu respektu k základním právům.⁶³ Dodržovány musejí být tedy především zásady obsažené v čl. 20 a v čl. 1 odst. 3 Základního zákona. Obce mají právo na samosprávu (čl. 28 odst. 2 Základního zákona), která jim zeměmi musí být zaručena.⁶⁴

⁶² Citace čl. 28 Základního zákona: „(1) Ústavní řád v zemích musí odpovídat zásadám republikánského, demokratického a sociálního právního státu ve smyslu tohoto základního zákona. V zemích, okresech a obcích musí mít lid zastupitelstvo, vzešlé ze všeobecných, přímých, svobodných, rovných a tajných voleb. Při volbách v okresech a obcích mají právo volit a být voleny také osoby, jež mají státní občanství některého členského státu Evropského společenství, a to podle ustanovení práva Evropského společenství. V obcích může být volený sbor nahrazen obecním shromážděním. (2) Obcím musí být zaručeno právo upravovat všechny záležitosti místního společenství v rámci zákonů a s vlastní odpovědností. Také svazy obcí mají v rámci svého zákonného okruhu působnosti podle ustanovení zákona právo na samosprávu. Záruka samosprávy zahrnuje též základy vlastní finanční odpovědnosti. (3) Spolek zaručuje, že ústavní řád země odpovídá základním právům a ustanovením odst. 1 a 2.“

⁶³ Jelikož homogenita není uniformita, tak nelze tvrdit, že by ve všech spolkových zemích musely probíhat volby podle stejného volebního klíče nebo že by funkční období ústavních orgánů muselo být jednotné apod. Spolkové země mají i možnost si upravovat v rámci ústavního systému rozdílné způsoby ochrany ústavnosti. Viz Mangoldt, Klein, Starck, *Das Bonner Grundgesetz*, 672.

⁶⁴ Vzhledem k variabilitě volebních systémů v jednotlivých spolkových zemích byla v průběhu času zrušena kompetence Spolkového ústavního soudu, v jejímž rámci přezkoumával zemské a obecní volební zákony. Obecně by volební systémy měly vyhovovat pouze zásadám kladeným obecně na výkon volebního práva – tj. obecnost, rovnost, tajnost. Viz BVerfGE 34, 52 (96).

Spolek přitom podle čl. 28 odst. 3 Základního zákona zajišťuje, aby ústavní pořádek zemí odpovídal zásadám obsaženým v čl. 28 odst. 1 a 2 Základního zákona a aby byla v zemích respektována základní práva.⁶⁵ Z tohoto ustanovení vyplývá povinnost spolku obnovit demokratický právní řád a základní práva v zemi, je-li to nutné.

Spolkové země jsou nositeli státní moci v rámci Spolkové republiky Německo a v rámci státu jako celku požívají vysoké míry autonomie.⁶⁶ Vyváženosti mocenských vztahů mezi spolkem a spolkovými zeměmi se dotýká právě zmíněný čl. 28 odst. 1 Základního zákona. Základní zákon požaduje, aby mezi ústavním a politickým vývojem spolku a spolkových zemí existovala jistá míra homogenity, která je a musí být zajištěna již na úrovni ústavních principů. Čl. 28 odst. 1 Základního zákona požaduje, aby ústavní systém každé spolkové země, která je součástí Spolkové republiky, vykazoval atributy, jež lze subsumovat pod zásady republikánského,⁶⁷ demokratického a sociálního právního státu. Zemské ústavy by ovšem neměly v žádném případě kopírovat ustanovení Základního zákona. Principy, které lze označit jako nezměnitelné a z vůle jakéhokoliv ústavodárce v zásadě nezrušitelné, musejí být imanentní všem ústavním strukturám, které na území Spolkové republiky existují, popř. které v budoucnosti teprve vzniknou. Pouhé „opisování“ zásad kodifikovaných v Základním zákoně do zemských ústav by ovšem v praxi znamenalo porušení zásady spolkového státu a zejména narušování dělby moci v jednotlivých spolkových zemích, která je postavena v každé zemi na jiných demokratických a právních prvcích, než jak je koncipována dělba moci na úrovni spolku. Zásady, které čl. 28 odst. 1 Základního zákona koncipuje jako součást principu homogenity, je proto třeba pouze normativně vykládat v souladu s obsahem, který těmto principům přisuzuje Základní zákon. Budeme-li proto hovořit o principu demokratického státu, pak by ve smyslu Základního zákona měla každá zemská ústava splňovat základní atributy reprezentativní, svobodné demokracie, která je založena na dělbě moci. Hovoříme-li v rámci zemských ústav o právním státě, pak musíme mít na mysli právní stát, jehož základní kautely stanoví Základní

⁶⁵ K základním právům obsaženým v Základním zákoně blíže viz Maurer, *Staatsrecht*, 245–83.

⁶⁶ Hovoří se někdy také o tzv. *Verfassungsautonomie der Länder*. Do ústavních systémů zemí nelze zasahovat, neboť požívají vlastní státnosti. Viz Mangoldt, Klein, Starck, *Das Bonner Grundgesetz*, 676.

⁶⁷ Princip republikánského uspořádání není zakotven přímo, ale lze jej dovodit ze sousloví, že nelze narušovat uspořádání spolkového státu. Ve Spolkové republice by proto bylo nepřipustné zavedení monarchistického uspořádání na úrovni zemí. Viz Ingo von Münch, Philip Kunig, *Grundgesetz. Kommentar* (München: C. H. Beck, sv. II, 1995, komentář k čl. 28, marg. č. 16).

zákon. Jedná se zejména o základní práva a jejich dodržování jak na úrovni spolku, tak i jednotlivých zemí. To ovšem neznamená, že by zemské ústavy musely kodifikovat vlastní lidskoprávní katalogy, ale právě naopak, kautely jsou tu proto, aby zemské ústavy nebyly v přímém nebo nepřímém rozporu s lidskoprávním katalogem koncipovaným v hlavě I Základního zákona.

Homogenitätsprinzip ponechává spolkovým zemím značnou míru autonomie, při jejímž výkonu by se měly jednotlivé země pohybovat v rámci mantinelů nastavených Základním zákonem. Princip spolkového státu spočívá na základní myšlence, že jak spolek, tak i jednotlivé součásti tohoto spolku mají právo přijímat v rámci své působnosti základní normy ústavněprávního charakteru. Podle judikatury Spolkového ústavního soudu se vyžaduje minimální míra souladu mezi Základním zákonem a zemskými ústavami, což v praxi znamená, že při konstrukci vládního systému v jednotlivých zemích je povoleno odchýlit se od způsobu konstrukce vlády na spolkové úrovni.⁶⁸ Nelze proto ani vyloučit, aby si jednotlivé země zřizovaly funkci zemského prezidenta jako nejvyššího orgánu moci výkonné. Stejně tak mohou spolkové země upravit v rámci svých ústav systém dělby moci přísněji, ale i volněji, než jak je tomu v Základním zákoně. Zemské vlády proto mohou v praxi fungovat na zcela jiných principech vyslovování důvěry zemskými parlamenty, stejně jako lze považovat za souladné se Základním zákonem nastavení přísné inkompatibility mezi funkcí člena zemské vlády a zemského parlamentu.⁶⁹ Institut konstruktivního vóta nedůvěry je v každé zemské ústavě upraven odlišným způsobem,⁷⁰ přičemž v některých spolkových zemích lze vyslovovat nedůvěru pouze předsedovi zemské vlády (a tím zemské vládě jako celku), v některých spolkových zemích je přípustné vyslovit nedůvěru i jednotlivému členovi zemské vlády. Všechny tyto odlišnosti lze subsumovat pod *Homogenitätsprinzip* a považovat je za souladné se základními atributy demokratického právního státu, kterým Spolková republika jako celek bezesporu je.

⁶⁸ BVerfGE 1, 34; 4, 178, 189; 60, 175 (209).

⁶⁹ K inkompatibilitě člena zemského parlamentu a člena představenstva společnosti založené spolkovou zemí viz informace o judikatuře BVerfG, *Neue Juristische Zeitung* (1999): 1095, 1097.

⁷⁰ Podle Základního zákona lze konstruktivní nedůvěru vyslovit tehdy, pokud je ve lhůtě 48 hodin zvolen spolkovým sněmem nový kancléř. Např. v Hamburku je lhůta vázána na uplynutí jednoho týdne (čl. 35 hamburské ústavy), v Sársku musí volba nového zemského předsedy vlády proběhnout mezi druhým a sedmým dnem po vyslovení nedůvěry (čl. 88 odst. 2 sárské ústavy). V Berlíně (čl. 57 odst. 2 berlínské ústavy), Braniborsku (čl. 86 odst. 2 braniborské ústavy) a Severním Porýní Vestfálsku (čl. 61 odst. 2 zemské ústavy SPV) je úprava totožná s úpravou v Základním zákoně apod. Blíže k těmto odlišnostem viz Leunig, *Die Regierungssysteme der deutschen Länder*, 211–33.

Esenciální součástí principu homogenity jsou také volby do zákonodárných sborů na zemské úrovni, kdy čl. 28 odst. 1 Základního zákona požaduje, aby při konstituování vertikálně uspořádaných orgánů státní moci byl vždy dodržen princip reprezentativnosti na základě všeobecných, tajných, přímých, svobodných a rovných voleb. Z tohoto principu vyplývá, že se volby ve všech spolkových zemích, okresech i obcích musejí konat podle zásad poměrného zastoupení nebo podle zásad většinového volebního systému.⁷¹ V tomto ohledu se tedy spolkové země mohou ve svých zemských ústavách lišit podle míry nastavení jiného volebního mechanismu, což znamená, že volby na území spolku neprobíhají vždy podle stejných volebních kritérií; odchylky jsou přípustné, pokud nejsou porušeny atributy rovnosti, všeobecnosti, přímosti a tajnosti voleb. Spolkové země mají také právo svobodně si rozhodnout o aktivním a pasivním volebním právu a o podmínkách, které musí uchazeč o funkci ve volených orgánech splňovat. Stejně tak není na úrovni Základního zákona stanoveno, že by zemské parlamenty musely být koncipovány jako jednokomorové. Vzhledem k tomu, že mohou existovat i dvoukomorové zemské parlamenty, je konstituování zemských zákonodárných sborů v praxi různorodé. Například podle bavorské ústavy jsou do zemského sněmu povoláni také zástupci profesních svazů, což neodporuje Základnímu zákonu ani skutečnosti, že by to měly být politické strany, které spolupůsobí při tvorbě politické vůle lidu (čl. 21 odst. 1 Základního zákona). Základní zákon nevyklučuje ani zavedení prvků přímé demokracie na zemské úrovni, byť Základní zákon o možnostech referenda či dotazování lidu hovoří v čl. 29 Základního zákona pouze v souvislosti se změnami v územním uspořádání spolkových zemí. Čl. 29 odst. 3 Základního zákona stanoví, že „přímo rozhodne lid v těch zemích, z jejichž území nebo územních částí má být vytvořena nová nebo nově vymezená země. Hlasuje se o otázce, zda dotčené země mají zůstat jako dosud nebo zda má být země nově vytvořena nebo nově vymezena.“

Spolek má povinnost dohlížet na to, aby ústavní uspořádání v jednotlivých zemích odpovídalo základním vlastnostem a požadavkům kladeným na strukturální homogenitu, tj. spolek dohlíží, zda jsou zemské ústavní systémy koncipovány v souladu s požadavky principu homogenity, jak je vymezen Základním zákonem v čl. 28 odst. 1 a 2. V případě, že by byl ústavní systém spolkové země v rozporu s požadavky stanovenými Základním zákonem v rozporu, je povinností spolku pomoci zemské vládě s nápravou takového protiústavního stavu, a to zejména v případě, pokud zemská vláda

⁷¹ BVerfGE, BayVBl. (1999), 207, 208.

není schopna sama obnovit ústavně konformní uspořádání. Postup ke zjednáání nápravy stanoví Základní zákon v čl. 37, kdy při neplnění povinností uložených Základním zákonem ze strany některé ze spolkových zemí je spolková vláda oprávněna se souhlasem Spolkové rady učinit potřebná opatření, aby byla spolková země „spolkovou exekucí“ donucena k plnění svých povinností. V případě pochybností, zda postupuje spolková země v souladu s požadavky Základního zákona, nebo v případě pochybností o ústavnosti spolkového zákona ukládajícího zemím některé povinnosti jdoucí nad rámec Základního zákona rozhoduje o ústavnosti postupu Spolkový ústavní soud (čl. 93 odst. 1 body 2 a 3 Základního zákona).

Homogenitätsprinzip, zakotvený v čl. 28 Základního zákona, není ovšem jediným principem zakotveným v Základním zákoně, který koncipuje vztah mezi spolkem a zeměmi. Zemské ústavní systémy musejí vyhovět i kautelám stanoveným v čl. 21 odst. 2 Základního zákona, pokud jde o cíle a chování politických stran. Zakázány tak mohou být i zemské politické strany, které by svou činností poškozovaly nebo odstraňovaly svobodné demokratické zřízení nebo trvání státu jako spolkové republiky.⁷² Obdobně je stanoveno v čl. 33 odst. 2 Základního zákona, že každý Němec má podle své způsobilosti, schopností a odborného výkonu stejný přístup ke každému veřejnému úřadu. Tomuto principu musejí vyhovovat i zemské ústavní systémy. Obdobně jsou nastaveny také principy v čl. 33 odst. 4 a 5 a čl. 104 a následující, pokud jde o otázky finančního vztahu mezi spolkem a zeměmi.

S principem homogenity souvisí i zásada nutnosti souladu zemského práva s právem spolkovým. Zemské právo nesmí být v rozporu se spolkovým právem. Případ kolize mezi právem zemským a právem spolkovým řeší čl. 31 Základního zákona, který zakotvuje přednost spolkového práva před zemským.⁷³ Země musí zachovávat loajalitu vůči spolku a přizpůsobovat své zákonodárství spolkové legislativě. Podle tohoto ustanovení *Bundesrecht bricht Landesrecht*. Jedná se o tzv. *Geltungsvorrang*, což znamená, že v případě rozporu se spolkovým právem je příslušná norma, resp. ustanovení zemského práva neplatné. Naopak právo ES/EU má ve vztahu k německému spolkovému a zemskému právu pouze tzv. aplikační přednost (*Anwendungsvorrang*), tzn. že příslušná norma německého práva, která je v rozporu s evropským právem, se nestane neplatnou, pouze se v daném případě použije norma evropská.⁷⁴

⁷² Blíže viz Petr Černý, *Právní ochrana před extremismem* (Praha: C. H. Beck, 2008).

⁷³ Mangoldt, Klein, Starck, *Das Bonner Grundgesetz*, 676.

⁷⁴ K prolínání evropského práva do německého právního řádu Rainer Arnold, „Spolkový ústavní soud a právo Evropských společenství“, *Acta Universitatis Carolinae Iuridica* č. 4 (1995): 9–25.

1.4 *Bundeszwang*: nástroje spolkového donucení

V případě neplnění povinností spolkových zemí vůči spolku, které vyplývají ze Základního zákona nebo některého ze spolkových zákonů, lze jako *ultima ratio* využít na základě výše zmíněného čl. 37 Základního zákona nástrojů tzv. spolkového donucení (*Bundeszwang*).⁷⁵ Spolková vláda je se souhlasem Spolkové rady oprávněna přijmout nezbytná opatření, aby dotyčnou spolkovou zemi přiměla ke splnění jejích povinností, zejména může udílet v tomto směru pokyny, příp. dosadit pověřence spolku, který bude dané spolkové zemi a jejím úřadům udílet pokyny. Tohoto předpisu, který umožňuje použití donucovacích prostředků vůči jednotlivým spolkovým zemím, aby bylo zajištěno dodržování principu spolkového státu, ovšem dosud nebylo nikdy využito.⁷⁶ Institut spolkového donucení je nutné odlišovat od institutu spolkového dozoru, nicméně oba instituty spolu mohou souviset: stanovení nesplnění povinnosti země spolkem v rámci výkonu spolkového dozoru podle čl. 84 odst. 4 Základního zákona (pokud země pochybila při provádění spolkového zákona) představuje jednu z podmínek pro výkon spolkového donucení. Nutno zdůraznit, že nezbytnou podmínkou pro výkon spolkového donucení je nesplnění tzv. „spolkových povinností“, které vyplývají zemím ze Základního zákona nebo spolkových zákonů.

Velmi problematická je otázka, zda se „spolkové povinnosti“ ve smyslu čl. 37 Základního zákona dají dovodit také z příkazu spolkové věrnosti.⁷⁷ Vzhledem k tomu, že k této problematice chybí judikatura, odpověď musí hledat právní teorie, a ta povětšinou na tuto otázku odpovídá negativně. K tomu, aby mohlo dojít k použití opatření podle čl. 37 Základního zákona, je nutné porušení některé povinnosti výslovně zakotvené v Základním zákoně nebo v některém ze spolkových zákonů, nikoli nepsané zásady loajality (v případě postulátů souvisejících se zásadou loajality, které jsou výslovně stanoveny v Základním zákoně nebo v některém ze spolkových zákonů, by však použití nástrojů podle tohoto ustanovení bylo myslitelné). Nesporná je naopak skutečnost, že k naplnění „skutkové podstaty“ porušení „spolkové povinnosti“ se nevyžaduje zavinění ze strany země, což značí, že spolkové země mohou porušit „spolkovou povinnost“ i neúmyslným jednáním, po-

⁷⁵ Nawiasky, *Die Grundgedanken des Grundgesetzes*, 71.

⁷⁶ Jarass, Pieroth, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 743. Föderalismus in Deutschland, *Informationen zur politischen Bildung* č. 275 (Bundeszentrale für politische Bildung, 2. Quartal 2002): 20.

⁷⁷ Jarass, Pieroth, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 744.

kud například přijmou v legislativním procesu zákon, který je v rozporu se „spolkovou povinností“, aniž by si toho zemský zákonodárce byl v průběhu přijímání takového zákona vědom. Opatření, která následně může spolková vláda přijmout, jsou v čl. 37 odst. 2 Základního zákona uvedena pouze demonstrativně. Spolková vláda může přijmout i jiná opatření dle své úvahy. Spolková vláda nemusí v takovém případě podávat návrh Spolkovému ústavnímu soudu, musí si ovšem vyžádat souhlas Spolkové rady.⁷⁸ Ta může svůj souhlas kdykoli odvolat. Z pojmu „nezbytná opatření“ vyplývá nutnost respektování zásady přiměřenosti, a tak kromě výslovně zmíněných opatření spočívajících v pokynech nebo dosazení pověřence spolku jsou přípustná opatření finančního nebo hospodářského charakteru, bojkot, hraniční blokády, popř. opatření zakazující zemi určitou činnost, odmítnutí plnění ze strany spolku zemi nebo nasazení policejních složek dotčené země. Naopak nasazení policejních složek jiné spolkové země nebo spolkové pohraniční stráže by bylo možné jen za splnění podmínek upravených v čl. 91 odst. 2 Základního zákona.⁷⁹ Nepřípustné je nasazení spolkového vojska, zrušení země jako takové, odnětí výkonu hlasovacího práva ve Spolkové radě, zrušení zemského parlamentu nebo odvolání zemské vlády, popř. jiná opatření čistě represivního charakteru (přípustné je ovšem dočasné převzetí výkonu funkce zemských ústavních orgánů „světeneckou správou“ spolku).⁸⁰

Nastane-li mezi spolkem a zeměmi spor (mj. i v případě následného posouzení otázky přípustnosti spolkového donucení), rozhoduje o ústavnosti postupu Spolkový ústavní soud, jehož rozhodnutí jsou podle § 31 zákona o Spolkovém ústavním soudu (BVerfGG) závazná.⁸¹ Co se týká sporů, jež jsou relevantní pro vztah spolku a zemí, Spolkový ústavní soud vykonává pravomoc v případě sporů mezi jednotlivými spolkovými orgány, tj. i mezi Spolkovou radou, jež zastupuje zájmy zemí, a jiným spolkovým orgánem. Také v případě abstraktní a konkrétní kontroly ústavnosti norem může vstát otázka, která se dotýká zemí, zejména v případě souladu zemského

⁷⁸ Spolková rada přijímá rozhodnutí o spolkovém donucení prostou většinou a dotčená země má možnost obrátit se v souladu s čl. 93 odst. 1 bodem 3 Základního zákona na Spolkový ústavní soud a požádat o přezkum rozhodnutí Spolkové rady.

⁷⁹ Nezbytným předpokladem pro využití tohoto opatření musí být skutečnost, že spolková země, které hrozí nebezpečí, není schopna nebo připravena sama toto nebezpečí zdolat. Odpadnutím této podmínky zaniká spolkové vládě oprávnění k nasazení policejních složek jiné spolkové země; stejně tak toto oprávnění zaniká, pokud o to požádá Spolková rada.

⁸⁰ Jarass, Piero, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 745.

⁸¹ K rozboru závaznosti rozhodnutí Spolkového ústavního soudu viz Petr Mlsna, Ústavní soudnictví v německy mluvících zemích a jeho vztah k politice (Praha: Právnická fakulta UK, disertační práce, 2006), 187–93.

práva se spolkovým právem, příp. přímo se Základním zákonem. Spory o práva a povinnosti spolku a zemí, především spory o kompetence, se řeší v rámci zvláštního řízení, zakotveného v Základním zákoně a stejně jako všechna ostatní řízení detailněji rozvedeného v zákoně o Spolkovém ústavním soudu, nazvaného „spory mezi spolkem a zeměmi“ (*Bund-Länder-Streitigkeiten*). Takové řízení připadá v úvahu rovněž v případech porušení zásady loajality. V případě porušení této zásady naopak není přípustné reciproční, resp. retorzni opatření, tzn. pokud jeden z členů spolkového svazku poruší povinnosti vyplývající z loajality, neopravňuje to jiné členy porušit je také. Námitka „spolkové nevěry“ (*Bundesuntreue*), tj. námitka *tu quoque* („vždyť ty také“), je nepřípustná.⁸²

Chceme-li shrnout problematiku zásady loajality mezi spolkem a zeměmi a zeměmi navzájem, můžeme dospět k závěru, že tato zásada je jedním z projevů principu spolkového státu, jako taková byla dovozena judikaturou Spolkového ústavního soudu a zakládá řadu povinností týkajících se kooperace,⁸³ vzájemného zohledňování a respektu, přičemž některé z těchto povinností jsou přímo zakotveny v Základním zákoně nebo v některém ze spolkových zákonů, jiné jsou nepsané, některé jsou materiální a jiné jsou procesní povahy. V případě sporu ohledně porušení některé z povinností vyplývajících ze zásady loajality rozhoduje o dané věci Spolkový ústavní soud. Prostředky spolkového donucení podle čl. 37 Základního zákona se zde v zásadě neuplatní a nepřípustná jsou rovněž retorzni opatření.

2. Státní občanství a loajalita ke státu

2.1 Obecné vymezení

Státní občanství je jedním ze znaků, jimiž je definován stát.⁸⁴ Právní předpisy upravující státní občanství patří k nejstabilnějším. Proto přípravě právních předpisů na tomto úseku byla v minulosti vždy věnována mimořádná pozornost. Návrhu nové právní úpravy zpravidla předchází analýza, která zhodnotí stávající úpravu a následně pak nad novou navrženou právní úpravou probíhá rozsáhlá diskuse. Vlastní projednání návrhu v zákonodár-

⁸² Hermann von Mangoldt, Friedrich Klein, Christian Starck, *Das Bonner Grundgesetz. Kommentar* (München: Franz Vahlen, 2000, Band 2: Artikel 20 bis 78), 22.

⁸³ K formě kooperativního federalismu viz Maurer, *Staatsrecht*, 306–13.

⁸⁴ Jellinek, *Všeobecná státověda*, 425–48.

ném orgánu pak bývá spojeno s širší politickou diskusí, jak tomu bylo např. u novely státoobčanského zákona přijaté v SRN, popřípadě ve Švédsku či v roce 2006 ve Švýcarsku. Státní občanství je jedním ze základních atributů, na jejichž základě je založena existence každého svrchovaného (suverénního) státu. Jeho důležitost jako základního znaku svrchovaného státu je v některých zemích vyjádřena tím, že problematika nabývání a pozbývání státního občanství je právně upravena v právních předpisech nejvyšší právní síly, tj. v ústavě a ústavních zákonech.⁸⁵ Do roku 1949 tomu tak bylo i v tehdejší Československu.⁸⁶

Mezinárodní právo na úseku státního občanství všeobecně uznává pravidlo, že je vnitřní záležitostí každého státu, jakým způsobem upraví ve svém právním řádu způsoby nabývání a pozbývání státního občanství včetně určení podmínek a volného rozhodování o přijetí či nepřijetí cizince do státního svazku.⁸⁷ To vyplývá např. z Haagské úmluvy o některých otázkách kolize zákonů o státním občanství z roku 1930, která je pokládána za shrnutí mezinárodního obyčejového práva a která stanoví, že je věcí každého státu určit podle vlastního práva, kdo jsou jeho občané. Tento nezpochybnitelný princip napomáhá státu chránit svou suverenitu, bezpečnost a integritu a je i v současné době všeobecně přijímán.

Pro potřeby této analýzy lze státní občanství v souladu s rozhodnutím Mezinárodního soudního dvora z roku 1955 v případě *Nottebohm* charakterizovat takto: „Státní občanství je časově trvalý, místně neomezený, bezprostřední a hluboký vztah fyzické osoby a státu, který je proti vůli fyzické osoby zpravidla nezrušitelný. Z tohoto vztahu vznikají vzájemná práva a povinnosti fyzické osoby i státu, která jsou zčásti odlišná od práv a povinností fyzických osob, které nejsou státními občany daného státu.“⁸⁸

Obsah skutečného, hlubokého a opravdového vztahu (poměru) mezi fyzickou osobou a státem (*genuine link*) není výslovně v právní úpravě vymezen. Nicméně se touto otázkou zabývá aplikační praxe. Výkladová zpráva k evropské konvenci o státním občanství odkazuje v této věci na shora uvedené rozhodnutí Mezinárodního soudního dvora, kterým konstatoval, že základem tohoto svazku (vztahu) je sociální skutečnost oddanosti, opravdové spojení existence, zájmů a citů spolu s existencí vzájemných práv

⁸⁵ Viz čl. 16 a 116 Základního zákona.

⁸⁶ Ústavní zákon č. 236/1920 Sb., kterým se doplňují a mění dosavadní ustanovení o nabývání a pozbývání státního občanství a práva domovského v republice Československé.

⁸⁷ Lassa Francis Lawrence Oppenheim, *Mezinárodní právo* (Praha: Orbis, 1924), 408–9.

⁸⁸ Definice vychází z rozsudku Mezinárodního soudního dvora ve věci *Nottebohm* z roku 1955.

a povinností. Právní svazek státního občanství proto musí být v souladu s opravdovým spojením jednotlivce se státem.⁸⁹ Dále je toto skutečné spojení vyvozováno zejména z faktu pobytu na území státu, integrace takové osoby ve státě z hlediska pracovního, rodinného a sociálního začlenění včetně dodržování právního řádu státu.

Státní občanství předpokládá, že konkrétní fyzická osoba má ve vztahu ke státu, jehož státní občanství má, všechna práva a současně i povinnosti. Uvedené platí i naopak ze strany státu ke konkrétní fyzické osobě. Takováto práva a povinnosti (všechna) však nemá cizinec či bezdomovec neboli apatrida (tj. osoba bez státní příslušnosti) vůči státu a naopak stát vůči cizinci, resp. apatridovi. Jde například o právo pobývat na území státu, právo volit a být volen do zákonodárného sboru, právo na diplomatickou ochranu ze strany státu,⁹⁰ právo vykonávat určitý druh povolání apod.

2.2 Státní občanství ve Spolkové republice a otázka loajality

Státní občanství je nejdůležitějším identifikačním znakem každého člověka. Skrze státní občanství jednotlivec nalézá vazby ke státu. Esenciálním znakem každého státu je obyvatelstvo, bez kterého nemůže žádný stát existovat. Stát má proto výsostný zájem na tom, aby obyvatelstvo pocítovalo sounáležitost se státním územím, na kterém žije. Právě prostřednictvím institutu státního občanství na jedné straně jednotlivci přejímají své povinnosti vůči státu, jehož státního občanství jsou držiteli, a na straně druhé stát garantuje jednotlivcům práva, která vůči němu mohou uplatnit. Jednou ze základních povinností občana je loajalita vůči státu. Občan se nemůže dopouštět jednání, kterým by podkopával suverenitu „svého“ státu, a stát se nemůže vyvázat ze zodpovědnosti vůči svým občanům, neboť i on je vůči nim povinen k loajálnímu chování spočívajícímu v jejich ochraně. Tato kapitola je exkurzem do státoobčanské právní úpravy Spolkové republiky, jehož smyslem je seznámení s tvrdou realitou, jak lze německého státního občanství nabýt a jak se Spolková republika brání před migračními vlnami,⁹¹ jež jsou v mnohém způsobeny ekonomickými důvody.

⁸⁹ Miroslav Potočný, Jan Ondřej, *Mezinárodní právo veřejné. Zvláštní část* (Praha: C. H. Beck, 2006), 47.

⁹⁰ Pro úplnost je třeba uvést, že čl. 16 Základního zákona neobsahuje nárok na diplomatickou ochranu, narozdíl od dřívějších právních úprav (viz § 189 frankfurtské říšské ústavy; čl. 3 odst. 6 ústavy Severoněmeckého spolku; čl. 112 Výmarské ústavy).

⁹¹ Do roku 1950 přišlo do Spolkové republiky Německo z východní a jižní Evropy celkem 8 mil. osob a do roku 1960 ještě dalších 1,7 mil. osob. Tento příliv souvisel s vysídlováním obyva-

Spornou zůstává i otázka, zda by si jednotlivé země spolku mohly upravit vlastními právními předpisy zemské státní občanství. Ačkoliv Základní zákon v čl. 73 přiznává spolkovému zákonodárci výlučnou pravomoc pro úpravu státního občanství, bavorská ústava obsahuje úpravu zemského státního občanství, byť nikdy nebyl vydán zákon o nabývání a pozbývání bavorského státního občanství.⁹² Novelou Základního zákona z roku 1994 bylo rozhodnutí o zavedení zemského státního občanství přenecháno výlučně na úvahu zemím.

Právní úprava státního občanství doznala ve Spolkové republice Německo oproti předchozí právní úpravě značných změn (šlo doslova o „reformu německého práva o státním občanství“). Německý zákon o státním občanství z roku 1913 (Říšský a státoobčanský zákon) byl až do 15. července 1999, kdy byl novelizován zákonem o státním občanství, založen striktně na principu jediného státního občanství, i když i tehdy se výjimky z tohoto principu připouštěly.⁹³ Tento princip je i v současné právní úpravě zachován, přesto rozšiřuje možnost výjimek.

Státní občanství SRN se nabývá narozením.⁹⁴ Dítě nabývá občanství, pokud je jeden z rodičů německým státním občanem; je-li německým občanem pouze otec dítěte, je k nabytí občanství třeba uznání nebo zjištění otcovství (zjišťovací řízení musí být zahájeno nejpozději před dovršením věku 23 let dítěte). Dalším způsobem nabytí státního občanství narozením je nalezení dítěte na území Spolkové republiky, ledaže by se prokázalo, že má občanství jiného státu. Narozením pak nabývá státní občanství i dítě narozené na území Spolkové republiky cizincům za předpokladu, že jeden z rodičů má ve Spolkové republice legální obvyklý pobyt nejméně po dobu osmi let a současně má pobytové povolení ve formě pobytového oprávnění nebo již po tři roky ve formě povolení k pobytu na dobu neomezenou.

telstva německé národnosti v důsledku závěrů světových mocností přijatých na Postupimské konferenci. Další výraznou migrační vlnou byl příliv uprchlíků z Německé demokratické republiky, kdy od roku 1950 do roku 1962 uteklo do Spolkové republiky Německo přibližně 3,6 mil. převážně mladých lidí.

⁹² Obdobný institut zemského státního občanství obsahovaly také ústavy „prozatímních zemí“ Bádenska a Württemberska-Hohenzollernska.

⁹³ Bylo proto možné, aby cizinci usazení v německých koloniích (Kamerun, Togo, Jihozápadní Afrika) mohli být nositeli jak říšského občanství, tak i státního občanství „domorodého“ státu.

⁹⁴ Pravidla pro nabytí německého státního občanství stanoví zákon o státním občanství, nikoliv Základní zákon. Zákonem o státním občanství předvídané důvody nabytí německého státního občanství jsou v souladu s platným mezinárodním právem. Viz Jiří Krömer, *Vývoj práva německého státního občanství v Německu a českých zemích* (Praha: Fakulta sociálních věd UK, diplomová práce, 2004), 74.

Německé občanství však nenabude dítě narozené v cizině, pokud se rodič Němec narodil po 1. lednu 1999 v cizině, kde má obvyklý pobyt, ledaže by dítě jinak zůstalo bezdomovcem. Pokud však rodič Němec oznámí narození dítěte v průběhu jednoho roku příslušnému zastupitelskému úřadu, dítě německé občanství nabude. Totéž platí i v případech, jsou-li oba rodiče německými občany.

Prohlášením, v němž vyjadřuje vůli stát se německým občanem, nabude německé občanství dítě narozené před 1. lednem 1993 německému otci a matce cizince, pokud došlo k uznání nebo zjištění otcovství, dítě má legálně svůj obvyklý pobyt na území Spolkové republiky alespoň tři roky a prohlášení bylo podáno před dovršením 23. roku dítěte. Dítě osvojené Němcem nabývá německé občanství, jestliže v době podání návrhu na osvojení nedovršilo 18 let. Podle spolkového zákona o vyhnancích nabývá ve smyslu ústavy státního občanství Němec, který nemá německé státní občanství. Nabytí německého státního občanství se vztahuje na děti, které mají německý původ. Kdo je k 1. srpnu 1999 Němec ve smyslu čl. 116 Základního zákona (který řeší situaci související s přílivem uprchlíků bezprostředně po druhé světové válce),⁹⁵ aniž by měl německé státní občanství, nabude německé státní občanství tímto dnem.⁹⁶

K udělení státního občanství cizinci dochází na žádost. Existují v zásadě tři možnosti nabytí státního občanství udělením (tzv. *Einbürgerung*). Zákon o státním občanství upravuje za prvé tzv. udělení státního občanství na základě správního uvážení.⁹⁷ Cizinci lze udělit na jeho žádost státní občanství, jestliže je způsobilý k právním úkonům, nesplňuje žádný z důvodů pro vyhoštění, v místě pobytu má byt nebo ubytování a je schopen tam uživit sebe i své rodinné příslušníky. Je třeba doložit pravidelný nebo obvyklý pobyt v Německu po dobu minimálně osmi let (v případě současně podané žá-

⁹⁵ Spolková republika se od roku 1949 snažila integrovat Němce bez státního občanství, jejichž státoobčanské provizorium bylo podmíněno nouzovým stavem poválečné doby. Vztah „ostatních Němců“ k nově vzniklé Spolkové republice měl být napraven začleněním této skupiny osob mezi Němce se státním občanstvím, pokud by si tyto osoby samy přály. Citace čl. 116 Základního zákona: „(1) Němec ve smyslu tohoto Základního zákona je s výhradou další zákonné úpravy ten, kdo má německou státní příslušnost nebo jako uprchlík nebo vyhnanec německé národnosti nebo manžel nebo potomek téhož byl přijat na území Německé říše podle stavu z 31. prosince 1937. (2) Dřívější němečtí státní příslušníci, jimž byla mezi 30. lednem 1933 a 8. květnem 1945 odňata státní příslušnost z politických, rasových nebo náboženských důvodů, a jejich potomci musí být na žádost znova přijati do státního občanství. Platí za nezbavené státního občanství, pokud se po 8. květnu 1945 usadili v Německu a neprojevíli tomu odporující vůli.“

⁹⁶ § 40a zákona o státním občanství.

⁹⁷ § 8 zákona o státním občanství a prováděcí předpisy.

dosti manžela/ky se vyžaduje pobyt v trvání alespoň čtyř let při současném trvání manželství po dobu dvou let a více). Výjimky platí pro bývalé státní příslušníky a pro osoby, jimž byl udělen azyl. Dále je nutné, aby žadatel o státní občanství učinil tzv. prohlášení o loajalitě, tj. vyznání se k základním zásadám svobody a demokratického právního řádu Spolkové republiky Německo. Dotyčná osoba nesmí být soudně trestána (ani na ni nesmí být uvaleno opatření kvůli neschopnosti splácet dluhy), měla by se – s výhradou následujícího výkladu – vzdát svého dosavadního občanství a dále by měla prokázat dostatečné znalosti německého jazyka a v tzv. *Einbürgerungstest* rovněž znalosti právních, společenských a životních poměrů v Německu. Na udělení státního občanství v těchto případech není právní nárok, nejde-li o manželské nebo párové partnery Němců/Němek.

Manželskému či životnímu partnerovi Němce/Němky má být uděleno státní občanství. Ustanovení § 9 zákona o státním občanství, které upravuje tuto situaci (tj. druhá ze tří variant nabytí státního občanství udělením), v zásadě zakládá nárok na udělení občanství. Ale i zde je nutné splnit další podmínky: nejméně tříletý pobyt v Německu, alespoň dva roky trvající manželství, schopnost užít se, trestní bezúhonnost, schopnost splácet dluhy a vzdání se původního občanství (zde jsou připuštěny výjimky). Povinný je opět *Einbürgerungstest*, test znalostí německého jazyka (vyžaduje se úroveň B1) a prohlášení o loajalitě. V případě, že by udělení bylo v rozporu s důležitými zájmy SRN, k udělení občanství nedojde. Třetí z variant upravuje rovněž nárok na udělení státního občanství (tentokrát však obecně, nikoli pouze pro manžele nebo životní partnery) a vyžaduje kromě všech kritérií zmíněných ve variantě první ještě splnění dalších podmínek týkajících se pobytu.⁹⁸ Taktéž znalostní kritéria jsou v tomto případě přísnější. Nárok nevzniká, pokud by udělení bylo v rozporu s bezpečnostními zájmy státu nebo pokud by v daném případě existoval důvod pro vyhoštění.⁹⁹

Nutno podotknout, co se týká podmínky schopnosti užít sebe a své rodinné příslušníky, trestní bezúhonnosti a absence opatření kvůli neschopnosti splácet dluhy, že od těchto požadavků může být z důvodů zvláštního zřetele hodných (tj. důvodu veřejného zájmu nebo odstranění tvrdosti zákona) odhlédnuto. Zvláštní podmínky jsou stanoveny pro možnost udě-

⁹⁸ Tento způsob nabývání státního občanství reflektuje zejména situaci osob z vlny gastarbeitřů nebo jejich dětí, což se svým způsobem promítá i do specifického vztahu Spolkové republiky Německo a Evropské unie, pokud jde o volný pohyb těchto osob a jimi provozovaných služeb.

⁹⁹ § 10 zákona o státním občanství.

lení státního občanství bývalým Němcům a jejich potomkům, kteří nežijí v SRN, a cizincům, kteří nežijí v SRN. Speciální úprava udělení státního občanství platí rovněž pro cizince, kteří jsou zaměstnanci placeními z veřejných prostředků. Právní nárok na udělení státního občanství má zaměstnanec, který má služební bydliště v zahraničí a pobírá zde služební plat ze státní pokladny. Nepobírá-li služební plat ze státní pokladny, může nabýt občanství se souhlasem spolkového kancléře. Právní nárok na udělení státního občanství Spolkové republiky je však vyloučen, jak bylo uvedeno výše, v případech nastalého důvodu pro vyhoštění, tj. ohrožení bezpečnostních zájmů Spolkové republiky, či neznalosti německého jazyka.

Novela z 15. července 1999 rozšiřuje dosavadní právní úpravu o další možnosti zachování dosavadního státního občanství. Mezi důvody pro zachování dosavadního občanství uvádí nově případy, kdy by pozbytím občanství došlo ke vzniku podstatného znevýhodnění, zejména hospodářské či majetkové újmě. Novela obsahuje rovněž zvláštní ustanovení pro starší osoby. Speciálně pak umožňuje cizincům-občanům jiných států EU ponechat si při udělení občanství německého své dosavadní státní občanství, pokud existuje reciprocita.

Do popředí se tím dostává především nutnost absolvování tzv. *Einbürgerungstest* a učinění prohlášení loajality v případě žádosti o udělení německého státního občanství. Loajalita tak tvoří jeden z podstatných předpokladů pro udělení občanství. Žadatel musí prokázat, že se hlásí k základním zásadám svobody a demokracie, na nichž je založen právní a společenský řád Spolkové republiky. Zavedení testu v Bádensku-Württembersku a v Hesensku z počátku roku 2006 vyvolalo v obou zemích vlnu protestů stran zákonitosti takového postupu, zejména ze strany místních muslimských spolků. V současné době již absolvování testu vyžaduje každá ze spolkových zemí, test je od 1. září 2008 povinnou součástí řízení o udělení státního občanství na celém území Spolkové republiky. Podobné testy zavedla také řada dalších států (např. USA, Kanada nebo Nizozemí). Test, obsahující 310 otázek (jedná se o tzv. *Multiple-Choice-Test*), zkoumá vedle hodnotového založení žadatele také jeho znalosti německých reálií, a to jak společenského, tak i politického a kulturního života a rovněž základy právního řádu. Tři sta otázek je přitom společných na celém území Spolkové republiky, zbývajících deset se pak týká vždy každé jednotlivé spolkové země. Kdo za 60 minut správně zakroužkuje 17 z položených 33 otázek, uspěje. V každém z dotazníků jsou tři otázky týkající se konkrétní spolkové země. Před absolvováním testu je možné navštěvovat přípravný kurz. Test je možné také opakovat. Nemusejí

ho absolvovat všichni, výjimku tvoří děti do věku 16 let a osoby trpící vážnou nemocí, postižením nebo osoby, po kterých vzhledem k jejich pokročilému věku není vhodné absolvování testu vyžadovat. Test nemusejí dále psát absolventi německé školy.

Prohlášení loajality pak obsahuje vyznání jednotlivce k demokratickým právům a svobodám, jak byly zakotveny v Základním zákoně, především k zásadě všeobecných, svobodných, rovných a tajných voleb, svobodné soutěže politických stran, nezávislosti soudů, odpovědnosti exekutivy legislativě, povinnosti moci zákonodárné dodržovat ústavní pořádek a vázanosti moci výkonné a soudní zákonem a právem, dodržování lidských práv obsažených v Základním zákoně a vyloučení jakékoli svévole. Dále je součástí prohlášení o loajalitě závazek neusilovat o svržení demokratického právního řádu, neohrožovat bezpečnost spolku nebo spolkových zemí ani zahraničněpolitické zájmy Spolkové republiky (zejména za použití násilí) ani takové aktivity nepodporovat. Poškození nebo odstraňování svobodného demokratického zřízení se považuje za popření stávajících základních ústavních principů, resp. za pokus o jejich nahrazení neslučitelným vládním systémem.

Ve Spolkové republice jsou tedy zakázány separatistické tendence, a to i v případě, pokud by se od spolku chtěla oddělit spolková země, aniž by porušovala svobodné demokratické zřízení. Svobodné demokratické zřízení je pojmem, který tvoří základní jádro ústavy (*Kernsubstanz der Verfassung*). Oba pojmy jsou neoddělitelnými a potvrzují demokratickou tvorbu vůle lidu a kladou důraz na svobodu garantovaných lidských práv, a proto nelze připustit, aby byl státoobčanský svazek uzavírán s osobami, které a priori představují pro demokratické zřízení Spolkové republiky riziko. Skrze *Einbürgerungstest* si Spolková republika zajišťuje loajalitu „nových“ státních občanů, a ponechává si tak možnost pro aplikaci zásad *wehrhafte Demokratie*. V souvislosti s bojem proti „nebezpečným“ osobám bylo proti Spolkové republice také vedeno řízení před Evropským soudem pro lidská práva ve věci individuálních stížností při uplatňování výnosu o radikálech, na jehož základě je regulováno zaměstnávání ve veřejných úřadech.¹⁰⁰

¹⁰⁰ V roce 1995 Evropský soud pro lidská práva rozhodoval o případu učitelky, která byla propuštěna z učitelského místa pro své členství v *Deutsche Kommunistische Partei*. Soud uznal oprávnění Spolkové republiky přijímat opatření v rámci principu *wehrhafte Demokratie*, ale s ohledem na čl. 10 a 11 evropské Úmluvy o lidských právech bylo dané opatření označeno za nepřijatelné, neboť učitelka se kriticky nevyjadřovala o německém demokratickém systému a zároveň nepůsobila v organizaci, jejíž činnost by byla právně zakázána. Stížnosti navrhovatelky proto bylo vyhověno.

Einbürgerungstest má ve Spolkové republice význam i ve vztahu k hodnotovému zaměření velkých menšin žijících na jejím území. V letech 2002 a 2003 se v Německu rozhořela společenská debata o tom, zda by mělo být učitelkám ve školách zakázáno nošení šátku během vyučování. Odhadem žije v Německu kolem 5 milionů Turků. Byť je Spolková republika laickým státem, snaží se v různých podobách chránit své ideové kořeny. Spor o nošení šátků byl i předmětem rozhodování Spolkového ústavního soudu. Stěžovatelkou byla muslimka s německým státním občanstvím, která se ucházela o pracovní místo ve školství ve spolkové zemi Bádensko-Württembersko. Příslušný školský úřad ji však odmítl přijmout s odůvodněním, že nebyla ochotna v budoucnu přestat nosit šátek během výuky. Rozhodnutí školského úřadu bylo potvrzeno správními soudy. V poslední instanci rozhodoval Spolkový správní soud. Proti tomuto rozhodnutí podala stěžovatelka ústavní stížnost, v níž žádala, aby Spolkový ústavní soud napadené rozhodnutí zrušil.¹⁰¹ Ten ústavní stížnosti německé muslimky vyhověl, nicméně rozhodnutí bylo přijato většinou v poměru 5 : 3.¹⁰² Soudci, kteří s většinovým názorem nesouhlasili, vypracovali menšinové stanovisko, podle kterého bylo možné stěžovatelce nošení šátku během výuky zakázat. Podle jejich názoru by tím nebylo zasahováno do práva stěžovatelky na vyznání. Soudci v menšinovém stanovisku uvedli, že stěžovatelka se ucházela o místo ve státní správě, kde je typický vztah nadřízenosti a podřízenosti, a jelikož se od státních úředníků žádá neutralita a stát má být od církve odloučen, je potřeba, aby se státní úředníci chovali během výkonu své služby taktéž neutrálně, tj. bez projevů náležitosti k náboženství.¹⁰³ Spolkový ústavní soud nicméně připustil, že změny ve společnosti, které jsou spojeny se zvyšující se náboženskou pluralitou, mohou být podnětem k přijetí nové úpravy týkající se náboženských vztahů souvisejících se školstvím na úrovni spolku i jednotlivých zemí.

Tyto praktické příklady z judikatury Spolkového ústavního soudu k otázkám boje proti radikálům ve státní správě a nošení šátků ve školách ukazují, že integrace cizinců ve Spolkové republice je spojena se střetem

¹⁰¹ V tomto případě se Spolkový ústavní soud ztotožnil s názorem stěžovatelky, když konstatoval, že odmítnutí stěžovatelky školským úřadem zdůvodněné pouze tím, že stěžovatelka odmítá přestat nosit šátek během výuky, je v rozporu s čl. 33 ve spojení s čl. 4 odst. 1 a čl. 33 odst. 3 Základního zákona.

¹⁰² BVerfGE 1436/02 ze dne 24. září 2003.

¹⁰³ V Bádensku-Württembersku byl v jako první spolkové zemi vypracován návrh zákona, který by zakazoval nošení šátků ve školách. Křesťanské symboly by však podle tohoto návrhu zákona měly zůstat v určité míře zachovány.

různě orientovaných ideových světů a že restriktivní přístup k nabývání německého státního občanství je odůvodněn zejména zájmem podobných kolizních situací se vyvarovat a jejich prevence. Autoři této statě se proto domnívají, že podrobný exkurz k *Einbürgerungstest* je praktickou ukázkou složitosti vnímání loajality nejrůznějších skupin německého obyvatelstva, jež mají své duchovní a kulturní kořeny mimo křesťanskou civilizaci, která byla a je úzce spojena s historickým vývojem Evropy.

Pokud jde o pozbývání německého státního občanství, pak k automatickému pozbytí státního občanství Spolkové republiky dojde v případě, že státní občan Spolkové republiky Německo nabude dobrovolně cizí státní občanství. Platí ovšem, že Němec, který nabytí státní občanství po 31. prosinci 1999 narozením na německém území nebo udělením občanství podle zvláštního ustanovení cizineckého zákona a má cizí občanství, musí po nabytí zletilosti prohlásit, zda si chce zachovat státní občanství německé nebo cizí. Ten, kdo prohlásí, že si chce zachovat občanství cizí, pozbývá německé občanství dnem, kdy je jeho prohlášení doručeno příslušnému úřadu. Německé státní občanství pozbývá také ten, kdo do dovršení 23. roku věku žádné prohlášení neučiní. Ten, kdo prohlásí, že si chce německé občanství zachovat, je povinen prokázat pozbytí cizího občanství. Není-li doklad o pozbytí cizího státního občanství předložen do dovršení 23. roku věku, pozbývá německé občanství, ledaže by tento Němec před tím obdržel (na základě své žádosti) povolení příslušného úřadu, že si smí spolu s cizím občanstvím zachovat i německé. Německé občanství se pozbývá, jestliže žádost o zachování občanství byla pravomocně zamítnuta. Povolení zachovat si i německé občanství je třeba vydat, jestliže pozbytí cizího občanství není možné nebo je nelze spravedlivě vyžadovat nebo je-li či bylo-li by podle kritérií cizineckého zákona možné tolerovat více státních občanství.¹⁰⁴ Cizincům z řad občanů členských států Evropské unie je, jak uvedeno výše, umožněno zachovávat si při udělení německého občanství dosavadní občanství v případě, že existuje recipocita.¹⁰⁵

¹⁰⁴ V extrémním případě mohou u bipolitů nastat situace, kdy určité chování je trestněprávně v jednom domovském státě zakázáno, ale v jiném je nařízeno. Těžkosti s dvojím státním občanstvím jsou spojeny také s výkonem diplomatické ochrany. Viz Krömer, *Vývoj práva německého státního občanství*, 54.

¹⁰⁵ Odpůrci dvojího státního občanství argumentují tím, že, kdo chce být Němcem, musí jím být úplně. Tyto názory jsou rozšířeny zejména v křesťansky orientovaných kruzích, kdy nelze podle jejich zastánců sloužit dvěma pánům. Nicméně nelze zapomenout na to, že v některých zemích není vůbec možné se ze státoobčanského svazku vyvázat nebo pouze za přísných podmínek. Navíc řada fyzických osob se necítí být v dnešním multikulturním světě státním občanem pouze jednoho státu, ale pociťují sounáležitost s vícero vlastmi.

Státní občanství a podrobný exkurz do německé právní úpravy nám ukazuje, že princip loajality není jenom institucionálním a identifikačním nástrojem, ale praktickým prostředkem, jak státy zajišťují alespoň minimální homogenitu lidu jako ústavního pojmu, jehož prostřednictvím se formuje stát ve státovědném smyslu slova.

Závěr

Uspořádání německého federalismu vychází z historických tradic, jejichž kořeny lze nalézt již v návrhu Svatopavelské ústavy z roku 1848, jakož i v ústavě Severoněmeckého spolku, v Říšské ústavě a v ústavě Výmarské republiky. Rozhodování německého ústavodárce v přelomových letech 1947–1949 proto bylo determinováno historickým kontextem a bylo zcela zřejmé, že nově budovaný německý stát bude státem federativním. K tomu, aby byla zajištěna soudržnost státu v nových demokratických podmínkách, bylo nezbytné, aby v Základním zákoně byly vymezeny alespoň minimální záruky garantující, že se stát bude vyvíjet konformním a srovnatelným způsobem. Zásada spolkové věrnosti povínuje jednotlivé spolkové země k tomu, aby zachovávaly v rámci své autonomie základní myšlenky spolkového uspořádání a aby případné změny v celkovém směřování spolku byly prosazovány a schvalovány ve Spolkové radě, a nikoliv separátním způsobem na úrovni zemí. Princip spolkové věrnosti má zajistit loajalitu k základním ideovým zdrojům německého federalismu, tj. že jednotlivé spolkové země budou dodržovat zásady demokratického, právního, sociálního a republikánského státu. Tyto zásady jsou navíc z rozhodnutí německého ústavodárce nezměnitelným základem Spolkové republiky a na jejich trvání a dodržování nelze v průběhu času nic měnit ani je modifikovat. Principy stanovené v čl. 20 odst. 1 Základního zákona jsou elementárním identifikačním znakem Spolkové republiky. Loajalita jednotlivých zemí k těmto znakům státu, jehož jsou součástí, je tak nezbytným předpokladem pro trvání a zachování Spolkové republiky *pro futuro*.

Vzhledem k tomu, že spolkové země jsou nositeli vlastní suverenity, nelze bránit z úrovně spolku tomu, aby byly v zemských ústavách zakotveny instituce a procesy, které budou modalitou k institucím a procesům stanoveným Základním zákonem. Nicméně jakákoliv modalita zemského ústavního uspořádání musí být subsumovatelná pod principy stanovené v čl. 20 odst. 1 Základního zákona. Vzhledem k ústavní garanci zemí upravovat si ústavní

řád ve smyslu zásad stanovených Základním zákonem se lze v jednotlivých spolkových zemích setkat s unikátním ústavním uspořádáním, kdy některé ústavní modely jsou zcela specifické, neboť vyvěrají z historických tradic jednotlivých zemí. Země jsou základní jednotkou Spolkové republiky, tudíž k zachování principu spolkového uspořádání je nezbytná jejich existence. Spolek nemůže existovat bez spolkových zemí. Počet a názvy spolkových zemí nejsou ovšem nezměnitelné a v zásadě tak, v souladu s judikaturou Spolkového ústavního soudu, postačuje existence tří spolkových zemí k tomu, aby byl zachován princip spolkového uspořádání. Problematiku případného nového rozčlenění spolku se dotýká čl. 29 Základního zákona, který stanoví, že základním vodítkem pro případné změny státoprávního členění spolku by měla být populační soudržnost krajů, historické a kulturní souvislosti, hospodářská účelnost a požadavky prostorového uspořádání a územního plánování. Základní zákon tak požaduje, aby mezi ústavním a politickým vývojem spolku a spolkových zemí existovala jistá míra homogenity, která je a musí být zajištěna na úrovni ústavních principů.

Neméně podstatnou je také otázka vztahu Spolkové republiky Německo k procesu evropské integrace, kdy Spolkový ústavní soud vnesl svým nedávným rozsudkem ve věci ústavnosti Lisabonské smlouvy¹⁰⁶ do tohoto tématu několik nových myšlenek, které je záhodno stručně rozvinout alespoň v závěru této studie. Rozsudek se soustřeďuje na vztah mezi demokratickým systémem, zakotveným v Základním zákoně na federální úrovni, a nezávislým výkonem vlády, dosaženým na evropské úrovni. Rozsah rozhodovací moci Evropské unie se značně a soustavně zvyšuje, v neposlední řadě Lisabonskou smlouvou, takže v některých oblastech politiky mezitím Evropská unie získala postavení, které odpovídá federálnímu státu. Pokud ovšem neexistuje evropský lid, který jako subjekt legitimizace nemůže vyjádřit většinovou vůli politicky efektivním a současně rovným způsobem v kontextu základů evropského federálního státu, zůstávají rozhodujícími držitelé veřejné moci národy Evropské unie, konstituované ve svých členských státech. V Německu by přistoupení k evropskému federálnímu státu vyžadovalo přijetí nové ústavy, která by odrážela vzdání státní suverenity zakotvené v Základním zákoně. Primární odpovědnost za evropskou integraci je tak v rukou národních ústavních orgánů jednajících jménem lidu jednotlivých členských států.

¹⁰⁶ Rozsudek ze 30. června 2009 – 2 BvE 2/08, 2 BvE 5/08, 2 BvR 1010/08, 2 BvR 1022/08, 2 BvR 1259/08 a 2 BvR 182/09.

Základní zákon nedovoluje konkrétním zákonodárným, výkonným a soudním orgánům nakládat se základními prvky ústavy, tj. ústavní identitou (německy *Verfassungsidentität*, anglicky *constitutional identity* a česky *obniskem ústavy*). Ústavní identita je nezczizitelný prvek demokratického sebeurčení lidu. K zajištění efektivnosti práva volit, jakož i k zachování demokratického sebeurčení je nezbytné, aby Spolkový ústavní soud dohlížel nad orgány Evropské unie, aby svými akty neporušovaly ústavní identitu spolkového státu a zjevně nepřekračovaly pravomoci, které jim byly svěřeny. Spolkový ústavní soud v tomto řízení posuzoval zákon, kterým se schvaluje Lisabonská smlouva, z hlediska práva volit. Porušení práva volit, které je jedním ze základních práv, může být napadeno ústavní stížností.¹⁰⁷ Právo volit je vyjádřením práva demokratického sebeurčení Spolkové republiky Německo, svobodné a rovné účasti německých občanů na výkonu státní moci a jejího souladu se zásadou demokracie včetně ústavodárné moci lidu.

Spolkový ústavní soud dále ve svém nálezu k Lisabonské smlouvě uvádí, že státní suverenita je zachována na základě zodpovědného integračního programu při respektování ústavní identity členských států a že současně Spolková republika Německo neztratí schopnost politicky a sociálně utvářet životní podmínky, za které nese svoji vlastní odpovědnost. Základní zákon zaručuje pravomoc rozvíjet Evropskou unii, která je koncipována jako sdružení svrchovaných národních států (*Staatenverbund*). Pojem *Verbund* zahrnuje úzké dlouhotrvající sdružení států, které zůstávají svrchované; sdružení, které vykonává veřejnou moc na základě smlouvy, s jehož základním řádem však nakládají samy členské státy a ve kterém národy členských států, tj. občané států, zůstávají subjekty demokratické legitimizace. To v první řadě znamená, že výsledkem evropské integrace nesmí být narušován systém demokratického vládnutí v Německu. Evropské sjednocování nesmí být uskutečňováno tak, aby členským státům nezůstal dostatečný prostor pro politické formování hospodářských, kulturních a společenských podmínek jejich života. To se vztahuje na oblasti, které utvářejí životní podmínky občanů, zejména prostor vlastní odpovědnosti i osobní a sociální bezpečnosti, jež je chráněn základními právy, a na taková politická rozhodnutí, která jsou zvláště podmíněna kulturním, historickým a jazykovým kontextem, a jako taková se diskurzivně utvářejí ve stranicko-politickém a parlamentně organizovaném prostoru politické veřejnosti. Pokud je v těchto oblastech, které mají zásadní význam pro demokracii, přesun suverénních pravomocí

¹⁰⁷ Čl. 38 odst. 1 věta první ve spojení s čl. 93 odst. 1 bodem 4a Základního zákona.

vůbec dovolen, požaduje se úzký výklad. To se týká zejména správy trestního práva, policejního a vojenského monopolu na používání ozbrojené síly, zásadních fiskálních rozhodnutí o příjmech a výdajích, vytváření životních podmínek prostřednictvím sociální politiky a kulturně důležitých rozhodnutí ve sféře školského a vzdělávacího systému, ustanovení upravujících řízení sdělovacích prostředků a jednání s náboženskými společnostmi.

Spolkový ústavní soud tak dal jasně najevo, že evropský integrační proces má své limity, jež se nacházejí v Základním zákoně. Tyto limity mají chránit kořeny vlastní německé státnosti a nelze se od nich odpoutat ani při realizaci evropské myšlenky. Spolkový ústavní soud tak vymezil hranici loajality Spolkové republiky Německo k Evropské unii korektním, ale rezervovaným způsobem.

Vzhledem ke skutečnosti, že loajalita není pouze ústavním institutem nebo institutem s evropským integračním rozměrem, ale má i praktický dopad na život německých státních občanů, nebylo možné v rámci této statě opominout otázku státoobčanského svazku. Státoobčanský svazek je v zásadě „ústavní smlouva“, na jejímž základě státu i občanům vznikají práva a povinnosti. Stát je povinen zajistit občanům ústavní ochranu a realizaci jejich základních ústavních práv a svobod, zatímco občané jsou povinováni k lojalitě vůči státu, jehož státního občanství jsou nositeli. Migrační vlna, ponejvíce inspirovaná ekonomickými úvahami, je problémem téměř všech ekonomicky vyspělých států Evropy, a proto jsou podmínky pro získání státního občanství nastavovány poměrně přísným způsobem. Státním občanem Spolkové republiky se tak může stát pouze ten, jehož vztah ke Spolkové republice je časově trvalý, bezprostřední a hluboký. V rámci studie nebylo možné ani opomenout to, že se v rámci Spolkové republiky střetávají různě velké skupiny minoritního obyvatelstva, jež mají rozdílné kulturní a ideové základy. Střet křesťanského a zejména muslimského vidění světa pak ve Spolkové republice vyústil v několik zásadních, a to nejen právních střetů, jejichž řešení prozatím není definitivní. Praktickým příkladem je spor o nošení šátků v německých školách, ke kterému se vyjádřil i Spolkový ústavní soud.

Cílem předložené studie bylo ukázat vrstevnatost pojmu loajality v aktuálních konturách právního, politického a společenského vývoje Spolkové republiky, aniž by měla ambici činit definitivní závěr o tom, jakým způsobem se bude pojem loajality v německém ústavním řádu v běhu času dále modifikovat či vyvíjet.

ČINNOST FERDINANDA PEROUTKY VE SPOJENÝCH STÁTECH ZA STUDENÉ VÁLKY*

FRANCIS D. RAŠKA

Abstract

The Activities of Ferdinand Peroutka in the United States during the Cold War

This article analyzes the Cold War-era exile activities of Ferdinand Peroutka, a famous Czech journalist, and his loyalty to the United States. Peroutka was among the most prominent Czechoslovak democratic exiles and, for ten years, he played a key and unifying role in the activities of the Council of Free Czechoslovakia, an organization he ultimately abandoned. Peroutka spent most of his American professional life working for Radio Free Europe (RFE) as the director of the Czechoslovak section. Even in retirement, he wrote weekly commentaries for RFE. His positions, which can be described as consistently pro-American, often provoked hostility of some members of the Council of Free Czechoslovakia, who viewed Peroutka as an American emissary. Despite his work for the United States government, Peroutka never overcame the feeling of being an outsider in the United States. Peroutka's merit in exile is documented by the outstanding quality of his countless commentaries transmitted to Czechoslovakia by RFE for decades.

Keywords: Peroutka, Council of Free Czechoslovakia, Radio Free Europe, exile, Cold War

Úvod

Ferdinand Peroutka byl předním představitelem československé demokratické emigrace po komunistickém puči v únoru 1948. Peroutka patřil mezi nejvýznamnější české novináře. Druhou světovou válku strávil v kon-

* Tato stat' vznikla v rámci Výzkumného záměru MSM0021620841, zpracovávaného v rámci Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

centračním táboře a po válce obnovil svou novinářskou činnost. Jako přesvědčený demokrat usiloval o zachování demokracie i v poválečných letech. Po únoru byl z novin propuštěn a na jaře 1948 emigroval. Po krátkém pobytu v internačním domě pro československé uprchlíky Alaska House (Frankfurt nad Mohanem) odešel do Anglie, kde se aktivně zapojil do politické práce demokratických exulantů. V roce 1950 přesunul své působení do USA, kde se na řadu let stal ředitelem československé sekce Radio Free Europe (Rádio Svobodná Evropa). Peroutka byl mimořádně důležitým členem Rady svobodného Československa, ústředního politického orgánu československého demokratického exilu. Peroutka se po roce 1956 s Radou rozešel a věnoval se práci v Rádiu Svobodná Evropa. Zemřel ve Spojených státech v roce 1978. Peroutka je tak ideální postavou, na jejímž příkladě lze studovat vztah československé politické emigrace k vládě Spojených států. Byl totiž nezávislý český novinář, který strávil téměř tři desetiletí svého života v Americe a byl zaměstnancem „vládní organizace“ USA.

O Peroutkově činnosti po roce 1948 byla publikována řada materiálů. Pavel Kosatík napsal životopis Ferdinanda Peroutky.¹ Peroutkovy rozhlasové projevy v Radio Free Europe jsou shrnuty do tří svazků.² Činnost Ferdinanda Peroutky v Radě svobodného Československa je potom vedle poslední monografie autora této studie vyložena také v dřívější práci Bořivoje Čelovského.³ V naší studii byly použity originální materiály z amerických a britských archivů. Osobní aspekty tohoto období jsou pak shrnuty rovněž v krátkých vzpomínkách Peroutkovy třetí ženy Slávky.⁴

Peroutka a založení Rady svobodného Československa

Poslední fáze příprav na založení Rady svobodného Československa se odbyla na schůzi přípravné komise, která začala dne 11. února 1949 v budově unitářského kostela All Souls ve Washingtonu.⁵ Přípravné práce byly komplikovány řadou problémů, z nichž hlavním byla parita mezi Čechy

¹ Pavel Kosatík, *Ferdinand Peroutka, pozdější život (1938–1978)* (Praha: Paseka, 2001).

² Zuzana Fialová, ed., *Mluví k vám Ferdinand Peroutka (1–3)* (Praha: Argo, 2003, 2005, 2006).

³ Francis D. Raška, *Fighting Communism from Afar: The Council of Free Czechoslovakia* (Boulder: East European Monographs, 2008); Bořivoj Čelovský, *Politici bez moci* (Šenov u Ostravy: Tilia, 2001).

⁴ Slávka Peroutková, *Třetí ženou svého muže. 30 let s Ferdinandem Peroutkou* (Praha: Dokořán, 2005).

⁵ Francis D. Raška, „Formation of the Council of Free Czechoslovakia“, *Kosmas* 20, č. 1 (2006): 18.

a Slováky. Od 17. února 1949 Peroutka řídil přípravné plénum. Již během tohoto jednání se přesvědčil o důležitosti amerického postoje. Jak psal v dopise své přítelkyni a pozdější ženě Slávce:

„Kritické to bylo v tom, že State Department už pro stálé průtahy ztratil trpělivost a hrozil, že ztratí zájem, a že když nedokážeme to dát dohromady, budou to pokládat za další důkaz naší neschopnosti vládnout a že to může ohrozit samostatnost Československa. Pozvali mě na State Department, tam mi to oznámili a žádali, abych působil k rychlé dohodě.“⁶

Dohody nakonec bylo dosaženo a 25. února 1949 byla Rada svobodného Československa ustavena. Stalo se tak nejen díky Peroutkovým diplomatickým schopnostem, ale hlavně kvůli tomu, že Peroutka prosazoval americké přání. Členové Rady tehdy netušili, že v budoucnosti bude Peroutka ještě mnohokrát zasahovat do jejich jednání a přesvědčovat je o nutnosti přijmout americký názor.

Peroutka se stal předsedou informační komise a byl autorem Deklarace Rady, zasláné vládám demokratických států. Deklarace byla napsána krásným, i když trochu patetickým stylem. Peroutka ji ukončil slovy:

„I když komunistický režim zuří šílenstvím, zachovejte čistým charakter národa. Nenechte se podvést, abyste nebyli schopni rozeznat co je svoboda a co je tyranie, co je správné a co je špatné. Přemýšlejte jako svobodní lidé. Vychovejte své děti čestnými občany. Naučte je a vy sami nikdy nezapomeňte rozlišovat mezi dobrem a zlem. Když bude zachován charakter národa, všechno ostatní bude obnoveno.“⁷

Peroutka měl neobyčejnou autoritu, ačkoli nebyl členem žádné politické strany. Podle údajů švédské novinářky Amelie Posse-Brázdové označil Peroutku bývalý prezident Edvard Beneš jako „jediného přirozeného vůdce státnického formátu“.⁸ Takové dobrozdání ovšem Peroutkovi mnoho přátel nezajistilo. Za Benešova doporučeného dědice se totiž považoval též Štefan Osuský⁹ a zmíněné dobrozdání kazilo i Peroutkovy vztahy s Petrem Zenklem a Jaroslavem Stránským.¹⁰

⁶ Kosatík, *Ferdinand Peroutka, pozdější život*, 121–22.

⁷ National Archives (London), PRO, FO371/77251, Chancery Washington to Northern Department, Declaration of the Council of Free Czechoslovakia dated 25 February 1949, 12. března 1949.

⁸ Amelie Posse-Brázdová, *Tajné dopisy z Prahy 1948* (Praha: Společnost Edvarda Beneše, 1994), 35.

⁹ Raška, *Fighting Communism from Afar*, 33–34.

¹⁰ Kosatík, *Ferdinand Peroutka, pozdější život*, 109.

Peroutka a Rádio Svobodná Evropa

Peroutka nebyl v Anglii spokojen. Žil tu v nuzných poměrech, a tak se rozhodl odstěhovat se do Ameriky. Odjížděl tam i proto, aby se podílel na založení rozhlasové stanice, která by přes železnou oponu vysílala protikomunistickou propagandu. Ihned po svém příjezdu do New Yorku byl pozván k jednáním na *National Committee for a Free Europe* (NCFE), během nichž byl také 6. dubna 1950 jmenován šéfem budoucího československého vysílání.¹¹

NCFE financoval od března 1949 činnost Rady svobodného Československa. I když byl v New Yorku registrován jako nezisková soukromá organizace, v jejímž vedení byli významní představitelé americké veřejnosti (seznam členů výboru se četl jako Kdo je kdo ve Spojených státech), její finanční zdroje přicházely od vlády, zvláště pak od CIA. Vztah Rady k americkým představitelům byl tudíž založen na úzké spolupráci s NCFE.¹² Peroutka jako zaměstnanec NCFE měl k jeho vedení blízko a v Radě tvrdě zastával americké zájmy.

Oficiální činnost Rádía Svobodná Evropa byla zahájena 1. května 1951. Předseda správní rady NCFE tehdy prohlásil:

„Pane Peroutko, toto je nyní Vaše rozhlasová stanice, víme, že je v dobrých rukou.“¹³ Peroutka na to odpověděl:

„Snad ještě nikdy nedal národ národu takový dar. Jestliže – jak tomu ve skutečnosti jest – tato rozhlasová stanice byla vybudována z peněz, které věnovalo 16 milionů amerických občanů, [...] pak máme co činit s národním hnutím. [...] Víme z historie, že to bylo vždy osudné pro nepřátele svobody, kdykoli se váš národ takto spontánně rozhodl. My demokratičtí Češi a Slováci jsme téměř mlčeli po celé 3 roky exilu. Nyní budeme mluvit denně domů.“¹⁴

Rada svobodného Československa byla v té době rozštěpena, ale členové obou skupin při této příležitosti zaslali NCFE společnou zdravici.¹⁵

Peroutka pracoval v Rádiu Svobodná Evropa do léta 1961, kdy odešel do důchodu. I potom pokračoval v psaní komentářů, které RFE vysílalo

¹¹ Ibid., 139.

¹² Immigration History Research Center (IHRC), Rechcigl Collection, Krabice 9, Stručná zpráva o činnosti Rady, prosinec 1950, 3.

¹³ Kosatík, *Ferdinand Peroutka, pozdější život*, 143.

¹⁴ Fialová, ed., *Mluví k vám Ferdinand Peroutka (1)*, 9–13.

¹⁵ Hoover Institution Archives (HIA), Osuský Collection, Krabice 78, Memorandum to Radio Free Europe, 30. dubna 1951.

do Československa. Až do konce roku 1977 nekompromisně hájil politiku a pozici Spojených států jak na rozhlasových vlnách, tak v činnosti Rady svobodného Československa a také v praktickém řízení československého oddělení RFE, kde musel řešit řadu krizí spojených s výměnami klíčových lidí v personálu této rozhlasové stanice.

Ve svém deníku si Peroutka připomínal:

„Dilema: třeba spolupracovat s Američany, je to jediná a hlavní síla, která má zájem o naši věc – dělat politiku bez Američanů i proti nim nerealistické. B. (Butnot) s nimi naprosto spolupracuje. Na druhé straně dbát, aby Američané neudělali z exulantů jen svůj nástroj, nepodrobili si je úplně.“¹⁶

Mimořádně mu záleželo na mínění Američanů o jeho osobě. Často si třeba připomínal, jak ho Robert Lang, první ředitel RFE, kdysi pochválil slovy: „Vy jste pro nás pan Československo.“¹⁷ Na druhé straně se Peroutka již na jaře 1951, kdy byl *equal partner* Američanů, přesvědčil, že je „pouze“ zaměstnancem. Přijal rozhodnutí William E. Griffithe, že jeho pamflet „Byl Beneš vinen?“ se nebude vysílat, a to bez jakýchkoliv námitek.¹⁸ Během svého amerického působení byl Peroutka vůči Spojeným státům loajální. V jednom ze svých projevů napsal:

„Jdeme s Amerikou, poněvadž ona ze všech nejdůsledněji stojí za osvobozením porobených národů. Jdeme s ní, poněvadž nejdůsledněji ze všech uskutečnila vládu demokracie. Jdeme s Amerikou, poněvadž splnila jeden z hlavních reformních cílů neklidné moderní doby: učinila hmotné, i luxusní statky přístupnými největšímu počtu lidí. Jestliže vůbec existuje hmotné štěstí, Amerika se mu nejvíce přiblížila.“¹⁹

Peroutkův životopisec Pavel Kosatík charakterizoval třicet let Peroutkovy činnosti v Rádiu Svobodná Evropa takto:

„V mnoha desítkách případů [projevů] hájil Ameriku před komunistickou propagandou; prostě tím, že trpělivě, ale energicky dokazoval nepodloženost komunistických obvinění a poukazoval na skutečný – všední – obsah jevů, na něž komunisté útočili.“²⁰

Jako příklady uvádí obvinění z rasismu na americkém jihu nebo incident se sestřelením amerického špiónážního letounu U2 a zajetím pilota Garyho Powerse, který nebyl vycvičeným špiónem a po svém zatčení všechno vypo-

¹⁶ Kosatík, *Ferdinand Peroutka, pozdější život*, 154.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ HIA, Peroutka Collection, Krabice 1, Griffith to Peroutka, 15. června 1951.

¹⁹ Fialová, ed., *Mluví k vám Ferdinand Peroutka (1)*, 273.

²⁰ Kosatík, *Ferdinand Peroutka, pozdější život*, 236–37.

věděl. V roce 1964 Peroutka kladně zhodnotil výsledky Johnsonova programu Velké společnosti:

„Prezident Johnson shrnul svůj ohromující program hospodářský, sociální, politický a kulturní do dvou slov: velká společnost. Je to program, který předstihl každý americký program minulý, i Rooseveltův i Kennedyho. Když pročítali tento program, skeptikové pravili, že Lyndon Johnsona charakterizuje touha být všemi milován a že, aby tak bylo, bývá nakloněn slíbit cokoli a komukoli. Po třech letech je spravedlivé konstatovat, že velká společnost nebyla jen orgie slibů. Americká výroba vzrostla a umožnila neobyčejné zvýšení životní úrovně a velké pokusy sociální. Politické svobody byly rozšířeny, jak bylo slíbeno. Černošská práva byla přenesena z papíru do života. Byla zahájena pronikavá reforma výchovy. Kde nebyl čas něco dokonat, je vidět cílevědomou snahu a zřetelné začátky. [...] Rozumné očekávání mohlo být uspokojeno.“²¹

Počátkem roku 1970 však již hodnotil uplynulé americké desetiletí velmi rezervovaně a konstatoval, že liberalismus zavedený za Kennedyho administrativy podlomil zdraví společnosti a obnaženou ji nechal napospas budoucím sovětským a čínským útokům.²² Americkou válku ve Vietnamu charakterizoval takto:

„Amerika válčí ve Vietnamu na nešťastném místě: jihovýchodní Asie je kulturně, historicky, hospodářsky i politicky vzdálena od Spojených států, jak to jen lze.“²³

V roce 1972, v době mírových jednání, Peroutka hlásil do Československa:

„Amerika je ochotná odejít z Vietnamu, ale vyjednává se, co tam má být potom. Celkem je souhlas o tom, že tam má vládnout nějaká koalice. Severní Vietnam si klade podmínky: má to být koalice ‚složená z těch, kdo jsou pro mír, nezávislost, neutralitu a demokracii‘. Ovšem, neboť ještě nikde komunisté neuchvátili moc jinak než pod heslem demokracie a ještě nikdy nezávislost a neutralita určitých států nebyla uskutečněna jinak než tím, že se v zahraniční politice naprosto nepodrobily sovětskému velení. Členy koalice mají být ovšem komunisté. Po druhé světové válce některé evropské země udělaly zkušenost s koalicí s komunisty. Až na Francii, kde de Gaulle brzy se koalice s komunisty zřekl, všechny tyto země jsou dnes komunistické. V Sudánu a Laosu málem by se bylo stalo totéž. Severní Vietnam si klade podmínku, aby osoby přijaté do koalice, byly mu ‚přijatelné‘. O tom

²¹ Fialová, ed., *Mluví k vám Ferdinand Peroutka* (2), 432.

²² Kosatík, *Ferdinand Peroutka, pozdější život*, 247.

²³ *Ibid.*, 253.

by Čechoslováci mohli něco říci. Po puči v roce 1948, když komunisté tvořili Národní frontu, nejpříjemnější jim byl páter Plojhar.²⁴

O ukončení americko-vietnamského jednání o příměří Peroutka soudil: „Dlouhé tajné vyjednávání pana Kissingera se zástupci Severního Vietnamu skončilo, pan Kissinger se vrátil do Ameriky a na přecházející tiskové konferenci řekl, že mír je ‚na dosah ruky‘, Amerika a Severní Vietnam že se dohodly. Severní Vietnam to ze své strany důrazně potvrdil, uveřejnil devět bodů dohody, dodal, že 31. října bude vyhlášeno příměří. Uplynul 31. říjen a příměří vyhlášeno nebylo. Komentátor cítí, že musí být opatrný v předpovědích o tom, co bude. Ještě není všechno zcela hotovo. Na tiskové konferenci pan Kissinger řekl, že Amerika se nenechá dohnat ke spěchu. Praví, že je třeba, aby ještě tři čtyři dny jednal se severními Vietnamci. Mír je na dosah ruky: jak dlouhé ruky je třeba?“²⁵

Budoucnost ukázala, že Peroutka se ve svém odhadu války ve Vietnamu nemýlil. Dožil se americké porážky a obsazení Saigonu severovietnamskou armádou.

V jednom z posledních komentářů v roce 1977 se Peroutka věnoval americkým přistěhovalcům:

„Amerika je složena z přistěhovalců. Avšak všechny velké imigrace minulé, irská, italská, židovská, přicházely za sebou v určitém časovém postupu a každá měla dost času asimilovat se, než se dostaví další přistěhovalcká vlna. Takové klidné asimilační tempo není dáno v překotném nynějším přívalu nejrůznějších přistěhovalců. Někteří z nich, zdá se, ani o asimilaci mnoho nebo vůbec nestojí. Odpírají, nebo aspoň jejich ženy odpírají, učit se jazyku země. V New Yorku a San Francisku Číňan může prožít celý život a nepromluvit slovo anglicky. Noví, přesněji pozorující sociologové přicházejí na to, že chuť asimilovat se bývá přeceňována. Některé menšiny žijí ve svých ohraničených okresech bez souvislosti s ostatními a nechtěli by to mít jinak. Jak při tom pochodí demokratický souhlas? Roste tu organismus – nebo je to hromádka na hromádce? A jestliže je pravda, že do Ameriky vniklo osm milionů nelegálních přistěhovalců, co jiného by to znamenalo, než že podzemní hnutí zbavuje Ameriku práva, aby své obyvatelstvo skládala podle své vůle a potřeby. Opět podle svých humanistických pravidel, Amerika se rozpakuje zacházet s tímto polotajným přírůstkem nemilosrdně podle zákona. Tím bere na sebe nové úkoly sociální vynalézavosti potřebné, aby také tento přírůstek byl uživen. Děje se tak v době světové

²⁴ Fialová, ed., *Mluví k vám Ferdinand Peroutka* (3), 148.

²⁵ *Ibid.*, 149.

hospodářské krize, kdy Amerika má své vlastní značné procento nezaměstnanosti. Noví uchazeči o práci zvyšují toto procento v době nejnehodnější. Třetí svět sleduje toto vše pozorně, ale bez sympatií. V nepřestávajícím dialogu s třetím světem Amerika právem může ukázat na oběti, které přináší tím, že její dveře jsou otevřeny lidem světa, zejména lidem třetího světa.“²⁶

Po více než třiceti letech je Peroutkův komentář stále aktuální. Řešení amerických problémů spojených s americkou imigrační politikou stále chybí.

Peroutka a Rada svobodného Československa

Ferdinand Peroutka hrál klíčovou úlohu v Radě svobodného Československa od jejího začátku, byl jejím výjimečným členem. Jeho vynikající intelekt, analytické schopnosti a zkušenost novináře mu umožnily bleskovou orientaci. Mohl tak pozitivně usměrnit konfliktní jednání v Radě. Zaměstnání v Rádiu svobodná Evropa mu však jeho roli zkomplikovalo. I když sám nebyl zatížen stranickou příslušností, byl v Radě zastáncem amerických zájmů. Když se věci nevyvíjely tak, jak chtěl, neváhal tvrdě použít vlivu, jemuž se těšil u Američanů. Jeho chování tak bylo často kritizováno ostatními členy Rady²⁷ a mohlo být vnímáno tak, že působil jako emisar NCFE.²⁸

Již v roce 1950 vzniklo v Radě značné napětí, které vedlo NCFE k tomu, že 5. ledna 1951 zaslal Radě ultimátum požadující nápravu vnitřních poměrů v Radě.²⁹ Na schůzi výboru Rady se jednalo o změně stanov a délce funkčního období. Diskuse se stočila k otázce mandátu předsedy Dr. Petra Zenkla. Peroutka, kterého někteří navrhovali na nového předsedu, svou kandidaturu odmítl, ale definitivně pohřbil Zenklovu naději na znovuzvolení.³⁰ Peroutka se tázal:

„Podle jaké demokratické teorie může být předsedou této organizace muž, který má většinu proti sobě? Je zřejmé, že by prohrál na každé schůzi předsednictva a každé schůzi výboru. Jak si tak představujeme funkci Rady?“

²⁶ Ibid., 318–19.

²⁷ New York Public Library (NYPL), Ján Papánek Collection, dopis J. Papánka W. H. Richardsonovi, 13. listopadu 1953.

²⁸ Ibid., Dr. Petr Zenkl a Dr. Jozef Lettrich NCFE, 2. listopadu 1953.

²⁹ IHRC, Miloslav Rechcigl, Sr. Collection, Krabice 9, NCFE Radě svobodného Československa, 5. ledna 1951 (český překlad).

³⁰ HIA, Peroutka Collection, Krabice 1, Peroutkova řeč k Výboru Rady svobodného Československa, leden 1951.

Představitel národních socialistů Dr. Jaroslav Stránský přednesl prohlášení třinácti členů Rady, kteří Radu opustili. Rada se poprvé rozpadla a vznikl separátní Národní výbor.³¹ Peroutkovo vystoupení bylo ostře kritizováno senátorem Vojtou Benešem, který pochyboval o Peroutkově spisovatelských kvalitách i o jeho charakteru. Svůj vlastní postoj v Radě označil za „znehucení nad Peroutkovu popravou Petra Zenkla“.³² Profesor Václav Hlavatý se otázel Peroutky na příčiny rozpadu Rady a navrhoval, aby oni dva, kteří „se neživí politikou“, připravili plán na reorganizaci Rady.³³ Peroutka však na Hlavatého výzvu nereagoval. Následující jednání o sjednocení Rady se vlekla bez úspěchu do jara 1952. Dne 26. dubna 1952 se iniciativy opět ujal Peroutka „jako zástupce NCFE“ a opět se mu podařilo dosáhnout dohody.³⁴ Peroutka nejdříve informoval jednotlivé zástupce všech politických stran o názorech NCFE. Pak se sešel se zástupci stran a nakonec se všemi najednou. Dohody bylo dosaženo na principu parity velkých politických stran. Při novém „sjednocení“ však předválečná Republikánská (Agrární) strana zůstala mimo Radu. Peroutka informoval Američany o situaci. Poukázal na to, že nátlak na Radu přinesl výsledky, a doporučil nyní vyvinout podobný nátlak i na Republikány. „Pokud by intervence zůstala jednostranná, přesvědčilo by to agrárníky, že se nemusí obtěžovat s rozumným kompromisem,“ upozorňoval tehdy.³⁵ Na schůzi výboru Rady Peroutka ve dnech 28. až 31. října 1953 opět zasáhl a obhajoval nutnost zařadit Republikány do Rady:

„Říkáme si revoluční hnutí, které bojuje proti komunismu. Nepamatuj si však žádnou zmínku komunismu na posledních pěti schůzích. Slyšel jsem nekonečné debaty o tom, kdo má být předsedou nebo místopředsedou. Zdá se, že bojujeme mezi sebou mnohem víc, než bojujeme proti komunismu.“³⁶

Nakonec tvrdě poukázal na katastrofické následky, které by mělo přerušení americké podpory Radě.

„Co se stane, když se rozšíří zprávy, že Američané ukončili svůj vztah k Radě svobodného Československa? Lidé doma si řeknou: Je situace doma

³¹ Raška, *Fighting Communism from Afar*, 46–50.

³² Lilly Library, University of Indiana-Bloomington, Hlavatý MSSII, Vojta Beneš Václavu Hlavatému, 12. února 1951.

³³ *Ibid.*, Hlavatý Ferdinandu Peroutkovi, 8. března 1951.

³⁴ Raška, *Fighting Communism from Afar*, 60–61.

³⁵ HIA, Peroutka Collection, Krabice 1, Peroutka Yarrowovi, Council of Free Czechoslovakia and the Agrarian Party, 13. října 1953.

³⁶ *Ibid.*, Vystoupení Ferdinanda Peroutky na schůzích Rady svobodného Československa, 28. až 31. října 1953.

tak špatná, že nás Američané opustili? Znáám bude pouze smutný výsledek. Prohlašuji, že nemáme právo dopustit, aby se to stalo.“³⁷

Dne 2. listopadu 1953 Dr. Zenkl a Dr. Lettrich informovali NCFE o vývoji situace a stěžovali si na nátlak ve věci Republikánů a o úloze Peroutky, kterého však nejmenovali.³⁸ Mnohem ostřejší protest poslal NCFE Dr. Ján Papánek:

„Například Ferdinand Peroutka přijde na Výbor pouze když má nějaký úkol od NCFE. Tato Peroutkova činnost je zpravidla drze a sprostě vyjádřena spolu s jeho výhrůžkami a rozbíjí Radu více než kdokoli jiný.“³⁹

V roce 1954 Peroutka s Juliem Firtem hodnotili situaci v Radě pro pány Shepardsona a Yarrowsa z NCFE a usoudili, že situace je v podstatě bezvýhodná.⁴⁰ V květnu 1954 se v krajanském tisku (kontrolovaném Jánem Papánkem) objevily ostré útoky na Peroutku:

„Můžeme prohlásit, že nikdo nepřispěl více k smutnému stavu věci v Radě, než Ferdinand Peroutka. [...] Ví jak vystupovat s autoritou NCFE. Činnost Rady ho jinak nezajímá.“⁴¹

Článek končí řadou urážlivých hesel:

„Levičák, který pomáhá pravici... Zenklův přítel, který dvakrát pomohl ho vyhodit... Obdivovatel Masaryka, který odhodil Beneše... Vlastenec, jehož postoj odráží skutečná nebo předpokládaná přání cizích autorit... Objektivní jedinec, mimo politických stran, který poškozuj e ostatní, aby si klestil cestu na Hradčany.“⁴²

Tento článek nevyžaduje komentáře a je k Peroutkovi hluboce nespravedlivý.

Peroutkova odpověď přišla ihned. Prohlásil:

„Měl jsem dobrou pověst když jsem odcházel do exilu v roce 1948. Nemohu skrývat fakt, že má dobrá pověst utrpěla mým členstvím ve výboru Rady. [...] Mám-li zlepšit svou reputaci nemám jinou možnost, než odejít.“⁴³

V prosinci 1954 Peroutka viděl poměry v Radě s mírným optimismem. Nabádal Američany, aby byli trpěliví a vyhnuli se nátlaku na určité osoby

³⁷ Ibid.

³⁸ NYPL, Papánek Collection, Dr. Zenkl a Dr. Lettrich NCFE, 2. listopadu 1953.

³⁹ Ibid., Přepis dopisu J. Papánka W. H. Shepardsonovi, 13. listopadu 1953.

⁴⁰ HIA, Peroutka Collection, Krabice 2, Peroutka a Firt Shepardsonovi a Yarrowsi, 7. dubna 1954.

⁴¹ Raška, *Fighting Communism from Afar*, 78–79.

⁴² HIA, Peroutka Collection, Krabice 1, Konečně se mluví o Ferdinandu Peroutkovi, 29. května 1954.

⁴³ Ibid., Dopis členům výboru Rady svobodného Československa, leden 1955.

ve výboru Rady. „Po dlouhé době je Rada ve stádiu, že se může věnovat klidné činnosti,“ napsal.⁴⁴ Na jaře 1955 Peroutka opět hodnotil situaci a tentokrát se věnoval stipendiím, které členové dostávali od NCFE. Určitou žárlivost je možno vycítit z jeho prohlášení: „Je nemorální, že si někdo může koupit dům s 16 pokoji v Scarsdale, když bere podporu 350 dolarů měsíčně.“⁴⁵ Odráželo to rozdílnost jeho vlastní situace: „Možnost dostávat podporu za pouhou nervózní lenost je demoralizující a nepřispívá k aktivaci atmosféry v Radě.“ Nakonec Peroutka doporučil podporu vnitřní regenerace Rady spíše než metody jiné, které by bylo možné vykládat jako „puč“. Pokud totiž veškerá snaha o nápravu selže, je třeba vytvořit organizaci novou, která by získala podporu dosud udělovanou Radě. V tomto roce tedy Peroutka dal plně přednost vytvoření a stanovení hlavních směrů činnosti pracovního výboru Rady s podporou NCFE.⁴⁶ Napsal také zdrcující dopis vedení Rady, v němž zdůrazňoval potřebu pracovní výbor vytvořit:

„Pánové z FEC [NCFE] potřebovali iluzi, tak jsme jí jim dali. Je to největší chyba. Pokud pánové ze Svobodné Evropy něco potřebují, pak potřebují opravdovou věc. [...] Československý exil potřebuje opravdovou věc. [...] Členové pracovního výboru potřebují pilně pracovat a ne se domnívat, že jsou sami jen částí nějaké iluze.“⁴⁷

Ve svém dopise NCFE ze 14. června 1955 Peroutka požadoval, aby byla zastavena finanční podpora, pokud za ni nebyla vykonána „žádná práce“, a aby byly ukončeny orgie stranické politiky.⁴⁸

Rada se dále zmítala v konfliktu mezi svým původním výborem a nově ustaveným pracovním výborem. Na podzim 1955 Peroutka znovu žádal Američany, aby finanční podpora Radě byla cílená a podporovala jen potřebné úkoly.⁴⁹ Odpověď NCFE byla okamžitá. Pan Yarrow informoval Radu, že její podpora skončí 1. prosince 1955.⁵⁰

Od začátku roku 1956 Peroutka opět usilovně, ale opět bez úspěchu pracoval na přestavbě Rady. Na podzim 1956 mu psal Julius Firt:

„Chápu Vaši otravu, ale nemůžeme to nechat těm tlupám.“⁵¹

⁴⁴ Ibid., Peroutka Yarrowovi, 15. prosince 1954.

⁴⁵ Ibid., Peroutka Yarrowovi, Present Situation in the Council of Free Czechoslovakia and Possible Way of Rectification, 29. března 1955.

⁴⁶ Ibid., Yarrow to Council of Free Czechoslovakia, 2. června 1955.

⁴⁷ Ibid., Krabice 1, Peroutka Lettrichovi, Majerovi a Procházekovi, 2. června 1955.

⁴⁸ Ibid., Peroutka Yarrowovi, 14. června 1955.

⁴⁹ Ibid., Peroutka Yarrowovi, 10. října 1955.

⁵⁰ Ibid., Yarrow Lettrichovi, 13. října 1955.

⁵¹ Ibid., Firt Peroutkovi, 22. září 1956.

Peroutka a odsun Němců z Československa

Jedním z mála problémů, na kterém se většina Rady shodla, byla otázka poválečného odsunu Němců z Československa. Americké kruhy se však v souvislosti se změnami v západní Evropě a rostoucí úlohou Spolkové republiky Německo snažily přimět Radu k „realističtějšímu postoji“ k odsunu Němců. Tento požadavek tlumočil Peroutkovi již 12. září 1951 John Leich z NCFE.⁵² Peroutka se ihned postavil na pozici NCFE a žádal Radu i Národní výbor o zaujetí smířlivého postoje. V této otázce však byli členové obou organizací pevní a zajedno.⁵³ Vedení NCFE kapitulovalo a oficiální program sjednocené Rady v roce 1952 jasně říkal:

„Odsun Němců z Československa považujeme za nezvratný. [...] Odsun byl proveden po souhlasu americké, britské a francouzské vlády v souhlasu s rozhodnutím postupimské konference.“⁵⁴

Nekompromisnost postoje Rady k otázce odsunu však postupně slábla. Prvním, kdo v roce 1953 zaujal vstřícnější názor, byl profesor Jaroslav Stránský.⁵⁵ Podle Stránského byla před sudetskými Němci světlá budoucnost. Střední Evropa se měla opět sjednotit, ale Středoevropská federace se nemohla uskutečnit bez německého souhlasu. Pro sudetské Němce to mělo být nejlepší řešení, přibližující je jejich staré vlasti. Peroutka sám tady nezůstal pozadu. Dne 20. dubna 1953 se setkal s Albertem Karlem Simonem, zástupcem Rudolfa Lodgmana von Auen, a kritizoval postoj Rady:

„Rada nemá absolutně žádný vliv na obsah vysílání Svobodné Evropy. Většinou o tom ani nevědí. Ani jednou se nepokoušeli RFE nějak usměrnit. [...] Rada nemá na Svobodnou Evropu žádný vliv protože nemá žádnou konstruktivní pozici. Hlavní starostí politiků v Radě je zajistit placená místa pro své přívržence. Jednou, na začátku mi řekli, že většina zaměstnanců by měli být zástupci politických stran a pouze menšina odborníci.“⁵⁶

Peroutka pak zmiňoval německou otázku v několika zprávách pro vedení Rádia Svobodná Evropa⁵⁷ a také ve svých komentářích do Československa:

⁵² Radomír Luža, *Československá sociální demokracie. Kapitoly z let exilu, 1948–1989* (Praha–Brno: Československé dokumentační středisko – Doplňek), 108.

⁵³ Čelovský, *Politici bez moci*, 111–18.

⁵⁴ IHRC, Rechcigl Collection, Krabice 1, Program of the Council of Free Czechoslovakia, Washington, D.C., 1952.

⁵⁵ HIA, Jaroslav Stránský Collection, 2.40, If I were a Sudeten German, bez data.

⁵⁶ HIA, Peroutka Collection, Krabice 1, Rozhovor mezi p. Simonem a p. představitelem dra. Lodgmana a p. Peroutkou, 20. dubna 1953.

⁵⁷ Raška, *Fighting Communism from Afar*, 129–31.

„A pozice Německa stoupne. To je diplomatický referát, který Vám posílám domů. Už teď se musí československá politika, což znamená vás a nás, připravovat na tuto novou situaci. Viděli jsme na polském osudu, co to znamená mít dva silné nepřátele v sousedství – Rusko a Německo. Jedno dělení Polska následovalo za druhým, příští situace bude taková, že Německo odstraní následky své porážky, vstoupí na politickou scénu s rovnými právy a s důvěrou ostatních a bude mít takovou sílu, jakou mu dá početnost a pracovitost jeho lidu a zralost jeho politického myšlení a smysl pro pořádanost. Je možné říci předem, že to bude pozice významná. Nikdo není tak velice povinen předvídat a odhalovat vývoj národa, který se nemůže počítat mezi velké. Už dnes je dobře pomýšlet na to, není-li možné vyrovnat sporné otázky mezi námi a Němci. Mluvíme o vyrovnání, nikoli o podrobení. Nikdy vyrovnáním nemyslíme, ani nebudeme myslet to, abychom přijali něco násilného, imperialistického, hitlerovského, fašistického, pangermánského, henleinovského. Jestliže však v naší minulosti jsou činy, kterých jsme se neměli dopustit, jako jsou v německé minulosti, tak tady je půda pro vyrovnání.“⁵⁸

Svým nadřízeným v Rádiu Svobodná Evropa poradil Peroutka ve svém memorandu, že je nezbytné připravit nové řešení sudetoněmecké otázky a že dalším mlčením se již ničeho nedocílí. Dosažení dohody se sudetskými Němci tu označil za hlavní úkol československého exilu, i když připustil, že „jeho názor nesdílejí všichni členové Rady“.⁵⁹ Jeho názory, vysílané na rozhlasových vlnách, se skutečně nesetkávaly s podporou všech členů Rady. Například Ján Papánek si takto stěžoval prezidentovi NCFE Shepardsenovi:

„Jak přistupovat k otázce Němců z Československa je problém, který trápí většinu členů. Názory vyjadřované panem Peroutkou jsou jeho vlastní a reprezentují jen velmi malou menšinu exilu. V každém případě jsou však absolutně nepřijatelné pro lidi doma.“⁶⁰

V roce 1956 Peroutka v rozhovoru pro časopis *Staatszeitung und Herald* v New Yorku prohlásil: „Můj osobní názor je, že téměř úplné vyhnání Němců z Československa byla chyba. Navíc co se stalo při jeho implementaci je ostuda.“⁶¹ Interview vyvolalo bouři protestů. Peroutka se omlouval, že nebyl přesně citován, Pavlu Tigridovi sdělil, že šlo pouze o přátelský rozhovor („Pili jsme víno, atd.“), ale nekomentoval, co bylo napsáno.⁶² Jeho názory se však

⁵⁸ Fialová, ed., *Mluví k vám Ferdinand Peroutka (1)*, 112.

⁵⁹ HIA, Peroutka Collection, Krabice 2, Peroutka p. Langovi, 29. září 1953.

⁶⁰ NYPL, Papánek Collection, Dr. J. Papánek W. H. Shepardsenovi, 13. listopadu 1953.

⁶¹ *Staatszeitung und Herald*, 11. března 1956.

⁶² Luža, *Československá sociální demokracie*, 110, poznámka 154.

nezměnily. Sociální demokraté se svým stanoviskem postavili proti revizi odsunu a svůj postoj také vyjádřili v dubnovém čísle listu *Naše cesta*.⁶³ Stejně vydání obsahovalo i oficiální stanovisko Československé sociálně demokratické strany k odsunu.⁶⁴ Toto stanovisko se však v případě některých vedoucích představitelů strany již také začalo měnit, což popisuje podrobně Radomír Luža, který tuto změnu charakterizoval jako „osobní ambice provádět reálpolitiku i za cenu toho, že budou poškozeni státní a národní zájmy“.⁶⁵

Rok 1956 přinesl Peroutkovi další rozčarování. Nelibě nesl srovnání odlišného chování Čechoslováků a Maďarů na podzim 1956. Měl také určité problémy s postojem Rádia Svobodná Evropa a v této době se také rozešel s Radou.

Závěr

I když Peroutka loajálně hájil americké zájmy, do Spojených států dobře nezapadl. Zpočátku byl místními poměry nadšen, ale již v roce 1953 ve svém deníku o Americe píše, že „začíná vidět její stinné stránky“.⁶⁶

Ukázalo se, že není schopen toho, co Amerika od imigrantů požaduje: asimilace. Dokonce se o ni ani nepokusil. Po celou dobu svého pobytu v USA tu byl vždy spíše jen intelektuálním outsiderem a pohrdání Amerikou, které tu a tam dával najevo, bylo pak toho nešťastným výrazem.⁶⁷

Peroutka těžko snášel nedobry poměr Američanů v rozhodujících funkcích ke své osobě. Svou nejistotu v jednání s nimi, které se nikdy nezbavil, si ovšem zavinil zčásti sám, protože se totiž nikdy nenaučil anglicky tak, aby mohl přesně vyjádřit své myšlenky.⁶⁸

Peroutka se nikdy nestal americkým občanem a Ameriku v podstatě neznal. Na konci padesátých let pak shrnul ve svém deníku důvody ke své nespokojenosti s Amerikou. Bylo jich celkem deset:

- „1. Člověk je nic, nemá rezonanci ve světě, na který byl zvyklý;
2. Komplex inferiority, neznalost řeči, neví, jak se telefonuje, jak jede podzemní dráhou, ani peníze se neznají;

⁶³ Churchill College Archives (Cambridge), Karel Maiwald Collection, *Naše cesta* 4 (duben 1954), Přeslapovat není cesta, 1–4.

⁶⁴ Ibid., Stanovisko čs. sociální demokracie k odsunu Němců, 12.

⁶⁵ Luža, *Československá sociální demokracie*, 110.

⁶⁶ Ferdinand Peroutka, *Deníky, dopisy, vzpomínky* (Praha: Lidové noviny, 1995), 63.

⁶⁷ Kosatík, *Ferdinand Peroutka, pozdější život*, 224.

⁶⁸ Ibid., 231.

3. Ztráta lidí a prostředí, které člověk miloval. Život je několik lidí a několik míst – pak je to do jisté míry ztráta života;
4. Život je pevné okolí, ve kterém se dá působit – i to je ztraceno – a všechny vztahy, které dělaly život; zbývá pouhá existence;
5. Čím je člověk pevnější a tvrdohlavější v životních zvycích, tím ubožejší se cítí;
6. Člověk (politik, spisovatel) ztratil své posluchačstvo, neví ke komu mluví;
7. Asimilace k podnebí, těžké v Anglii;
8. Člověk nemá úspěchy, na něž byl zvyklý, tvá důležitost zmizela: holá existence jako v koncentráku;
9. Ztráta intimnosti (zvyklých vřelých vztahů), pak ztráta teploty života;
10. Člověk ztratil všechny kvality, které instituce, úřad, hodnost dává člověku, ztratil *personage* (Jung).⁶⁹

V tom všem viděl Peroutka příčiny své deprese. Lišil se tak od řady svých vrstevníků, ale hlavně od většiny přicházejících v roce 1968, kteří se rychle integrovali, uskutečnili svůj „americký sen“ v nejrůznějších odvětvích života a stali se úspěšnými Američany. Kosatík správně uzavřel, že „Peroutka neemigroval, ale žil v exilu“. Jeho velikost byla v kvalitě jeho komentářů k domovu, které byly významnější než pokračující žabomyší války v Radě svobodného Československa.⁷⁰

⁶⁹ Ibid., 232.

⁷⁰ Ibid., 233.

PODZIM ROKU 1939 NA VÝCHODOPOLSKÝCH ÚZEMÍCH*

TOMÁŠ VOJTA

Abstract

The Fall of 1939 in Eastern Poland

This study seeks to analyze the beginnings of annexation of Eastern Poland into the Soviet Union in the fall of 1939, focusing on various techniques employed by the Soviets in the early stages of this process. Although some strata of the local population supported the Soviet annexation policy, it cannot be said that there was a clear connection between the ethnic composition of Eastern Poland's population and its attitude toward the Soviet regime. A crucial role was played by the newly established puppet administration under the auspices of the Red Army and the NKVD. The civilian segment of the Soviet power was trying to gain support mainly among the non-Polish population by means of carefully orchestrated "elections" to the local People's Assembly, the supreme government body designed to carry out and formally confirm incorporation of the annexed territories into the Soviet Union. The Soviet authorities treated the locals in quite a utilitarian way and after annexation had been completed they began to form the "regular" Soviet regime.

Keywords: Poland, Soviet Union, annexation, kresy, Ribbentrop-Molotov Pact, 1939

Příchod osvoboditelů

V šest hodin ráno 17. září 1939 překročily jednotky Rudé armády východní hranici polské Druhé republiky a začaly postupovat k linii, jež byla

* Studie vychází z rigorózní práce *Prolog sovětizace: Západní Bělorusko a Západní Ukrajina 1939-1941*, obhájené na katedře ruských a východoevropských studií Institutu mezinárodních studií UK FSV v roce 2007, do stávající podoby pak byla upravena a publikována s finanční podporou Výzkumného záměru MSM0021620841 Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

stanovena ve druhém paragrafu tajného dodatečného protokolu k sovětsko-německému paktu Molotov-Ribbentrop.

Argumenty, které měly vstup sovětských jednotek ospravedlnit (známá nota polskému velvyslanci v Moskvě Wacławu Grzybowskiému), byly mimo svou ultimativní povahu i v nesouladu s tehdejší faktickou situací. Polsko v době vstupu Rudé armády sice ztratilo část svého území, ale stále pokračoval vojenský odpor v boji s Německem a polská vláda, která se nacházela na teritoriu východního Malopolska, nadále řídila vojenské operace.

Vojenské aspekty tohoto údobí nejsou předmětem této studie. Pro naše téma je nutné připomenout, že sovětská aplikace ustanovení paktu Molotov-Ribbentrop způsobila na polském území zmatek a chaos nejen pro obyvatelstvo, ale i pro německou armádu, která zprvu nebyla vůbec o dohodnuté demarkační linii informována. Navíc wehrmacht v některých úsecích mezitím překročil Vislu či dokonce i Bug, a vstoupil tak do sovětské zájmové sféry, o čemž ovšem němečtí vojáci tehdy nemohli mít tušení.

Z polského pohledu znamenala sovětská agrese především překvapení. Polští vojáci, kterých bylo v úsecích sovětského postupu poskrovnu, nevěděli, jak mají reagovat. Někteří se snažili se Sověty vyjednávat, jiní bojovali, a byly i případy, kdy se polské jednotky vzdávaly. Celá situace byla velmi nepřehledná především vzhledem ke skutečnosti, že mezi oběma státy nedošlo k formálnímu vyhlášení války. Někteří sovětští vojáci dokonce volali heslo, že jdou bít *Giermanca*, což mohlo v některých případech u Poláků vyvolávat dojem, že Rudá armáda skutečně přichází Polsku na pomoc v boji proti nacistickému Německu. Nejednalo se ovšem o nic jiného než o zdařilou manipulaci ze strany velitelů Rudé armády, kteří účelově využívali dezorientace polských jednotek, když Polákům tvrdili, že přicházejí jako spojenci.

O osudu Polska však již bylo rozhodnuto. Sovětský svaz svou agresí, vydávanou za „osvobození utiskovaných“, rozhodujícím způsobem přispěl k urychlení konečné polské porážky. Nebylo náhodou, že právě ve večerních hodinách dne 17. září 1939 polské území opustili i nejvyšší ústavní činitelé.

V následujících dnech tak vznikla poměrně zajímavá situace. Armády obou agresorů se začaly přeskupovat na stanovenou linii, zatímco se zbývající polské jednotky na území, které se nacházelo v sovětské zájmové sféře, snažily dostat k rumunským a maďarským hranicím. V Brestu a Białystoku tehdy dokonce proběhly společné sovětsko-německé vojenské přehlídky, kterými obě armády symbolicky stvrdily svá úspěšná tažení.

V současnosti máme k dispozici řadu dokumentů, které nás opravňují k hypotéze, že sovětské vedení v této době reálně uvažovalo o vytvoření Polské sovětské socialistické republiky v rámci Sovětského svazu. Směrnice číslo jedna Vojenské rady Běloruského frontu z 16. září 1939 ve svém sedmém bodě totiž mimo jiné předpokládala „utvořit z vybraných představitelů ve vybraných vojvodstvích s převahou polského obyvatelstva Polské lidové shromáždění“.¹

Generál Władysław Anders ve svých pamětech v této souvislosti uvádí, že na podzim 1939 dostal od vysokého představitele NKVD, „nabídku na utvoření polské vlády pod sovětským patronátem“, podle něj však tato nabídka vyzněla „nevýrazně a mlhavě“.²

K vytvoření tohoto jakéhosi „zbytkového Polska“ nakonec nedošlo, jelikož se Stalin později rozhodl nabídnout lublinské a východní části varšavského vojvodství Německu výměnou za zahrnutí Litvy do sféry sovětského vlivu.

Německá strana tuto nabídku přijala a 28. září 1939 byl, opět v Moskvě, mezi oběma totalitními mocnostmi podepsán pakt, který měl definitivně určit podobu tehdejší východní Evropy. *Smlouva o přátelství a hranicích* ve svém tajném dodatku upravovala německo-sovětskou hranici ve výše zmíněném smyslu, čímž se delimitace nové pohraniční linie ve středním úseku posouvala z Visly dále na Bug. Ještě jednou tedy došlo k přesunům Rudé armády a wehrmachtu na novou linii, což se u některých německých vojáků setkávalo s nelibostí. Němci museli vyklidit např. Brestskou pevnost, která se nacházela za Bugem. Nová linie byla navíc v některých úsecích pro Němce ze strategického hlediska nevýhodná, jelikož se řídila z velké části linií toku řek. V případě Brestu se o tom němečtí vojáci měli přesvědčit již v červnu 1941, když místní pevnost (podruhé) dobývali. Další komplikace vznikly kupříkladu v Přemyšlu, kde řeka San protéká městem, které se tím de facto ocitlo uvnitř dvou státních celků.

Součástí poslední sovětsko-německé smlouvy byly rovněž dva další tajné protokoly. První z nich umožňoval osobám německé národnosti nebo německým občanům vycestovat z území, které se nacházelo pod „svrchaností“ Sovětského svazu. Německá vláda zároveň přijala analogický zá-

¹ Směrnice č. 1 Vojenské rady Běloruského frontu ze dne 16. září 1939, in Michal Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001), 199, dok. č. 1.

² Władysław Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946* (Lublin: Wydawnictwo Test, 1992), 41, cit. dle Albin Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939–1941* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997), 34.

vazek v případě osob běloruské a ukrajinské národnosti, které by chtěly z Německem získaných území odjet do SSSR. Druhý tajný protokol měl pak explicitně protipolský charakter. Obě strany se v něm zavázaly, že „nebudou na svých územích trpět žádnou polskou agitaci směřující proti druhé straně“. Současně s tím se zavázaly, že „potlačí takovou agitaci v zárodku a budou se v této záležitosti o vhodných opatřeních vzájemně informovat“.³

Osud meziválečného Polska byl vstupem Rudé armády zpečetěn. Z pohledu Moskvy byla otázka polské státnosti dořešena, zbývalo jen odstranit veškeré její zbývající atributy. Rozhodnutím sovětských orgánů bylo tak vzápětí zrušeno polské velvyslanectví v Moskvě, stejně jako polské konzuláty v Leningradě, Minsku a Kyjevě. Vzhledem k faktu, že „polský stát přestal existovat a v budoucnosti již nevznikne“ [formulace v prohlášení, které obdrželi polští diplomaté – T. V.], byl majetek těchto diplomatických zastoupení konfiskován ve prospěch Sovětského svazu. Až na osobní intervenci německého velvyslance v Moskvě dostali polští diplomaté povolení opustit SSSR. Po tomto intermezzu dorazili všichni, včetně Wacława Grzybowského, 11. října 1939 do Finska.⁴

Piotr Eberhardt uvádí řadu příkladů, kdy sovětská strana retušovala cokoliv, co jen trochu souviselo s čímkoliv polským. Mapy, encyklopedie, slovníky – to vše bylo přepisováno a elasticky přizpůsobováno potřebám tehdejšího režimu. Jako příklad sovětské interpretace kritických událostí uveďme Velkou sovětskou encyklopedii z roku 1940, která pod heslem „Polsko“ obsahovala následující formulaci: „Imperialistické a reakční Polsko, založené na sociálním a národnostním útisku polských pánů a buržoazie, bylo [roku 1939 – T. V.] dostiženo dějinným koncem.“⁵

Sovětským vedením šířená teze o „zániku polského státu“ začala být aplikována i na samotných východopolských územích. Nyní totiž již na území tzv. „Západního Běloruska“ a tzv. „Západní Ukrajiny“ začalo úvodní dějství procedury unifikace teritoria podle sovětského vzoru.

³ Tajny protokół do niemiecko-sowieckiego układu o granicy i przyjaźni w sprawie współdziałania w zwalczaniu polskiego ruchu oporu, in Edward Kozłowski, ed., *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów, 17 września 1939. T. 1, Geneza i skutki agresji* (Warszawa: Bellona, 1994), 231, dok. č. 127.

⁴ Władysław Kulski, „Pamiętnik byłego polskiego dyplomaty“, *Zeszyty Historyczne* č. 42 (1977), 159–60, cit. dle Piotr Eberhardt, *Polska granica wschodnia 1939–1945* (Warszawa: Editions Spottkania, 1997), 56.

⁵ *Bol'shaja Sovetskaja Enciklopedija*, č. 46 (Moskva: Izd-vo Moskva, 1940), 346, cit. dle Eberhardt, *Polska granica wschodnia*, 66.

O vítání Rudé armády na *kresách* a o tom, co s tím souviselo...

Počáteční období první sovětské okupace vytváří konotace s jedním z podstatných prvků polské kolektivní paměti vztahujících se k tomuto období, kterým je fenomén masového vítání přicházející Rudé armády nepolským, zejména židovským obyvatelstvem. Chceme-li analyzovat situaci, jež na východopolských územích během úvodního období sovětské přítomnosti (tzn. do konce vlády vojenské administrativy dne 1. října 1939) panovala, je nutné v první řadě načrtnout výchozí podmínky této situace. Její vnější rámec tvořil kolaps struktur polského státu, což mělo za následek určitou dobu trvající mezidobí, v jehož průběhu mezitím již zanikly struktury polské, ale ještě nedošlo ke vzniku plnohodnotné, fungující sovětské administrativy. Toto období netrvalo na uvedených územích všude stejně dlouho. Vzhledem k slabě rozvinuté infrastruktuře tak existovala například místa, kde se o pádu Polska dozvěděli až se značným zpožděním.

Na tomto území nastalo jakési *interregnum*, jehož quasiválečné kulisy (mezi SSSR a Polskem nebyl válečný stav) tvořily jednak do hloubi teritoria se valící masy sovětských armád, jednak dezorientované polské jednotky, které na některých místech kladly odpor, ale většinou se vzdávaly nebo ustupovaly na území sousední Litvy, Lotyšska, Maďarska a Rumunska. V západní části budoucího sovětského záboru se navíc dosud nacházely v důsledku vlastních vojenských operací rovněž oddíly wehrmachtu.

Autochtonní obyvatelstvo bylo od počátku pod vlivem intenzivní sovětské propagandy akcentující dávný chlopský, v tomto smyslu antipolský (protišlechtický) antagonismus. Jednotlivé etnické, sociální a politické struktury reagovaly na příchod Sovětů odlišným způsobem. Na celém teritoriu byla situace velmi nepřehledná. Na místě zavládl různého stupně intenzity zmatek, způsobený překvapivou zprávou o příchodu Rudé armády.

Důležité je také připomenout, že pokud budeme vítání vojáků Rudé armády coby osvoboditele chápat jako reflexi změny tehdejších reálií, pak šlo pouze o bezprostřední reakci autochtonního obyvatelstva. Je tudíž nutné mít stále na zřeteli, že bezpochyby existovala určitá část obyvatelstva, která vůči nové situaci zaujala více či méně inertní postoj, i když jeho kvantifikace je přinejmenším diskutabilní. Zcela na místě je tu maximální opatrnost a kritičnost vůči existujícím zdrojům. Podívejme se na některé příklady a situační kontexty, jež doprovázely příchod „osvoboditelů“ na východopolské teritorium, v podobě, v jaké se zachovaly v literatuře a pramenech.

Marek J. Chodakiewicz cituje polskou svědkyni příchodu Rudé armády do Brestu Litevského:

„Do Brestu vkročila koncem měsíce Rudá armáda, místní židovská společnost ji vítala chlebem, solí, květinami a výkřiky: ‚Naše armáda přišla.‘ Od té doby Poláci často od Židů slyšovali: ‚Ty polská držko, my ti ukážeme.‘ Nikdy nezapomenu na obraz polského policisty, kterého židovský dav vlekl po ulici a nelidsky mu spílal a plival na něj.“⁶

Kontext, v němž se „vítání“ sovětského příchodu odehrávalo, byl nicméně proměnlivý. Například volyňské městečko Kopyczyńce, jak vzpomíná jeden z polských vojáků, bylo celé včetně přítomných polských jednotek přesvědčeno, že rudoarmějci jdou Polsku na pomoc:

„Dostali jsme rozkaz nestřílet, že nám bolševici jdou na pomoc. Podávali si s našimi důstojníky ruce, nikdo nevěděl, co se děje, ale vypadalo to opravdu, jako kdyby nám [rudoarmějci – T. V.] přišli na pomoc. Někteří naši vojáci na ně házeli květiny. Starosta města hovořil z balkónu o tom, že teď Němce porazíme.“⁷

Ben C. Pinchuk zároveň i mezi těmi Židy, kteří se podíleli na vítání Sovětů, rozlišuje několik sociálních vrstev:

„Prosovětské sympatie nebyly vyjadřovány rovnoměrně všemi sociálními skupinami židovského společenství *kresů*. Mezi vítajícími bylo možno vyčlenit několik dominujících skupin. Převládala mládež, chudina a uprchlíci, jejichž počet někdy dosahoval desítek (jako v případě jihovýchodního Polska) tisíc.“⁸

Moše Kleinbaum, jeden z čelných představitelů sionismu v předválečném Polsku, pak o příchodu Rudé armády do Lucku na Volyni napsal:

„Skupinu židovských komunistů vítajících sovětské vojáky potleskem a skandováním nešlo přehlédnout. Tato skupinka nebyla příliš početná, ale svým hlasitým chováním přitahovala pozornost okolí.“⁹

⁶ Maria Borkowska, „Witali Sowietów chlebem i solą“, *Gazeta Polska*, 10. února 1994, in Marek J. Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie, zagłada, komunizm* (Warszawa: Fronda, 2000), 124.

⁷ Hoover Institute (HI), Polish Government Collection (PGC) dotazníky č. 4102, 10015, 10204; Anders Collection (AC), dotazník č. 4307, 12644, cit. dle Jan T. Gross, *Upiorna dekada: Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów, 1939–1948* (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas“, 1998), 64.

⁸ Ben C. Pinchuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule 1939–1941: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (Cambridge, MA: Basil Blackwell, 1991), 28.

⁹ Moshe Kleinbaum's Report on Issues in the Eastern Polish Territories 12 March 1940, in Norman Davies, Antony Polonsky, eds. *Jews in Eastern Poland and the USSR 1939–1946* (London: Oxford University Press, 1992), 285, cit. dle Marek Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką, 1939–1941* (Warszawa: Fronda, 2006), 52.

Sami Sověti, jak je patrné z následujícího pramene, byli reakcí autochtonních obyvatel překvapeni. Lev Mechlis, tehdy šéf hlavní politické správy Rudé armády, odeslal do Moskvy oficiální hlášení tohoto znění:

„Ukrajinské obyvatelstvo vítá naši armádu jako opravdové osvoboditele. Již čelní jednotky jsou zasypávány květinami; obyvatelstvo vítá naše velitele a vojáky, rozdává jim jablka, pirohy, vodu atp. Ulice jsou plné lidí, někteří pláčou radostí.“¹⁰

Všechny výše zmíněné obrazy tehdejších událostí mají několik společných jmenovatelů, z nichž jsou nejvíce patrné subjektivní zbarvení a velká míra emocí. Je to pochopitelné, ale jen trochu kritičtějšímu pozorovateli musí být zároveň zřejmé, že mnoho lidí si příchod Sovětů interpretovalo po svém.

Jan T. Gross uvádí zmiňuje řadu svědectví, kdy Ukrajinci na mnoha místech vítali Sověty máváním modrožlutými ukrajinskými vlajkami.¹¹ Ke skutečnosti, že Ukrajinci ve většině případů přicházející sovětské vojáky vítali, se přiklání i Bogdan Musial.¹²

V případě běloruského (tutejšího, tj. místního) obyvatelstva lze identifikovat dvě badatelské interpretace způsobu, jakým vnímalo příchod Sovětů. Jedna část autorů ztotožňuje Bělorusy s více či méně explicitní prosovětskou podporou v podobě aktu vítání.¹³ Druhá část oproti tomu hodnotí postoje Bělorusů v počátečním období sovětské okupace diferencovaněji, najdeme tu spíše příklon k názoru, že významné části běloruské populace byl příchod Rudé armády jednoduše lhostejný a její reakce byla spíše pasivní.¹⁴

Reakce židovského obyvatelstva na příchod Rudé armády je v literatuře hodnocena jako jednoznačně pozitivní. Někteří autoři zdůrazňují velký podíl mládeže,¹⁵ v jiných případech je zmíněna její komunistická orienta-

¹⁰ Meldunek szefa głównego Zarządu Politycznego Armii Czerwonej i Floty, komisarza armijnego I rangi L. Mechlisa do ludowego komisarza obrony, marszałka K. Woroszyłowa, i sekretarza generalnego KC WKP(b), J. Stalina, in Kozłowski, ed., *Agresja sowiecka*, 187–93.

¹¹ HI, AC, dotazník č. 12349; PGC dotazníky č. 2650, 2655, 7135, 7147, 7159, 8933, Dolina, 13; Kalusz 1; Nadworna 18; Bóbrka 2; Krzemieniec 3, cit. dle Gross, *Upiorna dekada*, 64–65.

¹² Bogdan Musial, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen: Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen Verlag, 2000), 48.

¹³ Musial, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*, 55; Pinchuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule*, 29.

¹⁴ Andrzej Żbikowski, „Żydzi polscy pod okupacją sowiecką, 1939–1941“, in *Studia z dziejów Żydów w Polsce* (Warsawa, 1995), 62–63; Marek Wierzbicki, „Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi“, in Paweł Machcewicz, Krzysztof Persak, eds., *Wokół Jedwabnego* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002), 138; Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: the Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton: Princeton University Press, 2002), 31.

¹⁵ Musial, *Konterrevolutionäre*, 57.

ce.¹⁶ Někteří autoři jsou přesvědčeni o masovém rozměru pozitivní reakce,¹⁷ jinde zase najdeme názor, že rudoarmějce vítala pouze část židovské populace.¹⁸

Skutečnost, že Rudá armáda na mnoha místech nepůsobila dojmem, který by nasvědčoval tomu, že přichází s jinými než přátelskými úmysly (sama se prohlašovala za osvoboditele), musela mít na obyvatelstvo *kresů* bezpochyby vliv. Pro většinu autochtonního obyvatelstva byl však příchod Sovětů nejspíš velkou neznámou, což v souvislosti s halasnou propagandou muselo svádět k tomu, že si lidé vykládali vstup rudoarmějců na území Polska po svém.

Zároveň je ale třeba vzít v úvahu tu skutečnost, že nemáme a nikdy nebudeme mít k dispozici dostatek údajů, které by nám umožnily spolehlivě a plně doložit rozsah, intenzitu a strukturu vztahu místních lidí ke vstupou nové moci na východopolská území. Precizovat tento fenomén jednoduše nelze. O tom, že někteří autochtonní obyvatelé Rudou armádu vítali, když tuto skutečnost shodně dokládají polské, sovětské a také izraelské prameny, jistě nemůže být pochyb. Pochybnosti ovšem budí jednak kolikrát velmi povrchní interpretace tohoto jevu, jednak evidentně přítomná generalizace (masy, davy, skupiny) ve vztahu k jednotlivým etnikům. Svědectví v rádech stovek, s nimiž pracoval Jan T. Gross a jejichž obsah je velmi zobecňující, plný stereotypů a emocí, tak mohou svádět ke klamně domněnce, že věrně odrážejí tehdejší události.

Domníváme se však, že se v tomto případě jedná stále o jeden a týž typ pramene pocházející od respondentů, u nichž lze do velké míry předpokládat podobné prožívání tehdejších událostí. Jinými slovy řečeno, značná kvantita a často stejnorodý obsah jim dodávají navenek velmi vysokou výpovědní hodnotu. Ta nemusí být nepravdivá nebo nějak manipulovaná, ale vždy je nutné zachovat k ní kritický přístup, protože je ojedinelá. A právě na tomto příkladě je dobře vidět problém hodnocení událostí celé první sovětské okupace východního Polska v letech 1939–1941, jelikož z počátku neexistovaly ani žádné jiné zdroje, s kterými by bylo možno tyto prameny konfrontovat. Obraz daného období si už jeho současníci logicky vytvářeli na základě jednoho výlučného informačního zdroje, který vzhledem ke své-

¹⁶ Teresa Prekerova, „The Jewish Underground and the Polish Underground“, in *Polin: Studies in Polish Jewry* 9 (1996):149, Oxford : Basil Blackwell for the Institute for Polish-Jewish Studies, 151–53, cit. dle Musial, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*, 57.

¹⁷ Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy*, 124, 126; Jerzy R. Nowak, *100 kłamstw J. T. Grossa o żydowskich sąsiadach i Jedwabnem* (Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2001), 91.

¹⁸ Andrzej Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989* (Warszawa: Iskry, 2003), 25.

mu obsahovému monopolu vytvářel do značné míry neúplný („neobjektivní“) obraz tehdejších reálií. Vznikalo tak jakési „pahýlové poznání“, které působilo na okolí a vytvářelo do určité míry zkreslenou představu o poměrech v podobě stereotypu Poláků jako *en bloc* vlastenců a obětí na jedné a příslušníků minorit v lepším případě jako pasivních (schvalujících) nebo aktivních (škodících) kolaborantů na druhé straně. Tehdejší autority, kteří z tohoto typu pramenů čerpali a snažili se je kriticky interpretovat, lze jen sotva obvinít z nepoctivosti, jelikož za daných okolností se stěží dalo udělat více, nicméně problém redukovaného poznání přetrvával i dál.

Uvedme nyní několik příkladů, na nichž se pokusíme znázornit různé situační kontexty, které vznikaly během prvních momentů přítomnosti Sovětů na východopolských územích.

Marek Chodakiewicz cituje svědectví, jež popisuje příchod rudoarmějců do Přemyšlu:

„Masy židovstva se valily sem a tam. A všichni byli rozjásaní, plní zpupnosti a arogance. Všechna ta holota a kanálie vylézala z úkrytů a bez ostychu se začala všude roztahovat. Výlohy obchodů byly vyzdobeny portréty Lenina, Stalina, Molotova, Vorošilova a ostatních bolševických pohlavárů. Židé měli radost, vykřikovali protipolská hesla, jako jedna Židovka, která říkala druhé na Františkánské ulici: ‚Netušíš, jak jsem ráda, že Sověti přišli.‘ [Povšimněme si, že Poláky vyzoborovaná radost z příchodu Sovětů je zde ekvivalentem protipolského postoje – T. V.].“¹⁹

Další svědectví ze stejného města nabízí biskup Wojciech Tomaka:

„Dne 28. září vpochodovala do Přemyšlu ve směru od Lvova sovětská vojska a obsadila část města na jižní straně Sanu [větší, pravobřežní část města – T. V.]. Polské obyvatelstvo zůstalo v domech. Ale Židé je houfně vyrazili vítat. Všude vlály rudé hvězdy a prapory. Mladé Židovky podávaly vojákům květiny. Mladí Židé ihned pomáhali Sovětům, nejdříve jim dělali průvodce, později jim pomáhali při konfiskacích různých věcí. Mně vzali například rádio a psací stroj.“²⁰

Pomineme-li jednak zjevný sklon generalizovat, jednak judeofobní akcent obou výpovědí, můžeme připustit, že *někteří* Židé v Přemyšlu skutečně Rudou armádu vítali. Podle našeho názoru však v zrovna tomto případě měla

¹⁹ Jan Smolka, *Przemysł pod sowiecką okupacją. Wspomnienie z lat 1939–1941* (Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyslu; Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyslu, 1999), 34–35, cit. dle Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy*, 127.

²⁰ Wojciech Tomaka, „Fragment kroniki parafii katedry obrządku łacińskiego w Przemyslu dotyczący sytuacji w Przemyslu we wrześniu 1939 r.“, in Tomasz Bereza, ed., *Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941)* (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2006), 38.

na tuto skutečnost vliv jiná událost, nikoliv pouze holý fakt příchodu rudoarmějců. O této skutečnosti v citovaných výpovědích nenajdeme zmínku, ale bez její znalosti je celkové vyznění podobných svědectví zavádějící. Jak bylo naznačeno výše, vstoupila ještě před 17. zářím na mnoha místech do budoucí sovětské okupační zóny německá armáda. Právě v Přemyšlu stačili Němci předtím, než město z větší části opustili, spáchat jeden z největších masakrů židovského obyvatelstva během září 1939, když tu mezi 17. až 19. zářím 1939 na břehu Sanu zastřelili celkem 102 místních Židů. Mezi zavražděnými oběťmi byla židovská elita města včetně advokátů a obou rabínů.²¹

Lze jen stěží předpokládat, že by se tato skutečnost neprojevila ve vztahu místních Židů k přicházejícím Sovětům. Zcela na místě je postulát, že i na dalších místech, na kterých dočasně pobývaly německé jednotky (Białystocko, západní Podlesí), došlo k zločinům podobného charakteru. Události tohoto typu měly pak vliv na skutečnost, že docházelo k židovské migraci v řádech desetitisíců osob ze západních a centrálních vojvodství směrem do budoucího sovětského záboru. Podle izraelského historika Ben-Ciona Pinchuka tvořil podíl uprchlíků mezi židovským obyvatelstvem *kresů* dvacet procent.²²

Jak ale uspějeme s argumentem týkajícím se strachu židovského obyvatelstva z Němců jako důvodu pro vítání Sovětů na těch územích, na která wehrmacht v září 1939 nedosáhl? Tady je situace mnohem složitější, jelikož drtivá většina židovských výpovědí je zásadně ovlivněna pozdějším prožitkem holocaustu. Andrzej Żbikowski, jenž se tímto problémem zabýval, vydestiloval z množství židovských pramenů taková svědectví, které pocházejí ještě z období 1939–1941 a v nichž je často patrný prvek strachu z Němců a následná úleva ve chvíli příchodu Rudé armády.²³

Marek Wierzbicki s tímto obrazem nesouhlasí. Podle jeho názoru měla obava před Němci pouze marginální vliv v několika větších městech, v nichž se objevili uprchlíci z centrálních a západních vojvodství. Poukazuje přitom na to, že u Židů na *kresách* byl obraz německého vojáka spojován s jeho charakteristikou z období konce první světové války jako kulturního a dis-

²¹ Zbigniew K. Wójcik, „Okupacja i konspiracja w regionie przemyskim (1939–1941), Studium porównawcze“, in Piotr Chmielowiec, ed., *Okupacja sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941* (Rzeszów–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2005), 60; Srov. fotografie v publikaci *Zagłada Żydów na Rzeszowszczyźnie. Album pamięci*, (Warszawa–Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2004), 35.

²² Pinchuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule*, 107.

²³ Andrzej Żbikowski, „Jewish Reaction to the Soviet Arrival in the Kresy in September 1939“, *Polin*, 13 (2000): 66–68.

ciplinovaného vojáka, který se k civilnímu obyvatelstvu choval přívětivě.²⁴ Podle našeho názoru lze strach z Němců jako pohnutku k vítání Sovětů do určité míry přijmout – především v takových místech, kde dočasně pobývala německá armáda. Na územích, která se nacházela čím dál tím více na východ, tento faktor pravděpodobně představoval spíše okrajovou záležitost (i vzhledem k slabě rozvinuté infrastruktuře).

Další situační kontext, který spoluvytvářel prvotní reakci obyvatel v momentu vstupu Rudé armády do jednotlivých měst a obcí na východopolských územích, vyplýval z politických úkolů, jimiž byli někteří rudoarmějci ve funkci politických pracovníků a tzv. agitátorů pověřováni. Čelní sovětské jednotky na mnoha místech organizovaly shromáždění místního obyvatelstva, na nichž „vysvětlovaly“ důvody svého „osvobozenického poslání“. Na takových akcích docházelo k „diskusím“ o utvoření nové místní správy, byly organizovány besedy, promítaly se sovětské filmy, rozdávaly se různé propagační materiály, které „objasňovaly“ tehdejší mezinárodní situaci, jakož i výhody sovětského politického a ústavního systému:

„20. září 1939 ve 20.00 se celý prapor soustředil v lesíku dva kilometry od Koseva [Olsztyn – T. V.]. Následujícího dne bylo ve městě zorganizováno shromáždění za účasti tří tisíc lidí. Komisaři a důstojníci praporu pomohli při vytváření městského sovětu a při vyzbrojování místního oddílu [„nábor“ do občanských milicí nebo dělnických gard – T. V.].“²⁵

Velké množství pramenů poukazuje v této souvislosti na jeden společný znak těchto akcí, kterým byl zjevný rozpor mezi propagandou a skutečným vzhledem sovětských vojáků a také všeobecný údiv nad jejich podivným chováním a různorodými projevy, které rozhodně nebudily dojem příchodu reprezentantů nadřazeného společenského systému.

V polském prostředí dodnes kolují popisy úsměvných situací, k nimž docházelo při kontaktu místních obyvatel s rudoarmějci. Legendární je vtip o sovětském agitátorovi, který měl při popisování reality šťastného života v SSSR dostat z pléna otázku, zdali mají v Sovětském svazu pomeranče, na což dotyčný odpověděl, že v SSSR mají mnoho „továren“, ve kterých je ve velkém vyrábějí.²⁶

²⁴ Wierzbicki, *Żydzi i Polacy*, 56.

²⁵ Dziennik działań bojowych 172 samodzielneho batalionu czolgow 29 Lekkie Brygady Pancernej, in Edward Kozłowski, ed., *Agresja sowiecka, T. 3, Działania Frontu Białoruskiego* (Warszawa: Bellona, 1995), 168, dok. č. 85; srov. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 39–40.

²⁶ Krzysztof Jasiewicz, *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce, 1939–1941 (Białostoczczyzna, Nowogrodzczyzna, Polesie, Wileńszczyzna)* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001), 153.

Rozšířená a i mimo Polsko známá byla „slabost“ sovětských vojáků pro hodinky všeho druhu, což se v praxi projevovalo tak, že nepohrdli ani „substituty“ v podobě kompasů nošených na ruku či budíků zavěšených na krku. Někde se místní obyvatelé po prvních podobných zkušenostech naučili dotazy rudoarmějců na přesný čas ignorovat. Podobně přitahovala „osvoboditele“ např. jízdni kola či jiné spotřební zboží. U místních obyvatel vyvolávala bojová technika a především její počty údiv, podporovaný rovněž zjevným kontrastem kvality této techniky a skromného vybavení řadových jednotek.²⁷ Místní obyvatelé v *některých* případech chodili na „mítinky“ podobného druhu především ze zvědavosti, svou úlohu musela jistě sehrát také davová psychóza, jelikož bezpochyby šlo v očích místních o mimořádnou událost. Některá svědectví vypovídají o tom, že v některých lokalitách bylo publikum podobných akcí vytvářeno silou nebo pod nejrůznějšími pohrůzkami. Marek Wierzbicki zaznamenal tuto výpověď z pinského okresu:

Po několika hodinách přijel jakýsi politruk, který chtěl bezodkladně organizovat přivítání Rudé armády, ale jaksi se mu to nedařilo. Po chvíli se objevily tři mně neznámé osoby, které s rudými cáry v jedné ruce a s revolvery ve druhé začaly vyhánět lidi na ulici.²⁸

V této souvislosti je třeba zmínit jednu nezanedbatelnou okolnost, jež doprovázela první momenty sovětské přítomnosti na *kresách*. Vojenský sověť Běloruského frontu vydal již 16. září 1939 usnesení číslo jedna „O obsazení Západního Běloruska a Západní Ukrajiny a poskytnutí pomoci utiskovaným bratrským národům: běloruskému a ukrajinskému“. Jednalo se de facto o instrukce, jak mají jednotky Rudé armády na obsazovaných východopolských územích postupovat. Dočteme se v něm mimo jiné i o skutečnosti, že sovětské jednotky měly „ihned po vstupu do toho či onoho města začít tvořit prozatímní správu“.²⁹

V praxi to znamenalo, že ve větších městech se kromě politického pracovníka Rudé armády a jednoho představitele NKVD, kteří byli se do orgánů prozatímní správy ustanoveni ad hoc, „volila“ také jedna osoba z řad

²⁷ Marcin Kopf, „Tamten czas. Cześć III“, *Rocznik Lubaczowski 7 (1997)*, 198., cit. dle Tomasz Bereza, *Obraz czerwonarmisty na okupowanych ziemiach polskich (1939–1941) w dokumentach, wspomnieniach i relacjach*, in Chmielowiec, ed., *Okupacja sowiecka*, 15.

²⁸ Piotr Stepień, Instytut Polski i Muzeum Generała Władysława Sikorskiego (IPMS), sbírka 138/253, svědectví č. 9993, cit. dle Marek Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką, 1939–1941* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000), 53.

²⁹ Postanowienie Rady Wojennej Frontu Białoruskiego Nr 1. Ścisłe tajne FGAGO, F. F. 9, op. 33, d. 3, folial 3, cit. dle Wierzbicki, *Polacy i Żydzi*, 84; srov. Jasiewicz, *Pierwsi po diable*, 128.

místního proletariátu a jeden zástupce levicové inteligence. Političtí pracovníci Rudé armády organizovali taková „volební“ shromáždění obyvatel měst a větších obcí, která vytvářela iluzi demokratické volby. I přes skutečnost, že se na některých místech diskutovalo, výsledné obsazení orgánů Prozatímní správy bylo možné pouze se souhlasem politruků Rudé armády, kteří nakonec dosazovali na takové pozice ty osoby, které sami uznali za vhodné.

Za jakých okolností se lidé takových „quasivolebních“ akcí účastnili, se lze pouze domýšlet. Někteří se jich zúčastnili jistě dobrovolně – např. ze zvědavosti či pod vlivem propagandy, ale na jiných místech, jak dokládá následující svědectví, k tomu naopak byli nuceni proti své vůli:

„Toho dne – 17. září byla uspořádána všeobecná schůze všech obyvatel vsi za účelem vytvoření místního výboru. Lidé na schůzi šli s velkou nechtutí. Jeden příslušník NKVD chodil spolu s milicionáři od domu k domu a vyháněli lidi na schůzi. Ve chvíli, kdy se lidé shromáždili, bylo oznámeno složení výboru. Předsedou byl NKVD jmenován drobný zemědělec Andrej Slonim a jeho zástupcem místní milicionář Rutko.“³⁰

Můžeme se pouze dohadovat, jak se jednotlivé národnosti k podobným podnikům stavěly. Poláci jistě neměli mnoho důvodů se jich účastnit, naopak pro židovskou, běloruskou či ukrajinskou populaci představovaly podobné akce alespoň hypotetickou příležitost k zlepšení životních podmínek. Tato úvaha má své opodstatnění, ale je na místě rovněž teze, že případná masová účast nepolského obyvatelstva na takových akcích vypovídá mnohem více o jejich situaci v Druhé republice než o vztahu k Sovětskému svazu. Ten byl na rozdíl od velké chudoby, jež patřila k běžným atributům života značné části autochtonních obyvatel, velkou neznámou. Na místě byl také jistě pragmatismus sovětské strany, která v takových situacích preferovala nepolské obyvatele nikoli kvůli tomu, že šlo o Židy, Bělorusy a Ukrajince, ale hlavně proto, že Poláci neměli o spolupráci s „osvoboditeli“ zájem, a také vzhledem k jejich menšímu zastoupení v nižších sociálních vrstvách. V situaci, kdy byla účast na takových akcích veskrze formální povahy vynucována pod pohrůžkou násilí, byla národnost faktorem, který jistě nehrál vůbec žádnou roli.

Třetí situační kontext tvoří korelace mezi prvotní reakcí autochtonního obyvatelstva (včetně vítání) a jevy doprovázejícími zánik mocenských struktur polského státu. Tyto skutečnosti měly konotace jednak kriminální pova-

³⁰ Výpověď F. H., hajného z Rubieźowa, obec Zaostrowiecze, rel. 2667, Nieświeź, Archiwum Wschodnie – Hoover Institute (AW-HI), cit. dle Wierzbicki, *Polacy i Żydzi*, 84; srov. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 40–41.

hy, jednak primitivního nacionalismu. Jak bude doloženo níže, významným způsobem ovlivnily celkovou situaci na východopolském teritoriu během období vojenské administrativy (do 1. října 1939). Zmíňme na tomto místě jeden velmi závažný fakt, který měl pro určitou část autochtonního obyvatelstva během prvních dní sovětské přítomnosti na *kresách* vážné následky. Kolaps polského státu s sebou nesl i tu skutečnost, že do momentu ustavení sovětského „řádu“ existovalo po určitou dobu bezvládní, jehož významným atributem byl nárůst kriminality a aktivizace spodiny společnosti, na čemž se nemalým dílem podíleli sami Sověti.

Za řadovými jednotkami Rudé armády postupovaly operační skupiny NKVD, jejichž úkoly vymezovala Berijova směrnice z 15. září 1939, ve které nalezneme mimo jiné (bod 7) toto zadání: „Obsadit věznice, prověřit všechny vězně. Propustit všechny vězněné za revoluční nebo protistátní činnost.“³¹

Krzysztof Jasiewicz hodnotí tyto jednorázové „amnestie“, v jejichž důsledku se na svobodě ocitlo neurčité množství obyčejných zločinců, jako velmi dramatickou skutečnost, jež měla pro autochtonní obyvatelstvo neblahé následky.³² Patrně se nám nikdy nepodaří kvantifikovat, kolik takových jedinců se dostalo z východopolských vězení na svobodu, ale stěží si lze dělat iluze o preciznosti, s jakou Sověti prováděli podobné „selektce“.³³ Analogicky se lze pouze domnívat, jak se takové osoby po opuštění věznic zachovaly nebo do jaké míry je ovlivnily první reakce místních lidí na příchod rudoarmějců. Alespoň na některých místech totiž mohla v souvislosti s nárůstem obecné kriminality provázejícím kolaps státní moci vzniknout korelace mezi „vítáním“ na straně jedné a jednáním těchto „propuštěnců“ na straně druhé. Vítání pak mělo význam jako úleva z dosavadního „iluzorního řádu“, jelikož řada propuštěných vězňů mohla vnímat příchod sovětské moci jako hlavní příčinu svého propuštění z vězení, poskytující možnosti pokračování v kriminálních aktivitách, což dokonce mohlo získat i nádech quasilegitimity, pokud je zaměstnávala sovětská administrativa nebo jim alespoň dala volnou ruku.

Terčem kriminálních excesů, ke kterým často docházelo nejen v důsledku podobných amnestií, ale patrně i vzhledem k vzniklé iluzi beztrestnosti, se stávaly v první řadě nejmajetnější osoby, které byly v drtivé většině polské

³¹ „Zachodnia Białoruś“ 17 IX 1939–22 VI 1941. *Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1998), 71–73, dok. č. 2.

³² Jasiewicz, *Pierwsí po diable*, 127.

³³ V literatuře lze nalézt údaj, že v září 1939 bylo ve 104 věznicích na *kresách* celkem okolo 23 000 vězňů. S. Mora a P. Zwierniak (skutečná jména K. Zamorski a S. Starzewski), *Sprawedliwość sowiecka* (Roma, 1945), 54, cit. dle Eberhardt, *Polska granica wschodnia*, 71.

národnosti. Obětmi zločinnosti tak byli zemané, vojenští osadníci, úředníci či duchovní. Na základě bádání Krzysztofa Jasiewiczze jsme schopni kvantifikovat jednu skupinu obětí počátku sovětské okupace, kterými byli polští zemané. Podle Jasiewiczových závěrů bylo během prvních dní na východopolských územích zavražděno zhruba dvě stě členů zemanských rodin, z toho zhruba dvě třetiny na území tzv. Západního Běloruska. Pachatelé těchto zločinů, které měly především charakter loupežných vražd, byly podle něho osoby rekrutující se ze spodiny autochtonní společnosti.³⁴

Nepřehledná atmosféra anarchie a chaosu, která v této době na celém území vládla, vylučuje jakoukoli kvantifikaci podílu autochtonních obyvatel na zločinnosti (nejen) tohoto typu. Lze se přiklonit k pohledu Marka Wierzbického, který se domnívá, že největší měrou se na kriminalitě podílely nejchudší vrstvy společnosti a kriminální živly, jejichž národnost byla ve městech převážně židovská a na venkově běloruská nebo ukrajinská.³⁵

Výše zmíněný názor je pravděpodobně velmi blízko skutečnému obrazu tehdejších událostí, což lze do značné míry potvrdit nahlédnutím do sovětských fondů. Z nich vyplývá korelace mezi sovětskou propagandou a výbuchem protipolské nenávisti, doprovázeným aktivizací elementárních lidských pudů u části běloruského (tutejšího) i ukrajinského obyvatelstva. Aby byla zřejmá souvislost, připomeňme, v jakém „duchu“ se mašinérie sovětské propagandy obracela (v tomto případě) k Ukrajincům:

„Dost bylo snášení polských pánů na ramenou shrbených bídou. Narovnej svůj silný hřbet, podpoř svou ztrhanou rukou vznik Západní Ukrajiny. Zbraněmi, kosami, vidlemi a sekerami bij své odvěké nepřátele – polské pány, kteří změnili tvoji zemi v bezprávnou kolonii, kteří tě polonizovali, deptali tvoji kulturu v blátě a změnili tebe a tvoje děti v dobytek, v nevolníky. Na Západní Ukrajině již není místa pro pány, statkáře a kapitalisty. Do zbraně soudruzi! Jdeme vám na pomoc, podáváme vám bratrskou ruku, povstaňte proti polským pánům – vašim odvěkým nepřátelům!“³⁶

Pomineme-li všechny další faktory, které bezpochyby hrály v této souvislosti roli, byla tato propaganda hlavním spouštěcím mechanismem vlny násilí, ke které na východopolských územích následně došlo. Byla tak účinná, že to překvapilo samotné Sověty, kteří museli „operativně korigovat směr

³⁴ Krzysztof Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN-Oficyna Wydawnicza RYTM, 1997), 79.

³⁵ Wierzbicki, *Polacy i Żydzi*, 79.

³⁶ Ryszard Szawłowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939. T. 2* (Warszawa: Neriton, 1995), 202.

nenávisti“. Již citovaný komisař Lev Mechlis tak ještě 22. září 1939 hlásil do Moskvy informace v „trochu“ odlišném duchu než o necelý týden dříve:

„Nevraživost mezi Poláky a Ukrajinci roste, v současnosti došlo k aktivizaci Ukrajinců, kteří na mnoha místech terorizují polské sedláky. Došlo k případům vzájemného vypalování vsí, vraždám a loupežím. Byla široce rozvinuta činnost proti národnostnímu antagonismu mezi pracujícími Ukrajinci a Poláky za účelem soustředění všech sil proti pánům-statkářům. Na Západní Ukrajině nazývají Poláky-pány všechny dělníky, malé i střední rolníky, statkáře atp. Prosím o souhlas s úpravou všude tam, kde je zmínka o polských pánech tak, aby se hovořilo o pánech-statkářích.“³⁷

Lev Mechlis dokládá, že atmosféra na tzv. Západní Ukrajině byla necelý týden po příchodu Sovětů mnohem více odrazem napětí národnostního nežli třídního. Toto hlášení je rovněž reflexí toho, jakou váhu Sověti přikládali třídnímu a národnostnímu faktoru, když de facto museli alespoň formálně (letáky, prohlášení) mírnit nevraživost Ukrajinců vůči *všemu* polskému. Armádní generál G. I. Kulik hovořil ve svém hlášení v podobném duchu:

„V souvislosti s velkým národnostním útlakem ze strany Poláků dochází k výtržnostem mezi Ukrajinci a Poláky, objevují se hrozby vzájemného zabíjení. Je nezbytné, aby vláda vydala prohlášení k obyvatelstvu, protože se celá věc může změnit v politický faktor.“³⁸

Národnostní napětí bylo i přes snahy sovětské moci, která jej fakticky vyvolala, stále přítomno, o čemž svědčí dopis, který Mechlis obdržel dne 25. září 1939. Je v něm informován o skutečnosti, že v některých vsích se ukrajinští *chłopi* sami hlásí u jednotek Rudé armády s tím, že chtějí jít „bít polskou šlechtu“.³⁹ Z textu směrnice z 3. října 1939 jsou patrné existující obavy z toho, že by etnické napětí mohlo ovlivnit zdárný průběh strategického cíle Sovětů, kterým byly nadcházející říjnové volby do Lidových shromáždění: „V žádném případě nedopustit, aby se během volební kampaně rozhořely třenice mezi dělníky různých národností.“⁴⁰

³⁷ Meldunek szefa Głównego Zarządu Politycznego Armii Czerwonej i Floty, komisarza armijnego I rangi L.Mechlisa, do ludowego komisarza obrony, marzałka K. Woroszyłowa, i sekretarza generalnego KC WKP(b), J. Stalina, in Kozłowski, ed., *Agresja sowiecka*, T. 1, 209, dok. č. 115.

³⁸ Viz také dok. č. 59 z již uváděného sborníku *Agresja sowiecka*, T. 2, 103–4, cit. dle Włodzimierz Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941 („Zachodnia Ukraina“ i „Zachodnia Białoruś“)*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2006), 112.

³⁹ Pismo Naczelnika Zarządu Politycznego Frontu Ukraińskiego J. Pozidajeva do komisarza armijnego tow. Mechlisovi z 25 września 1939, cit. dle Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów*, 85.

⁴⁰ Viz dokument č. 170 ze sborníku *Agresja sowiecka*, T. 2, 253, cit. dle Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR*, 112.

Kriminalita byla v počátku sovětské přítomnosti na *kresách* široce rozšířeným jevem, měla relativně silný národnostní podtext, který byl důsledkem latentního antagonismu již z dřívějších dob. Stala se jakousi normou chování, která měla především ve venkovských oblastech velmi primitivní podobu. Období bezvládní na počátku sovětské okupace způsobilo erupci směsi nacionalismu a primitivního násilí, kterou Krzysztof Jasiewicz vyjádřil takto:

„Na kresách vraždili všichni: Bělorusové, Ukrajinci, vojáci Rudé armády, příslušníci [sovětského – T. V.] bezpečnostního aparátu, zkomunizované i loupežné bandy, lidé přicházeli o život v důsledku ‚tzv. lidových soudů‘ i samosoudů. Židé často vystupovali v roli ‚milicionářů‘, ale vražd se účastnili spíše nepřímo. Zločinů se dopouštěli i někteří Poláci. Existovala tendence, že čím vyšší civilizační úroveň daného národa, tím menší sklony k loupežím a fyzické eliminaci nepřátel.“⁴¹

S tímto názorem se lze do značné míry ztotožnit. Obětmi kriminálního chování byli převážně Poláci, a to především ze dvou důvodů. Byli jimi jednak vzhledem ke svému vyššímu sociálnímu postavení, jednak následkem nepřátelské sovětské propagandy. Ta byla svými tvůrci sice konstruována v třídním duchu, ale část autochtonního nepolského obyvatelstva ji interpretovala jako „zelenou“ k protiprávnímu jednání vůči *všem* Polákům bez ohledu na jejich sociální status. Zločinnost, ze které sovětská propaganda udělala normu, jen dotvářela situační kontext prvních dnů a týdnů sovětské přítomnosti na východopolských územích a posilovala obecné povědomí přípustnosti takového jednání.

Kriminálních činů se dopouštěli ve velkém měřítku i vojáci Rudé armády, v jejichž případech šlo o důsledek „šoku“ z kontaktu s pro ně neznámým prostředím, který měl, jak již bylo naznačeno výše, podobu jakéhosi bizarního střetu civilizací. Sověští velitelé se snažili několika exemplárními tresty dalším deliktům rudoarmějců zabránit. Je nicméně sporné, do jaké míry je znepokojovaly početné zločiny vůči autochtonnímu (především majetnému – většinou polskému) obyvatelstvu, či nakolik šlo o opatření v zájmu upevnění kázně ve vlastních řadách.⁴² Nový režim se choval spíše utilitárně

⁴¹ Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów*, 71.

⁴² Například dva sověští důstojníci byli 21. září 1939 odsouzeni každý k deseti letům za to, že během rekvizice koní zastřelili místního obyvatele. K trestu tří let lágru s odkladem na tři roky byl Vojenským tribunálem odsouzen zdravotník Rudé armády I. Zajac, který si „pro soukromé účely přivlastnil jízdní kolo patřící statkáři“, které soud po jednání mimochodem převedl do vlastnictví SSSR. Stejný rozsudek padl v případě jiného vojáka, který si přivlastnil „statkářské“ hodinky. Za vraždu statkářky Kuntovské, majitelky statku Lyktupy, byl Vasilij A. Novikov, kandidát VKS(b), odsouzen k trestu smrti zastřelením. Někdy se

tváří v tvář chystaným volbám do Lidových shromáždění, takže přílišné vymáhání „práva“, pokud by toto mělo omezovat ty, jejichž hlasy potřeboval, se nedalo příliš očekávat. Pragmatismus, byť jinak zaměřený, byl vidět i tam, kde byla ve hře reputace Sovětského svazu jako spojence Berlína, což můžeme ilustrovat na příkladě rozkazu lidového komisaře obrany SSSR Klimenta Vorošilova z 25. září 1939, jímž nařizoval sovětským vojákům nákup potravin a krmiva u německých kolonistů pouze *za hotovost* a podle *tržních cen* [sic – T. V.]. V tomto případě šlo však patrně také o symptom snahy neudělat cokoliv, co by mohlo narušit velmi dobré vztahy s německým spojencem; rozkaz se totiž objevil pouhé tři dny před uzavřením Smlouvy o hranicích a přátelství z 28. září 1939.⁴³

Čtvrtý situační kontext, který ovlivnil první dny přítomnosti Sovětů na východopolských územích, vznikl v souvislosti s činností bývalých členů komunistických stran Západního Běloruska a Západní Ukrajiny. V této souvislosti lze názorně ukázat, nakolik protichůdnou optikou může být počáteční období sovětské okupace dodnes vnímáno.

Na polemice, jež proběhla mezi polským historikem Tomaszem Strzemboszem a jeho izraelským kolegou Israelem Gutmanem na stránkách měsíčníku *Więź*, lze vidět, jak jsou z některých událostí, ke kterým během chaotického sledu dění v září 1939 na východopolských územích došlo, vyvozovány zcela opačné závěry. Spor se týkal vystoupení komunistů židovské národnosti, kteří měli v září 1939 zaujmout aktivní protipolský postoj. Strzembosz v článku jmenuje například šestnáct míst v tzv. Západním Bělorusku, kde ještě před příchodem Rudé armády:

„Polští občané židovského původu vzali do rukou zbraň, aby ji použili proti polským vojákům a policistům, úředníkům a uprchlíkům z Polska, jedním slovem proti spoluobčanům a proti strukturám polského státu. Židovští komunisté v některých případech jednali v těsné spolupráci s přícházejícími jednotkami Rudé armády.“⁴⁴

Israel Gutman ve své odpovědi Strzemboszovi oponoval v tom smyslu, že:

udály i takové případy jako v případě M. P. Kučumova, člena VKS(b), který „neoprávněně vstoupil“ do domu statkáře a „vzal si na památku“ jeho hodinky. Za tento čin se musel zpovídat před stranickými orgány a hodinky byly vráceny původnímu majiteli. Cit. dle Jasiewicz, *Zagłada*, 80. Velkým problémem Rudé armády byl v září 1939 rovněž alkoholismus, který dosahoval v některých jednotkách „skandálních rozměrů“. Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów*, 81.

⁴³ Rozkaz č. 79300s lidového komisaře obrany SSSR maršála Klimenta Vorošilova z 25. září 1939, cit. dle Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów*, 81.

⁴⁴ Tomasz Strzembosz, „Panu Prof. Gutmanovi do sztambucha“, *Więź* č. 6 (2001).

„Židé-komunisté tvořili zlomek židovské populace a nebyli nikdy považováni za organickou část židovského společenství, ačkoli z polského pohledu se mohli zdát početnou skupinou. Židé nevystupovali proti polskému státu, ale snažili se bránit sebe a své rodiny v době, kdy vládl chaos a anarchie. V Grodnu nedošlo k útoku židovských komunistů na polské vojáky, kteří město bránili před Rudou armádou, jak tvrdí Strzembosz, ale k reakci mladých Židů, kteří se bránili rabování.“⁴⁵

Podle našeho názoru se lze v tomto případě přiklonit spíše k pohledu izraelského historika. Podle údajů z období těsně před válkou byla členská základna obou komunistických stran relativně malá.⁴⁶ I kdyby židovští komunisté jednali, jak argumentuje Strzembosz, skutečně „v těsné spolupráci s jednotkami Rudé armády“, což nelze spolehlivě doložit, šlo by stále jen o velmi malé zastoupení židovského obyvatelstva teritoria.⁴⁷

Spor obou renomovaných historiků je do značné míry symptomatičtější i pro pochopení asymetrické percepce první sovětské okupace. Ani jednoho z pánů jistě nelze podezírat z vědomého šíření nepravd, jejich názory byly pouze generovány odlišným způsobem. Polská optika je tvořena komponenty v podobě hluboce prožívané národní tragédie září 1939, velké míry emocí vyplývající z tradičního pojetí patriotismu a stále přítomné notné dávky stereotypního uvažování. Židovský úhel pohledu je zase z velké části ovlivněn vědomím, že meziválečné Polsko, budované jako národní stát Poláků, považovalo příslušníky menšin za občany druhé kategorie, proto jakási naděje na „emancipaci“ spojená s příchodem Sovětů, kteří byli pro všechny velkou neznámou, byla pro část židovské populace pouze pochopitelným vyústěním bezperspektivních životních podmínek v *Rzeczypospolitej*. Následné trauma v podobě holocaustu, na jehož uskutečnění Poláci ani Židé neměli žádný vliv, pak židovskou (ale i polskou) kolektivní paměť o první

⁴⁵ Izrael Gutman, „Oni i my. W odpowiedzi Prof. Tomasza Strzembosza“, *Więź* č. 8 (2001)

⁴⁶ V roce 1937 měly KSZU (Komunistická strana Západní Ukrajiny) 9 152 a KSZB (Komunistická strana Západního Běloruska) 2002 členů, viz Andrzej Zaporowski, „Stosunki polityczno-społeczne na północno-wschodnich Kresach Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939“, in Tomasz Strzembosz, Maria Giżejewska, eds., *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1995), 212–13.

⁴⁷ Předpokládáme, že všichni členové KSZB i KSZU byli Židé (což jistě nebyla pravda). Sečteme počet členů obou stran z roku 1937, součet (9152 + 2002) činí 11 154 osob. Ke každému, byť teoretickému, židovskému komunistovi přičtíme další dva sympatizanty komunismu – dostáváme cifru 33 462. Předpokládáme dále, že celkovou židovskou populaci *kres* tvořilo v září 1939 minimálně 1 000 000 osob, nejvýše 1 500 000. Podíl židovských komunistů či jejich sympatizantů by pak činil 3,3 %, resp. 2,3 % počtu Židů v sovětském záboru. Tyto údaje podle mého názoru alespoň částečně vyvracejí teorii, že Židé byli *en bloc* ztotožněni s komunismem.

sovětské okupaci stočilo a stlačilo ještě hlouběji do emocionální a iracionální roviny. Tyto mimoběžné souvislosti, které mají každá svou vlastní logikou a ospravedlnitelnou strukturu, nemají žádné styčné plochy, na jejichž základě by mohlo dojít k alespoň částečné názorové konvergenci.

Prvotní reakce autochtonního obyvatelstva na příchod Sovětů je jedním z nejsložitějších a také nejkontroverznějších témat, která s první sovětskou okupací na *kresách* souvisejí. Vzhledem ke komplikovanosti tehdejší sociální reality je při vytváření jakýchkoliv obecných tezí o rozsahu a pozadí reakcí obyvatel vůči přicházející sovětské moci na místě střízlivost. První dny sovětské přítomnosti na východopolských územích podle našeho názoru reflektovaly především smíšený ráz území, specifické okolnosti a hlavně různá očekávání, jež pro autochtonní obyvatelstvo různého etnického původu příchod Rudé armády zosobňoval.

Legitimní anexe? Volby do Lidových shromáždění Západního Běloruska a Západní Ukrajiny

Sovětský svaz měl enormní potřebu anexi svého dílu meziválečného polského území právně odůvodnit. Bez ohledu na skutečnost, že pořádání plebiscitu na okupovaném (v sovětském vidění osvobozeném) území bylo v rozporu s mezinárodním právem, odehrálo se tedy na tomto území jakési referendum, které mělo jeden jediný účel – formálně ospravedlnit anexi ze září 1939.

Procedurálně měla být legitimizace anexe provedena podle předem připraveného scénáře. Autochtonní obyvatelstvo tzv. Západního Běloruska a tzv. Západní Ukrajiny mělo zvolit své zástupce do sborů s názvem Lidová shromáždění, která měla následně prostřednictvím svých delegací „požádat“ Nejvyšší sověť SSSR o přičlenění k Sovětskému svazu. Mluvíme-li o předem připraveném scénáři, má to své opodstatnění v obsahu sovětských dokumentů, jež jsou dnes již badatelům dostupné.

Lidová shromáždění jako taková jsou poprvé zmiňována ve směrnici lidového komisaře vnitra Lavrentije Beriji ze dne 15. září 1939, ve které se konstatuje následující (bod 14 textu dokumentu):

Příslušníci NKVD převezmou *aktivní úlohu* [zvýraznění – T. V.] v přípravě Lidových shromáždění – ukrajinského, běloruského a polského. Za účelem zajištění bezpečnosti během zasedání Lidových shromáždění bude organizována *nezbytná agenturně-operativní činnost* [zvýraznění – T. V.], která

bude vyhledávat a potírat k/r [kontrarevoluční – T. V.] organizace, skupiny a osoby narušující organizaci nové správy.⁴⁸

První zmínky o náplni a programu jednání Lidových shromáždění najdeme ve směrnici číslo jedna Vojenského sovětu Běloruského frontu ze dne 16. září 1939. V dokumentu se o jejich úloze v nadcházejícím období hovořilo v těchto souvislostech (bod 7 textu dokumentu):

„Ve věci rozhodnutí o povaze nové vlády [sic – T. V.] a způsobu, jakým má být tato vláda ustavována, je třeba po důkladných přípravách svolat ve všeobecných volbách tři lidová shromáždění: Ukrajinské lidové shromáždění z představitelů zvolených ve vojvodstvích Západní Ukrajiny; Běloruské lidové shromáždění z představitelů zvolených ve vojvodstvích Západního Běloruska; Polské lidové shromáždění z představitelů zvolených ve vojvodstvích s převahou polského obyvatelstva.“

Tato Lidová shromáždění jsou povinna:

- a) schválit postoupení statkářské půdy rolnickým výborům;
- b) rozhodnout o otázce povahy nového uspořádání, tj. má-li to být sovětská nebo jiná moc [sic – T. V.];
- c) rozhodnout o otázce vstupu do svazku SSSR, tj. vstupu ukrajinských vojvodství do svazku USSR, běloruských do BSSR a polských vojvodství do SSSR pod názvem Polská sovětská socialistická republika.⁴⁹

Již dva dny před vstupem Rudé armády na území Polska tak byly sovětským bezpečnostním aparátem nastaveny první parametry unifikačního procesu. Povšimněme si, že v žádné pasáži tohoto ani žádného z následujících dokumentů není slovem zmíněna otázka běloruského a ukrajinského obyvatelstva, které mělo být podle sovětské propagandy tak nesnesitelně utiskováno panským Polskem. Naopak, text je víceméně výčtem opatření majících za cíl precizovat kulisy unifikačního procesu.

Dne 1. října 1939 se otázky související s anexí východopolských území dostaly na pořad dne samotného politbyra VKS(b). Výstupem z jednání byl mimořádně závažný dokument, který napovídá mnoho o pozadí celé procedury unifikace. Z obsahu usnesení politbyra, které nese název „Otázky Západní Ukrajiny a Západního Běloruska“, ocitujme několik pasáží, jež nám přiblíží skutečnosti, o nichž nejvyšší mocenská struktura Sovětského svazu toho dne rozhodla:

⁴⁸ Viz dokument č. 1 v práci *Zachodnia Białoruś*, 67–69.

⁴⁹ Směrnice č. 1 Vojenského sovětu Běloruského frontu ze 16. září 1939, in Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 199, dok. č. 1.

„1. Svolat *Ukrajinské lidové shromáždění* poslanců z oblastí Západní Ukrajiny (území těchto bývalých vojvodství: Stanislavovského, Lvovského, Tarnopolského a Luckého) a *Běloruské lidové shromáždění* poslanců z oblastí Západního Běloruska (území těchto bývalých vojvodství: Novogrodského, Vilenského, Białystockého a Poleského).

Tato shromáždění jsou povinna:

- a) schválit *postoupení* statkářské půdy rolnickým výborům;
 - b) rozhodnout o otázce povahy nového uspořádání, tj. má-li to být vláda sovětská nebo *buržoazní* [sic – T. V.];
 - c) rozhodnout o otázce vstupu do rámce SSSR, tj. vstupu ukrajinských oblastí (povšimněme si, že se mluví o oblastech (rusky *oblast'*), které jsou sovětskými administrativními jednotkami; tady ovšem stále za situace, kdy je pořád teoreticky možná „volba“ – T. V.] do svazku USSR, běloruských do BSSR [povšimněme si také, že ve srovnání se dvěma výše citovanými směrnici „idea Polské SSR“ ztratila na aktuálnosti; tento fakt koreluje s posunem hranice mezi SSSR a Německem ve středním úseku až na linii Bugu – T. V.]
 - d) vyřešit otázku znárodnění bank a velkého průmyslu;
2. Ukrajinské lidové shromáždění se svolává do Lvova, Běloruské lidové shromáždění do Białystoku;
 3. Datum voleb do Lidových shromáždění se stanovuje na neděli 22. října 1939. Datum prvního zasedání Lidových shromáždění se stanovuje na 26. října 1939;
 4. Volby do Lidových shromáždění se konají na základě všeobecného, přímého, rovného volebního práva v rámci tajného hlasování. Volební právo náleží mužům i ženám, kteří dosáhli věku 18 let, bez ohledu na jejich rasovou a národnostní příslušnost, vyznání, stupeň vzdělání, sociální původ, majetkové poměry a předchozí činnost;
 5. Stanovuje se volební kvóta voleb do Lidových shromáždění: 1 poslanec na 5000 voličů;
 6. Vytvoří se Organizační výbor voleb do Lidového shromáždění Západní Ukrajiny a Organizační výbor voleb do Lidových shromáždění Západního Běloruska. Iniciativu svolání Lidových shromáždění na sebe berou Prozatímní správy měst Lvova a Białystoku, jež se obrátí na Prozatímní správu oblastních měst⁵⁰ s prosbou o vyslání zástupců do organizačních výborů.

⁵⁰ Prozatímní správy měst byly složeny ze zástupce Rudé armády, zástupce NKVD a po jedné osobě z řad místní levicové inteligence a místního proletariátu; poslední dvě jmenované osoby však měly na faktický chod událostí velmi omezený vliv.

Výbory se musejí skládat z Prozatímních správ měst Lvova a Białystoku plus po jednom představiteli z každé oblasti; navíc ze dvou zástupců rolnických výborů, dvou zástupců inteligence a dvou zástupců dělnických organizací. Za účelem pomoci při přípravě voleb budou k Organizačním výborům delegovány tři osoby z předsednictva Nejvyšších sovětů BSSR resp. USSR;

7. Právo nominovat kandidáty na poslance Lidových shromáždění se zaručuje rolnickým výborům, Prozatímní správě, dělnickým shromážděním v podnicích, shromážděním Lidových milicí a schůzím inteligence;
8. Volební kampaň se provádí pod hesly: Ustavení sovětské moci na teritoriu Západního Běloruska a Západní Ukrajiny, vstupu Západního Běloruska do rámce BSSR a Západní Ukrajiny do svazku USSR, podpory konfiskace statkářské půdy, požadavku znárodnění bank a velkého průmyslu;
9. Během prvního dne svých zasedání budou Lidovými shromážděními přijaty deklarace, jejichž texty připraví Ústřední výbor komunistické strany (b) Ukrajiny (soudruh Chruščov) a Ústřední výbor komunistické strany (b) Běloruska (soudruh Ponomarenko) [oba jmenovaní měli funkci prvního tajemníka ústředního výboru komunistické strany (b) v Běloruské SSR, resp. Ukrajinské SSR – T. V.].⁵¹

Z textu dokumentu, jehož obsah rozpracovává do detailů scénář úvodní fáze anexe východopolských území, je patrné, že celá unifikační procedura byla již více než tři týdny před samotným hlasováním do značné míry připravena.⁵² Vůle miliónů lidí postavených do role potenciálních voličů, kteří v té době byli navíc stále občany jiného státu (jejž organizátor voleb považoval za zaniklý), tak byla již tři týdny před „volbami“ nejen popřena, ale, jak bude vyloženo níže, následně pod vlivem různých metod také vynucována.

Z dikce citovaného dokumentu je dále patrné, že sovětské nejvyšší stranické vedení ani v nejmenším žádný odlišný „volební výsledek“ nepředpo-

⁵¹ Decyzje Biura Politycznego WKP(b) z 1 X 1939 roku w sprawie Kresów Wschodnich (Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi), in Adam Sudol, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Jesień 1939* (Bydgoszcz–Toruń: Wyzsza Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy, 1997), 404–11.

⁵² Kupříkladu bod 14 stanoví vytvoření Prozatímní správy obvodů (nezaměňujeme s Prozatímní správou obvodových (oblastních měst) – viz bod 6); body 17 a 18 vymezovaly podrobnosti ohledně znárodnování bank; bod 20 rozpracovával detaily měnové reformy; bod 23 stanovoval republikovým stranickým organizacím povinnost obrátit se do deseti dnů po „volbách“ na ÚV VKS(b) s „návrhem“ na znárodnění velkých podniků; bod 33 nařizoval Lidovému komisariátu zahraničních věcí závazek předložit návrh na likvidaci zahraničních konzulátů nacházejících se na jmenovaném území.

kládalo, i když formálně tuto možnost připouštělo.⁵³ Pro ptydepe sovětských dokumentů je navíc symptomatičtější vytváření iluze o vlivu řadových obyvatel na chod událostí. Tato „ingerence“ byla v kategorii (nejen) politických práv pouze hypotetická. Jednalo se o fikci legitimacy a legality, jež byla ostatně pro sovětský režim typická. Usnesení politbyra z 1. října 1939 je toho více než zřejmým příkladem.

Dohlížet na realizaci výše zmíněného scénáře měly režimem kontrolované složky v podobě Rudé armády, Prozatímní správy anektovaných území a v neposlední řadě také operačních skupin NKVD. Během relativně krátké volební kampaně, která trvala necelé tři týdny, vystavil sovětský režim autochtonní obyvatelstvo dvěma výrazným stimulujícím činitelům: atmosféře strachu z nového režimu a všudypřítomné masové propagandě. Těmito prostředky si chtěl vymoci co nejvyšší volební účast, která by definitivně a samozřejmě zpětně ospravedlnila přítomnost „osvoboditelů“ na okupovaných východopolských územích.

Atmosféru, která během předvolebních dní na tomto území panovala, dokládá následující svědectví ze Lvova října 1939:

„Všude byly pořádány nějaké schůze a shromáždění, hrála hudba, tu a tam stála zvláštní auta s tlampači. Všude visely obrovské plakáty s portréty Stalina, Molotova a jiných významných osobností. Na stěnách domů visely také plakáty zkřiveného polského orla probodnutého ruským bajonetem. Na rozích stáli tu a tam rudoarmějci, kolem nichž se občas seskupovaly hloučky kolemjdoucích. Když se lidé ptali na život v Sovětském svazu, dostávali nejčastěji odpověď: ‚Vsego mnoho‘. V polovině října se zatýkání, předtím sporadická, stávala ve Lvově čím dál tím častější. Vždy v noci byla slyšet nákladní auta s funkcionáři NKVD, kteří prováděli prohlídky domů ve městě a některé lidi odváděli pryč. O něco později měla zatýkání mnohem systematictější charakter. Byla prováděna podle příslušnosti k určitým sociálním skupinám. Jednou zatýkali důstojníky polské armády v záloze, potom policisty, osadníky, pak zase majitele továren. Připadalo mi to jako ‚palba naslepo‘, kdy nešlo o konkrétní cíl, ale spíše o pokrytí místa, kde se nachází pravděpodobný nepřítel. Nezdržovali se zkoumáním, je-li ten či onen nějak někde angažován, stačil samotný fakt, že patřil k těm či oněm, aby si pro něj přišli.“⁵⁴

Jedná se o výpověď, která do značné míry vystihuje tehdejší poměry. Zatýkání nebylo během prvních týdnů sovětské přítomnosti na východo-

⁵³ Srov. bod 1b usnesení politbyra VKS(b) z 1. října 1939.

⁵⁴ Skrzypek, „We Lwowie pod okupacja sowiecka“, 176–78.

polských územích nic neobvyklého, jak dokládají zpřístupněné postsovětské dokumenty. Albin Głowacki, který čerpal z materiálů centrálních ruských archívů, uvádí počet 4315 občanů Druhé republiky, kteří byli NKVD do 22. října 1939 zatčeni.⁵⁵ Włodzimierz Bonusiak, jenž pracoval se zdroji běloruského a ukrajinského původu, uvádí tento počet jako údaj, který platil výlučně pro tzv. Západní Bělorusko; pro tzv. Západní Ukrajinu uvádí *pouze* v období do 1. října 1939 počet zatčených ve výši 3914 osob.⁵⁶ Michał Gnatowski uvádí pro tzv. Západní Bělorusko rovněž počet 4315 zatčených.⁵⁷

Zmiňme důležitou okolnost charakterizující způsob, jakým Sovětský svaz nakládal s anektovanými územími. Represivní opatření, stejně jako propaganda, neměly žádný faktický vliv na volby jako takové, jelikož, jak bylo nastíněno výše, „volební výsledek“ byl již dávno dopředu znám. Masové zatýkání mělo čistě preventivní charakter a sloužilo k zastrašení byť jen potenciálních oponentů režimu. „Očišťování“ společnosti od této vrstvy (třídy) mělo pro nový režim současně ten přínos, že přispělo k vytváření atmosféry, která pro něj byla v souvislosti s volbami maximálně výhodná. Šlo zčásti i o potřebu zlomit již na počátku procesu unifikace i jen hypotetický zárodek aktivní opozice, stejně jako dát autochtonním obyvatelům najevo, s kým mají co do činění. Velmi lapidárně řečeno, šlo o to, aby k „volbám“, na kterých Sovětům velmi záleželo, vůbec někdo přišel.

Při určování strategie dalšího postupu na straně Sovětů sehrála svou roli rovněž obava, aby se celý volební podnik nezměnil ve fiasko. Vezmeme-li v úvahu neskutečně intenzivní „předvolební“ kampaň, dále fakt, že k „volbám“ nebyli připuštěni žádní vnější pozorovatelé, nebo třeba skutečnost, že v některých větších městech tvořili velkou část obyvatelstva příslušníci etnik, kterých se teze o „osvobození“ přímo netýkaly (Poláci a Židé)⁵⁸, je na místě hypotéza, že se režim zčásti obával, zdali jeho metody budou fungovat i na územích, která dosud jeho způsob vládnutí nepoznala. Teror úvodních dnů a týdnů tedy jednak plnil funkci jakési dvojsečné zbraně k pacifikaci „nevyhovujících“ lidí, k níž by tak jako tak nakonec došlo, jednak byl již osvědčenou metodou regulace chování obyvatelstva. V tomto případě bylo cílem režimu dokončení unifikační procedury.

⁵⁵ Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 293.

⁵⁶ Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR*, 122; 125.

⁵⁷ Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 51.

⁵⁸ Lvov měl podle sčítání obyvatel z roku 1931 63,5 % polské a 24,1 % židovské populace, Białystok 70,5 % polské a 21,5 % židovské populace, Eberhardt, *Polska granica wschodnia*, 34; 40.

„Volby“ samotné proběhly přesně podle scénáře, který načrtlo svým rozhodnutím z 1. října 1939 politbyro ÚV VKS(b). Celý volební mechanismus byl nastaven tak, aby jeho parametry zabezpečily hladký průběh realizace v Moskvě sestaveného plánu.

Formálně „zákonodárce“ přiznal právo navrhopvat kandidáty na post delegátů Lidových shromáždění rolnickým výborům, Prozatímní správě a plénům dělníků, Lidových milicí či levicové inteligenci. V praxi ovšem iniciativa na takových plenárních akcích náležela členům volebních komisí daného volebního obvodu (tzv. zplnomocněncům ÚV republikových KS), kteří přicházeli s vlastními kandidáty. Úkolem shromážděných bylo tuto kandidaturu schválit. Jednalo se o čistě formální akt, který fakticky vylučoval opci prosadit nezávislého kandidáta; i když oficiální volební řád tuto možnost připouštěl, docházelo k situacím, že jakmile lidé tuto frašku „prokoukli“ a ozvali se s námitkami, byli vzápětí veřejně vulgárním či hysterickým způsobem nazýváni „provokatéry“ či „kontrarevolučními elementy“. Lidé, kteří se naivně hlásili o svá práva, byli vystavováni přívalu takové „kritiky“, že většinou své námitky nakonec utlumili. Mějme na paměti, že v mnoha případech ve volebních komisích figurovali příslušníci NKVD a že na celém území probíhala stále častější zatýkání. Tváří v tvář těmto okolnostem zastrašení lidé lhostejně schvalovali přítomné kandidáty.

Nebylo tomu tak ale vždy. Někdy příslušníci NKVD a jimi organizovaná síť konfidentů, jak vysvítá z archívních zdrojů, „odhalovali nepřátele“, kteří na plénech mluvili například „o nutnosti požadovat autonomii na územích anektovaných SSSR“. V některých případech byly rovněž na předvolebních plénech zaznamenány výroky, že se „zanedlouho vrátí Polsko a žádné volby tedy nejsou potřeba, když zakrátko Polsko, Anglie a Francie porazí Německo a pak se společně vydají na Sověty“.⁵⁹

Kandidáti, kteří byli navrženi na delegáta, což byli většinou lidé dělnického či rolnického původu, často analfabeti, komunisté či propuštění vězni, nezřídka ani nechápali, co se od nich požaduje. Byly to osoby v pozici loutek, které měly zajištěno „zvolení“ a které si od svých úloh pravděpodobně slibovaly zlepšení svých (často zoufalých) životních podmínek.

⁵⁹ Národní archív republiky Bělorusko (NARB), F. 4, op. 5, spr. 2113, in Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR*, 48.

Tabulka č. 1: Národnostní a sociální složení kandidátů na území tzv. Západního Běloruska

Vojvodství	Celkem kandidátů	Bělorusové	Poláci	Židé	Rusové	Ostatní	Dělníci	Chlopi	Pracující Inteligence
Bialystocké	275	149	95	27	4	–	75	166	34
Novogrodské	225	202	5	15	–	3	28	174	21
Poleské	232	156	5	20	20	31	26	163	36
Vilenské	179	152	–	13	14	–	23	135	21
Celkem	911	659	105	75	39	34	152	639	112

Zdroj: Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 92.

Tabulka č. 2.: Národnostní a sociální složení kandidátů na území tzv. Západní Ukrajiny

Vojvodství	Celkem kandidátů	Ukrajinci	Poláci	Židé	Rusové	Dělníci	Chlopi	Pracující Inteligence	Chalupníci
Lvovské	400	361	15	24	–	114	214	72	–
Tarnopolské	330	315	5	9	–	24	231	64	11
Stanislavovské	313	293	4	16	–	58	199	53	3
Volyňské	452	413	3	29	–	44	383	21	4
Celkem	1495	1382	27	78	–	240	1027	210	18

Zdroj: Sudol, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich*, 95; v některých součtech jsou patrné nesrovnalosti v řádech jednotek (např. součet osob podle národností).

Úkolem agitátorů bylo na shromážděních různého druhu propagovat „výhody“ sovětského systému a vysvětlovat další skutečnosti související s volbami. Michal Gnatowski, který prohlédl stovky svědectví z tohoto období, hodnotí sociální původ těchto lidí takto: „Byly to osoby pocházející z nižších sfér proletariátu, jak polského, tak židovského. Nejvýraznějším prvkem jejich činnosti bylo neustálé přesvědčování obyvatelstva o *závažku odvolit*.“⁶⁰

O obřích rozměrech všudypřítomné sovětské propagandy si můžeme udělat představu, nahlédneme-li opět do dokumentů. Jen na území tzv. Západního Běloruska byly k propagandistickým účelům vytištěny 4 miliony letáků, 900 000 titulů literatury o kolchozech, stachanovcích apod., 100 000 portrétů vedoucích představitelů strany a vlády, 40 000 exemplářů Ústavy SSSR a BSSR, 20 000 kusů volebních řádů či např. 2117 gramofonových desek.⁶¹

Dne 22. října 1939 se na obou teritoriích uskutečnily „volby“ delegátů do Lidových shromáždění. Den předtím polská exilová vláda vyzvala obyvatelstvo anektovaných území, aby tento podnik bojkotovalo. Fakticky ovšem neexistovala možnost, jak by se obyvatelstvo o tomto apelu mohlo dozvědět; tato výzva tak měla pouze symbolický obsah.

Ve Lvově vypadal den voleb podle očitých svědectví takto:

Dne 22. října 1939 se uskutečnily volby do Lidových shromáždění Západní Ukrajiny. V den voleb se konalo mnoho pochodů a shromáždění. Celý den mluvili v rádiu o důležitosti voleb a milice povzbuzovala všechny (často i hrozbami) k hlasování. Ve větších domech se hlídalo, aby všichni šli na schůze a následně k volbám. Na schůzích, které byly navíc často vedeny pouze v ruštině, se s neslychanou demagogií mluvilo o Polsku. Všem nepřátelům (*buržoaznaja gnil'*) vyhrožovali, že je „vymažou z povrchu zemského“.⁶²

K průběhu samotného „volebního aktu“ pak tentýž zdroj uvádí:

„Na volebních komisích vyznačili jména kandidátů, pro které se mělo hlasovat. První, co člověka zarazilo, byla skutečnost, že na kandidátce bylo pouze jedno jméno, které navíc většina vůbec neznala. Stávaly se i případy, kdy jedinými kandidáty byli důstojníci Rudé armády. Mimo propagandistické akce se lidé o volby moc nestarali. Většina měla jiné starosti – hledali příbuzné, čekali na chléb [výrazně se zhoršilo zásobování – T. V.] nebo se starali se o to, aby měli kde bydlet [Sověti rekvírovali pro vlastní účely

⁶⁰ Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 105.

⁶¹ Zestawienie statystyczne materiałow propagandowych przekazanych do Zachodniej Białorusi w okresie od 20 września do 4 listopada 1939 r., NARB, zesp. 4, spr. 27, t. 69, k. 325–26; cit. dle Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 140.

⁶² Andrzej Skrzypek, „We Lwowie pod okupacją sowiecką“, in Bereza, ed., *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, 181.

spoustu bytů ve městě – T. V.]. Většina lidí si stejně myslela, že volby stejně nemají žádný význam.⁶³

Mimo oficiální sovětskou propagandu, která oslavovala „historickou úlohu voleb“, existovaly i okolnosti, které zůstaly známy pouze členům bezpečnostního a stranického aparátu. Příkladem může být úryvek operačního hlášení lidového komisaře vnitra BSSR Lavrentije Canavy ze dne 25. října 1939:

„Byly zaznamenány jednotlivé případy kontrarevolučních vystoupení nepřátelských elementů v podobě vylepování k/r [kontrarevolučních – T. V.] letáků, strhávání plakátů a portrétů našich představitelů, vyhazování [volebních – T. V.] lístků s k/r obsahem a agitace proti hlasování pro kandidáty.“⁶⁴

Z dokumentu vysvítá i výčet míst, kde k podobným „excesům“ docházelo (Białystok, Grodno, Łomża, Sokółka), stejně jako znění „kontrarevolučních“ hesel, která byla Sověty zaznamenána. Na hlasovacích lístcích se objevovaly přípisky kupříkladu tohoto znění: „Devět hlasů generálu Sikorskému!“, „Ruce pryč od Polska!“, „Bolševici vypadněte!“, „Rydz Śmigły!“, „Ať žije Polsko!“, „Pryč se Židy a komunisty, pryč s nezvanou sovětskou vládou.“⁶⁵

Oficiální výsledky oznamovaly, že na území tzv. Západní Ukrajiny se „voleb“ zúčastnilo 92,83 % a na území tzv. Západního Běloruska 96,71 % oprávněných voličů. Pro navrhované kandidáty hlasovalo 90,93 % voličů z tzv. Západní Ukrajiny a 90,97 % voličů z tzv. Západního Běloruska. Výsledky, které sovětský režim zveřejňoval, byly ve všech volebních obvodech téměř identické, když se pohybovaly od „nejhoršího“ výsledku ve Lvovském vojvodství (88,30 % všech hlasů pro delegáty) k „nejvyšší podpoře pro kandidáty“, jíž bylo dosaženo ve Stanislavovském vojvodství (93,20 % všech hlasů pro delegáty).⁶⁶

Je třeba říci, že nemůže být žádných pochybností o tom, že výsledky této quasivolební události byly zfalšovány. Svědčí o tom jednak na všech místech víceméně stejné výsledky oscilující kolem 90 % hlasů pro kandidáty,

⁶³ Ibid., 182.

⁶⁴ NARB, zesp. 4, spr. 21, t. 1683, k. 230–31, cit. dle Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 136.

⁶⁵ Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 136, 139, 140. Na jiném sovětském dokumentu nalezneme ohledně přípisů na hlasovacích lístcích jen lakonickou poznámku „nemůže být zveřejňováno“, NARB, zesp. 4, spr. 27, t. 69, k. 225. cit. dle Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 140.

⁶⁶ Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR*, 48–53; k výsledkům „voleb“ srov. Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 142–52; Glowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 62–63; Sudol, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich*, 110–12.

což je charakteristický parametr voleb v sovětské režii, jednak celá řada dalších nepřímých důkazů a indicií.⁶⁷

Dodnes se nepodařilo spolehlivě zjistit, kolik obyvatel východopolských území k těmto „volbám“ ve skutečnosti přišlo. Podle našeho názoru muse-la být volební účast pravděpodobně vysoká, i když zdaleka ne taková, jak ji prezentovaly oficiální výsledky. Atmosféra strachu, masivní propaganda, volební řád, který umožňoval např. hlasovat za analfabety, a další parametry celé procedury – to vše se jistě na volební účasti projevilo. Tato účast stejně neměla jiný než „propagační“ význam, jelikož výsledky byly tak jako tak určeny „shora“. Oficiální komuniké sovětské tiskové agentury TASS ze dne 7. listopadu 1939 dementovalo předchozí zprávu agentury Reuters, že se „voleb“ účastnilo pouze 25 % venkovské a 50 % městské populace.⁶⁸ Włodzimirz Bonusiak zastává názor, že tyto údaje jsou příliš nízké a že k urnám přišlo více osob, neuvádí ovšem žádný další konkrétní údaj.⁶⁹

Inaugurační zasedání Lidových shromáždění Západního Běloruska v Białystoku a Západní Ukrajiny ve Lvově se uskutečnila ve dnech 28. až 30. října 1939, resp. 26. až 28. října 1939. Jejich další činnost byla přesnou realizací ustanovení, která vyplývala z usnesení politbyra VKS(b) ze dne 1. října 1939.

Po nezbytných formalitách (neustálá skandování hesel oslavujících sovětské představitele, Rudou armádu, sovětskou ústavu, vyjadřování díky za osvobození atp.)⁷⁰ měla jednání obou shromáždění identický program, když se jednalo o následujících otázkách:

1. o otázce povahy státní moci [srov. bod 1b usnesení politbyra VKS(b) ze dne 1. října 1939 – T. V.];
2. o otázce vstupu Západního Běloruska (Západní Ukrajiny) do svazku Běloruské SSR (Ukrajinské SSR) [srov. bod 1c usnesení politbyra VKS(b) ze dne 1. října 1939 – T. V.];

⁶⁷ Např. v rajónu Lomza, ve němž je 90 % obyvatel polské národnosti, se podle oficiálních výsledků více než 90 % elektorátu dožadovalo připojení k Běloruské SSR, Eberhardt, *Polska Granica Wschodnia*, 70. Ve Lvovském vojvodství podle pracovních zpráv z průběhu voleb ve 14 hodin hlasovalo 5,34 % všech voličů, ale v 19 hodin stejného dne již 82 % všech voličů. V rozmezí pěti hodin tak teoreticky mělo hlasovat 76,66 % všech voličů, což se po přepočtu rovná 1 031 641 hlasujících – čili více než 200 000 odevzdaných hlasů za jednu hodinu. Výpočet proveden podle oficiálních výsledků dle Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR*, 48; srov. Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 142–52.

⁶⁸ Jacek Ślusarczyk, *Stosunki polsko- sowieckie 1939–1945* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001), 85.

⁶⁹ Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR*, 50.

⁷⁰ Glowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 64.

3. o otázce konfiskace statkářské půdy [srov. bod 1a usnesení politbyra VKS(b) ze dne 1. října 1939 – T. V.];
4. o otázce znárodnění bank a velkého průmyslu [srov. bod 1d usnesení politbyra VKS(b) ze dne 1. října 1939 – T. V.].⁷¹

Zasedání samotná byla pouze pokračováním volební frašky. Delegáti jeden po druhém předčítali plénu připravený text, jež obdrželi těsně před svými příspěvky. Obsah byl stylizován v duchu „osvobozovací“ rétoriky, kdy bylo cokoli spojeného s předválečným Polskem v hysterickém duchu očeňováno. Obvinění řečníků padala na adresu „polských velmožů“, „upírů“ či „bílých polských okupantů“, byl líčen „hrůzný obraz vyhlazovací a loupežné politiky“ Polska vůči běloruskému a ukrajinskému obyvatelstvu, řečníci žádali „zničení nepřátel lidu“, „vyhnání kapitalistů“ či likvidaci „loupeživých velmožů“ za doprovodu sborových výkřiků sálu: „Smrt pro ně!“⁷²

Celá konstrukce, kterou bychom z dnešního pohledu mohli považovat za primitivní, v tehdejších reáliích splňovala svůj účel, kterým bylo vytvořit iluzi, že příchod Rudé armády byl opravdovým osvobozením. Sovětská moc hrála s delegáty absurdní tragikomedii, když je postavila do rolí jakýchsi „legitimních“ zástupců obyvatel východopolských území, kteří vyjadřují jejich skutečnou vůli. Nic naplat, že to nebyli sověšší občané, jednalo se přeci o osud třinácti milionů „bývalých občanů zaniklého státu“, kterým Sovětský svaz podal „pomocnou ruku“. Delegáti v pozicích loutek žádali přítomné stranické a státní funkcionáře Běloruské a Ukrajinské SSR, aby pochopili jejich „svízelnou situaci“ a porozuměli důvodům, které je vedou k tomu, že aspirují na skutečnost stát se součástí „nejdemokratičtějšího státu na Zemi“. Fikce spravedlnosti a práva byla dovedena k dokonalosti i s pomocí velmi dramatických deklarací typu: „Ruce usekáme těm, kteří nám budou bránit v tom, abychom mohli jít cestou socialistického hospodaření na vesnici, cestou kolektivizace.“⁷³

Jaký byl „výstup“ z těchto zasedání? V první řadě Lidová shromáždění přijala v hlasování výše zmíněné čtyři body programu zasedání, které,

⁷¹ Glowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 64; srov. Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi*, 167–82; Sudol, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich*, 123–228; Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR*, 54–55.

⁷² Glowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 64.

⁷³ Úryvek z projevu delegáta Turiaňského, *Czerwony Sztandar*, č. 36 (1939), 3, cit. dle Glowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 64; *Czerwony Sztandar* byl polskojazyčným deníkem, který vycházel na celém teritoriu tzv. Západního Běloruska a tzv. Západní Ukrajiny. Byl zcela podřízen sovětské propagandě.

jak víme, byly již součástí usnesení politbyra VKS(b) ze dne 1. října 1939. Na územích tzv. Západního Běloruska (29. října 1939) a tzv. Západní Ukrajiny (27. října 1939) tak byla vyhlášena sovětská svrchovanost. Následujícím usnesením byly vytvořeny zplnomocněné delegace obou shromáždění, které se měly vydat k Nejvyššímu sovětu SSSR se „žádostí“ o připojení k Sovětskému svazu a následné včlenění do příslušné „sesterské“ republiky. Další usnesení se týkala hospodářských otázek. Bylo rozhodnuto o konfiskaci půdy statkářů, klášterů a vysokých státních úředníků včetně celého živého i neživého inventáře a dalších nemovitostí. Současně shromáždění schválila již uskutečněnou „konfiskaci“ půdy, kterou provedly tzv. Venkovské výbory, a přerozdělení této půdy bezzemkům a drobným zemědělcům. Zádrhel byl ovšem v tom, že zabíraná půda byla ve skutečnosti pouze zčásti přerozdělována bezzemkům a drobným zemědělcům, ačkoli Lidová shromáždění „nehlasovala“ o části, nýbrž o půdním fondu jako celku. Tento postup tedy na jedné straně zahrnoval výraznou propagandistickou aktivitu zaměřenou na získání podpory mezi běloruskými a ukrajinskými *chlopy*, současně však již znamenal de facto zahájení kolektivizace *na kresáčch*. Nominálně se konfiskace týkala všech vlastníků velkých půdních fondů, fakticky ovšem postihla v drtivé většině pouze osoby polské národnosti.

Poslední z usnesení fakticky posvětilo znárodnění bank a velkých podniků. Během rozpravy, jež probíhala na půdě běloruského shromáždění v Białystoku, se v projevech delegátů objevoval příslib, že se znárodnění bank nedotkne úspor autochtonních obyvatel, ten se ovšem zanedlouho ukázal jako zcela falešný.

Obsah usnesení politbyra VKS(b) ze dne 1. října 1939, jenž se dotýkal základního uspořádání společenských vztahů na východopolských územích, tak byl formálně „legalizován“. Fakticky ovšem šlo z velké části o retroaktivní potvrzení stávající situace, pro kterou ve skutečnosti vytvořily podmínky nikoli hlasy voličů, nýbrž přítomnost Rudé armády a operačních skupin NKVD.

Posledním usnesením, které Lidové shromáždění tzv. Západního Běloruska během tří dnů své existence přijalo, bylo rozhodnutí o tom, že 17. září 1939 bude na území tzv. Západního Běloruska prohlášeno za svátek a že v Białystoku bude vybudován pomník „vojákům padlým při osvobození běloruského národa od útlatku statkářů a kapitalistů“.⁷⁴ Po třech dnech zasedání tak Lidová shromáždění splnila svoji „historickou úlohu“. Formál-

⁷⁴ Glowacki, *Sowiści wobec Polaków*, 69. Pikantní je, že pomník měl být postaven ve městě s minimálním podílem běloruského obyvatelstva. Není nám známo, zdali byly podobné pomníky vybudovány na území tzv. Západního Ukrajiny.

ně nebylo nikdy přijato rozhodnutí o jejich rozpuštění, jednoduše se jen přestala scházet.⁷⁵ Tato skutečnost je do značné míry symptomatická pro úlohu, již jim dějiny přisoudily. Byla to role instrumentu, který ve chvíli, kdy splnil svůj účel, ztratil pro sovětský režim veškerý smysl existence.

Delegace Lidových shromáždění přednesly „žádosti“ o sjednocení se Sovětským svazem v Moskvě na plénu Nejvyššího sovětu SSSR ještě hned ve dnech 1. listopadu 1939 (v případě tzv. Západní Ukrajiny) a 2. listopadu 1939 (v případě tzv. Západního Běloruska). Na návrh Rady lidových komisařů SSSR Nejvyšší sověť SSSR rozhodl na svém pátém mimořádném zasedání dne 1. listopadu 1939 „vyhovět prosbě“ Lidových shromáždění – ergo o sloučení tzv. Západní Ukrajiny se SSSR a současně o jejím sjednocení s USSR. Nejvyšší sověť SSSR přijal den poté analogické rozhodnutí i v případě tzv. Západního Běloruska a jeho „sesterské“ sovětské republiky.

U příležitosti stejného zasedání se Nejvyšší sověť SSSR rozhodl jednak doporučit prezídiu Nejvyššího sovětu, aby stanovil termín voleb poslanců z tzv. Západní Ukrajiny do Nejvyššího sovětu SSSR (volby probíhaly včetně volební kampaně během ledna až března 1940), jednak navrhnout Nejvyššímu sovětu Ukrajinské SSR přijetí tzv. Západní Ukrajiny do svazku USSR; analogické kroky podnikl Nejvyšší sověť SSSR ve vztahu k Běloruské SSR a tzv. Západnímu Bělorusku den poté. Oba republikové sověty vyplnily příslušný návrh NS SSSR současně u příležitosti příslušného plenárního zasedání republikového Nejvyššího sovětu 14. listopadu 1939, kdy se na základě jejich rozhodnutí stalo oficiálně (od tehdy již bývalé) území východního Polska součástí Ukrajinské a Běloruské SSR.⁷⁶

Unifikace bývalých východopolských území se Sovětským svazem tak byla dokončena. U příležitosti 22. výročí Velké říjnové socialistické revoluce prohlásil Vjačeslav Molotov, že připojení východních zemí *Rzeczypospolitej* bylo „jedním z nejslavnějších výkonů, kterými se může pyšnit Sovětský svaz, vždy věrný zásadám své vnitřní mírové politiky a proletářského internacionalismu“.⁷⁷

Lidová shromáždění byla zmanipulovanými volbami vytvořená instrumentální tělesa, jejichž jediným účelem bylo ospravedlnit akt sovětské agrese. Autochtonní obyvatelstvo nemělo žádnou možnost jakýmkoliv způ-

⁷⁵ Sudol, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich*, 71.

⁷⁶ Glowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 68.

⁷⁷ W. Molotow, XXII rocznica Rewolucji Październikowej. Referat na uroczystym posiedzeniu Sowietu Moskiewskiego 6 listopada 1939 r. (Moskva, 1939), 11, cit. dle Glowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 74.

sobem výsledek „voleb“ ovlivnit. Byla to integrální součást v té době již probíhající zvláště totalitního státu vůči obyvatelstvu státu jiného.

Pro dokreslení jejich pozdější role dodejme, že tyto „volby“ byly komunistickou historiografií interpretovány jako vrcholný akt projevu svobodné vůle autochtonních obyvatel, což dokládá tento úryvek z ukrajinského tisku u příležitosti padesátého výročí sjednocení Ukrajiny v roce 1989:

„Volby z 22. října 1939 byly prvními svobodnými a plně demokratickými volbami na území Západní Ukrajiny. Volby do Lidových shromáždění byly stokrát více demokratičtější než polské volby z třicátých let.“⁷⁸

⁷⁸ A. Martynjuk. „1939. K 50-letiju vossojedinenija zapadnoukrainskich zemel s Ukrainskoj SSR v sostave Sojuza SSR“, *Pravda Ukraïny*, 15. listopadu 1989, cit. dle Eberhardt, *Polska Granica Wschodnia*, 55.

RECENZE

Kym Anderson, Johan Swinnen, eds., *Distortions to Agricultural Incentives in Europe's Transition Economies*. New York: The World Bank, 2008, 379 s.

Ústredným zámerom knihy je preskúmať zásahy hospodárskej politiky štátu do poľnohospodárstva v európskych tranzitných ekonomikách, sústreďujúc sa predovšetkým na pokrivenia trhu následkom stimulov pre výrobcov a spotrebiteľov, prostredníctvom ceny a trhovej politiky. Kolektív autorov tvoria renomovaní odborníci, napríklad vydavatelia Kym Anderson z austrálskej University of Adelaide a Johan Swinnen z Katolíckej Univerzity v Leuvene, Belgicko.

Publikácia vyšla v rámci ambiciózneho projektu Medzinárodnej banky pre obnovu a rozvoj, s cieľom zmapovať vývoj intervenčných štátnych politík, ktoré vo svete za posledných 50 rokov ovplyvňujú poľnohospodárstvo. Teritoriálne vymedzenie prvého zväzku je „Východná Európa a SNŠ“, nasledovať budú zväzky Afrika, Ázia, Latinská Amerika a záverečný zväzok poskytne globálny prehľad.

Podrobné vysvetlenie využitej metodológie a spôsob jej aplikácie na skúmaný región nájdeme v prílohe knihy. Autori identifikovali vyčísliteľné indikátory, ako napríklad NRA (nominálna miera asistencie, NRA – nominálna miera asistencie = percentuálny pomer, ako zásah štátnej politiky ovplyvní návratnosť producentom, oproti situácii bez štátneho zásahu), RRA (relatívna miera asistencie) a CTE (ekvivalent spotrebnej dane) a určili ich vzájomné korelácie. Vďaka merateľnosti empirických ukazovateľov je možná ich komparácia, a to medzi jednotlivými štátmi navzájom ako aj porovnávaním medzi tovarmi. Je nutné vyzdvihnúť novátorstvo predkladanej publikácie, pretože doposiaľ boli obdobným spôsobom skúmané len rozvinuté štáty západnej Európy, v rámci OECD a zozbieranie dát potrebných pre kvantitatívny výskum v tranzitných ekonomikách bolo nepochybne výzvov.

Teória je vzápätí aplikovaná v prípadových štúdiách. Kniha analyzuje nesúrodý región, pričom každý štát je odlišný, charakterizovaný určitým bohatstvom prírodných zdrojov, komparatívnymi výhodami, štádiom vývoja a členstvom v medzinárodných zoskupeniach (WTO, OECD, EurAzES, EÚ, SNŠ). Štrukturálne je publikácia rozčlenená do dvoch celkov, pričom celok Východná Európa sa ďalej člení na Nové štáty EÚ (rozšírenie EÚ 2004, 2007) a Turecko; a celok SNŠ zvlášť analyzuje Rusko, Ukrajinu, Kazachstan a Kirgizsko; a spolu v záverečnej podkapitole Tadžikistan, Turkménsko a Tadžikistan.

V úvode práce je zhodnotený celkový ekonomický rast a štrukturálne zmeny, ďalej rôzne faktory, ktoré vplyvajú na štátne zásahy do poľnohospodárstva, napríklad korupcia, štátna podpora sektorov ekonomiky iných než agrárny a zmeny menových kurzov. Po zhodnotení vývojových tendencií v regióne sú predstavené politicko-ekonomické tlaky a sily, ktoré môžu ovplyvniť výber nástrojov hospodárskej politiky a mieru štátnych zásahov. V tejto súvislosti sa vysvetľuje napríklad štátny monopol na výrobu bavlny v Uzbekistane, kde príjmy z vývozných daní predstavujú významný podiel štátneho rozpočtu. Ďalším príkladom je pestovanie tabaku v Bulharsku, kde štát odoláva privatizácií, vzhľadom na veľký vplyv tureckej menšiny v danom sektore. Zaujímavý je aj dopad politických zmien a reforiem, nedostatočne rozvinutého ľudského kapitálu, medzinárodných zmlúv a inštitúcií (WTO), ako aj regionálne obchodných zoskupení (CEFTA, Baltická oblasť voľného obchodu, Eurázijské ekonomické spoločenstvo).

Za posledné dve desaťročia došlo v regióne Východnej Európy a SNŠ k významnému zníženiu pokrivenia trhu dôsledkom štátnych zásahov do poľnohospodárstva, naďalej však pretrváva priestor pre zlepšenie. Mimoriadnu pozornosť treba venovať oblasti súťaživosti a dekartelizácie politiky, ako aj vývoju výmenných kurzov. Jedným z odporúčaní je nutnosť paradigmatického posunu od politiky sústredenej najmä na „množstvo a splnenie minimálneho štandardu“ ku politike zameranej na „kvalitu a vysoký štandard“. Svetová banka môže zohrať kľúčovú úlohu v oblastiach politickej analýzy a zefektívnenia infraštruktúry a inštitúcií.

Záveru knihy sú blízke normatívnemu rámcu Svetovej banky, čo možno považovať za základnú výčitku voči objektivite publikácie. Sprievodným javom systematizácie, o ktorú sa kolektív autorov usiloval, je simplifikácia a generalizácia. Ilustratívnym príkladom tohto tvrdenia je najmä spojená analýza hospodárskej transformácie nových štátoch EÚ, kde sa neuplatňuje prístup prezentácie profilov jednotlivých krajín, čím vznikajú zásadné zovšeobecnenia. Aktuálnosť tém, o ktorých kniha pojednáva, je vítaná. Vychádza totiž v dobovom kontexte svetovej potravinovej krízy a v súvislosti s rezonujúcimi debatami o prípadnom vstupe Turecka do EÚ, prístupovými rokovaniami Ruska a Kazachstanu do WTO (a nedávnym členstvom Ukrajiny v organizácii).

Zuzana Kopajová

Eva Bosbach, *Von Bologna nach Boston? Perspektiven und Reformansätze in der Doktorandenausbildung anhand eines Vergleichs zwischen Deutschland und den USA*. Leipzig: Akademische Verlagsanstalt, 2009, 182 s.

Recenzovaná kniha vznikla jako výstup projektu Stifterverband für die deutsche Wissenschaft a vyšla v zaujímavé ediční řadě věnované aktuálním otázkám univerzit, vydávané na Institutu pro výzkum vysokých škol na universitě Martina Luthera

v Halle-Wittenbergu.¹ Otevírá ji samostatný úvodní text z pera sociologa Reinharda Kreckela o německých vysokých školách mezi pragmatickou anglicizací a americkou hegemonizací (s. 10–14). Kreckel vychází z jednoznačného přesvědčení o „konci jazykové různosti vědeckého universalismu“. Všechny evropské i asijské jazyky ztrácejí podle něho jako prostředky vědecké komunikace na významu. „Pokračující anglicizace vědecké řeči se obvykle pragmaticky zdůvodňuje odkazem na požadavky svobodné a dekontextualizované mezinárodní vědecké komunikace a mobility vědců. S ohledem na ně je akceptována dokonce ztráta vlastní řeči coby nevyhnutelná cena.“ (s. 11) Kreckel, i v jiných svých textech běžně operující s řadou apriorních axiomů, následně zdůrazňuje, že nejde jen o řeč, nýbrž i o přizpůsobení vědecké výuky a výzkumu mezinárodnímu tlaku na standardizaci. Přitom je mu zřejmé, že „vysokoškolský systém hegemoniálních USA přejímá celosvětově modelovou funkci“ (s. 12). Dokonce i boloňský proces představuje podle něho pouze nezbytnou amerikanizaci (!) evropského školství.

Vlastní text pražsko-kolínsko-newyorské germanistky Evy Bosbachové začíná snad až poněkud příliš stručným shrnutím, resp. anotací problematiky. Po ní následuje krátký obecný úvod, v němž autorka zdůvodnila smysl a účel svého výzkumu, v jehož zázemí stojí úsilí německé Spolkové vědecké rady o modernizaci německého vysokého školství – již od počátku vlády socialisticko-zelené koalice roku 1998 orientované na USA jako na závazný příklad.² Trvalou praktickou vládní motivací je snaha zabránit odlivu vysoce kvalifikovaných německých doktorandů i zkušených vědců do zahraničí, zejména právě do USA.³ Cílem autorčiny práce je pak poskytnout přehlednou kritickou informaci o systémech doktorandského vzdělávání v USA a v BRD a nabídnout praktická doporučení, jaké reformy by byly v Německu zapotřebí, aby zvýšily jeho doktorandskou efektivitu.

¹ V téže ediční řadě v lipské Akademische Verlagsanstalt vyšly v posledních třech letech projektové sborníky a monografie: Peer Pasternack (ed.), *Stabilisierungsfaktoren und Innovationsagenturen. Die ostdeutschen Hochschulen und die zweite Phase des Aufbaus Ost* (Leipzig: Akademische Verlagsanstalt, 2007), Anke Burkhardt (ed.), *Wagnis Wissenschaft. Akademische Karrierewege und das Fördersystem in Deutschland* (Leipzig: Akademische Verlagsanstalt, 2008), Reinhard Kreckel, *Zwischen Promotion und Professur. Das wissenschaftliche Personal in Deutschland im Vergleich mit Frankreich, Großbritannien, USA, Schweden, den Niederlanden, Österreich und der Schweiz* (Leipzig: Akademische Verlagsanstalt, 2008), Roland Bloch, *Flexible Studierende? Studienreform und studentische Praxis* (Leipzig: Akademische Verlagsanstalt, 2009).

² Bosbachová připomíná na s. 21 „Doporučení k výchově doktorandů“ Spolkové vědecké rady z listopadu 2002, v nichž se praví: „Na základě jejich výkonosti a atraktivity platí dnes postgraduální výchova na velkých amerických výzkumných univerzitách jako mezinárodní měřítko pro výzkumně orientovanou přípravu vědeckého dorostu. Evropské země a university se musejí měřit americkým příkladem.“

³ Autorka připomíná, že toto úsilí jde tak daleko, že z iniciativy spolkové vlády vznikl roku 2008 GAIN: German Academic International Network, společná iniciativa Humboldt-Stiftung, DAAD a DFG se všemi německými centrálními vědeckými společnostmi jako přidruženými členy. Cílem GAIN je zpětně získávat německé vědce ze zahraničí pro domácí ústavy, resp. čelit odlivu vysoce kvalifikovaných německých doktorandů a postdoců do zahraničí.

Práce je založena na vyhodnocení rozsáhlé německé i americké literatury, na vytěžení rozsáhlých (zejména amerických) socioprofesionálních výzkumů doktorandů a na rešerši dlouhé řady tematických webových stránek státních i nestátních institucí a organizací. To vše autorka ještě doplnila řízenými rozhovory s významnými osobnostmi, které působí v managementu amerických nadací a organizací zabývajících se doktorandskou tematikou. Je jen poněkud škoda, že Bosbachová své prameny, sahající do roku 2006, pouze informačně vytěžila, ale nepodrobila kritice a netázala se po jejich konceptech, hodnověrnosti a po použitých metodách. Ostatně ani ona sama nedefinovala svůj metodologický postoj. Spokojila se s vysoce informativní kompilací různorodých informací, a to aniž by kladla (a tedy také musela zodpovídat) otázky. Rozumný, věcný, o mezinárodní zkušenosti autorky snad ještě více než o výsledky předloženého výzkumu opřený tučet doporučení, ve která ústí její práce, Bosbachová vlastně již ani žádnou argumentaci nepodložila.

Jádro knihy se dělí do dvou paralelních oddílů: Doktorandská výchova v USA (s. 23–80) a Doktorandská výchova v Německu (s. 81–151). Obě části jsou systematicky rozděleny do sedmi tematických podkapitol, sledujících legislativní a organizační rámec doktorandského studia, předpoklady a podmínky přijetí ke studiu, jeho financování, akreditační a evaluační garance jeho kvality a konečně doktorandskou mobilitu a mezinárodní kooperace doktorských programů. Autorka rezignovala na explicitně srovnávací pasus. Komparaci – až na třístránkové shrnutí (s. 149–51) – omezila na občasně odkazy k americké situaci v podkapitolách „německé části“ knihy. Snad nejzajímavější z nich je – jediný – komparativní graf počtu doktorátů udělených v USA a Německu, srovnávající situaci obou zemí od roku 1975 do roku 2006 (s. 84). Vyplyvá z něj, že třisetmiliónové USA trvale produkují ani ne dvakrát tolik (index 1,87) doktorů než osmdesátimiliónová SRN.

Práci uzavírá pasus nazvaný „Závěry a perspektivy“, kde Bosbachová formulovala dvanáct věcných reformních doporučení pro zlepšení kvality a konkurenceschopnosti německého postgraduálního studia (od požadavku zachování diversity doktorandské přípravy v Německu až po důrazné připomenutí, že rozsáhlé reformy nemohou být uskutečněny bez přiměřeného navýšení státního finančního příspěvku do universitních rozpočtů). Knižka je vybavena obsáhlým seznamem literatury a elektronických zdrojů.

Kapitola o doktorandech v USA otevírá přehled klíčových dat. USA jsou, jak poznamenává autorka, „zemí s mezinárodně na světě největší produkcí absolventů doktorandského studia“. V roce 2005/06 tu bylo uděleno 45 000 doktorátů (údajně polovina světové roční kvóty!),⁴ z toho 37 % cizincům (s. 23). Ze 4300 universit v USA jich má 417 (tedy 9,7 %) akreditaci k udělení doktorátů, 199 z nich (4,6 %) pak platí za *research university*. Polovina všech doktorátů je v USA udělována na celkem

⁴ Autorka tu vychází z údajů obsažených v práci James J. F. Forest, Philip G. Altbach, eds., *International Handbook of Higher Education. Part One: Global Themes and Contemporary Challenges* (bez místa vydání, Springer, 2006), 65–81.

42 universitách. Doktorandská příprava, navazující obvykle přímo na bakalaureát, je tu tedy extrémně koncentrována. V třisetmilionových USA dosahuje kvóta osob s doktorským titulem v populaci nad 24 let úroveň 1,3 %.

Je zajímavé, že informace o doktorandském studiu ve Spojených státech z amerických zdrojů nevyznívají nikterak skvěle: doba potřebná pro úspěšné završení doktorandského studia stoupla za posledních deset let ze 7,9 na 8,7 roku (s. 43). Hlavním důvodem jsou stoupající problémy doktorandů s financováním studia: střední zadlužení po promoci činí 21 500 dolarů na osobu. Druhým důvodem, zejména v humanitních a sociálních vědách, je vytížení většiny doktorandů jako asistentů ve výzkumu nebo výuce, a to většinou mimo tematický okruh jejich disertace. Velkým pozitivem amerického PGS naopak je, že bezmála tři čtvrtiny doktorandů jsou v pravidelném kontaktu se svými školiteli a dostává se jim (většinou) konstruktivního poradenství k disertaci (s. 59). Průměrný věk při získání doktorátu je 33 let. Roste přitom počet studentů, kteří splní všechny požadavky studia – až na ten finální: předložit disertaci. Kvóty „odpadlíků“ tu čítají 36 % u technických věd, 45 % u přírodních věd a 51 % u studentů humanitních a sociálněvědních oborů.

Podíl zahraničních doktorandů stoupl v USA od roku 1960 do roku 1999 ze 13 na 31 %, od té doby se nárůst podstatně zpomalil (s. 62). Stagnují zejména – pro ekonomiku USA mimořádně významné – kontingenty doktorandů z Indie, Číny a Koreje (roku 2006 dohromady představovali 18 % všech doktorandů amerických universit, 60 % z nich si peníze na studium přineslo z domova). Celkem 29 % cizinců se soustřeďuje na technické vědy, kde představují 68 % všech v USA dostudovavších doktorandů. Ve fyzikálních vědách je to 24 % všech cizinců s úhrnným podílem 53 % všech amerických doktorských absolventů. Úspěšnost cizinců je ve všech oborech vyšší než rodilých Američanů. Zpřísnění udílení studijních víz a postdoktorandských povolení k pobytu po roce 2001 způsobilo – jak praví americké zdroje, spolu s „neschopností vyvinout masivní domácí zásobu talentů pro postgraduální studium v přírodních a technických vědách“ – aktuální nedostatek odborných sil zejména v těchto oborech, který „nabývá podoby národní krize“ (s. 63).

Dvě třetiny zahraničních doktorandů přitom zůstávají v USA ještě deset let po získání doktorátu. Stále méně to však platí pro Asiaty a naopak stále více pro Evropany (roku 1999 jich tu zůstávala necelá polovina, dnes již tři čtvrtiny). Američtí doktorandi jsou přitom ve srovnání s evropskými daleko méně mobilní – a to přesto, že čelné americké university usilují o podstatné zvýšení podílu studentů, kteří učinili zahraniční zkušenost. Brzdou jsou opět finance. Svoji roli hraje ovšem i neznalost cizích jazyků a apriorní skepse či nedůvěra v kvalitu zahraničních universit – ta ostatně podstatně omezuje i ochotu k akademické mezinárodní kooperaci na úrovni výzkumných pracovišť.

Stále více absolventů PGS odchází do hospodářského sektoru: i s tím ovšem má americká akademická komunita trvalé problémy: podle tradičních představ by od-promovaní doktoři měli zůstávat na universitách a učit. Jejich odchod do neakademické praxe či mimo státní aparát je tak dosud namnoze považován za svého druhu

selhání profesorů, kteří své žáky nedokázali dostatečně motivovat k univerzitní kariéře (s. 78). Odliv státních peněz přitom vede university k větší kooperaci s průmyslem a tím i k účelové závislosti na něm (the expansion of sponsored research), která vážně ohrožuje základní výzkum jako podmínku solidní výchovy doktorandů. Váha skutečné vědecké přípravy se tak stále více posunuje do postdoc fáze – kdy ovšem již mladí vědci postrádají výhody studentského statusu a např. většinou již nemají ani zdravotní pojištění. Autorka přitom zmiňuje, že polovinu všech postdoců v USA opět představují cizinci (s. 79).

Kapitulu o německé situaci autorka otevírá připomenutím „Paktu pro výzkum a inovaci“, kterým federální vláda spolu se zemskými vládami od roku 2006 garantuje universitám i mimouniversitním výzkumným institucím pravidelný meziroční tříprocentní nárůst prostředků na výzkum a vědeckou výchovu. Roku 2008 přibyla ještě vládní „strategie internacionalizace“ německého doktorandského studia, cílicí na získání většího počtu zahraničních doktorandů i hostujících badatelů. Ze 350 německých vysokých škol jich 132 (38 %) má akreditaci k doktorandské výchově. V roce 2006 bylo v SRN obhájeno 24 287 doktorátů.⁵ Polovina z nich byla získána na celkem 20 universitách. Největší skupina doktorátů (odhlédneme-li od medicíny) byla získána v oblasti matematiky a přírodních věd (40 %). Poté následují sociální a humanitní vědy (23 %). Technických doktorátů je tak v Německu ve srovnání s USA udíleno nesrovnatelně méně.

Velkým problémem výzkumu (ale nejen výzkumu!) německého postgraduálního studia je jeho tradiční vypjatý individualismus, dosud většinou nepravidelné pedagogické zajištění, chaotická správa, chybějící ústřední statistiky a jen neurčitá celková představa o jeho stavu, problémech i silných stránkách (s. 83–84). „Ví se“ jen to, že není „na úrovni“. Bosbachová tu předložila opravdu průkopnickou práci – pokusila se o utřídění a sumarizaci dostupných (mnohdy rozporuplných či přímo kontradiktorických) informací. Problémy začínají již při pokusu o zjištění, kolik je vlastně v Německu doktorandů: jejich odhady se pro akademický rok 2006/07 pohybují mezi 50 000 a 100 000.⁶ Studijní možnosti jsou tu daleko diferencovanější než v USA – ovšem intenzita doktorandské práce a jejího odborného vedení je (až na v posledních deseti letech nově zakládané doktorandské koleje) většinou nižší. Zásadní německou odlišnost od USA představuje také minimálně formalizovaný a institucionalizovaný vstup do doktorandského studia: bez přijímacích zkoušek,

⁵ Kdyby skutečně mělo být pravda, že 45 000 doktorátů, udělených v USA, představuje polovinu celosvětové kvóty (s. 17), znamenalo by to ovšem také, že SRN obstarává další bezmála čtvrtinu doktorátů a na celý zbytek zeměkoule (včetně ostatních „starých zemí“ EU) by jich pak připadlo pouhých 26 000. V SRN je ročně obhájeno 293 doktorátů na 1 milion obyvatel. V USA činí tento poměr 146 promócí na 1 milion obyvatel.

⁶ V ČR bylo roku 2006 zapsáno v postgraduálním studiu 22 000 osob. Připadá-li tedy v SRN asi 1000 doktorandů na 1 milion obyvatel, v ČR to bylo 2200, tedy více než dvakrát tolik. Je to dobře nebo špatně? Srovnej údaje obsažené v databázi ÚIV na adrese <http://www.uiv.cz/clanek/605/1429> (B 7.1.2: 2001/02-2006/07).

v podstatě jen na základě domluvy s budoucím školitelem, který je posléze i jedním ze dvou lektorů disertace. Mezizkoušky se v Německu nekonají. Adept pouze odevzdá hotovou disertaci. Je otázkou, jak to, že za těchto okolností v Německu při obhajobě a závěrečných zkouškách neuspěje pouhých 0,3 promile (!) adeptů. Klíčovým problémem tu je (stejně jako v USA) různé zdůvodněná neschopnost sepsat disertaci. V Německu se jí nepodaří dokončit až dvěma třetinám doktorandů.

Bosbachová hodnotí vysokou diverzitu německého doktorandského studia v úhrnu pozitivně, vyslovuje se však důrazně pro průběžné a systematické vedení disertací školiteli, resp. pro soustavné ověřování pokroků práce formou publikace průvodních studií, konferenčních vystoupení, přednášek a výročních zpráv. Doba doktorandského studia se v SRN pohybuje od čtyř do šesti let: rozdílně podle oborů i podle toho, jak intenzivně vedeni jsou doktorandi a jak je (nebo není) stipendijně zajištěno jejich studium; 70 % doktorandů pracuje na universitách jako asistenti nebo v projektových týmech (a dalších několik procent si tímto způsobem alespoň přivydělává), 16 % má individuální doktorandské stipendium a 7 % je výdělečně činných mimo akademickou sféru.⁷ Novinkou jsou „promoční smlouvy“, uzavírané mezi universitami a doktorandy, v nichž se finančně zajištěný a vědecko pedagogicky vedený doktorand právně zavazuje odevzdat disertaci do tří let (s. 123). Zhruba pětileté době tzv. „promočního studia“ odpovídá v SRN i průměrný věk při jeho ukončení: 33 let, obdobně jako v USA. Jisté zpoždění má Německo vůči USA v podílu žen mezi doktorandy (41 % vůči 45 % roku 2006) a návazně mezi vysokoškolskými pedagogy, a to přes rychlý nárůst: podíl žen mezi německými profesory vzrostl od roku 1995 do 2006 z osmi na 15 %, což je však pouhá polovina americké kvóty.

Velmi zřetelně se SRN od USA (ale i od Francie a Velké Británie) liší nižším počtem zahraničních doktorandů (po desetiletém prudkém růstu roku 2006 stále ještě jen 13 %) a zahraničních badatelů, přicházejících na německé university (51 % z nich pochází z Evropy, 26 % z Asie a jen 12 % z USA). Největší skupiny zahraničních doktorandů, studujících roku 2006 v Německu, pocházely z Číny, Indie, Ruska a Itálie. Sami vysocí představitelé německé vědy se vyjadřují v tom smyslu, že: „dobří doktorandi opouštějí Německo, dobří studenti z jiných zemí jdou do jiných zemí“ (s. 138). Hlavním konkurentem jsou opět USA, kam odchází i více než polovina německých vědců vyjíždějících na zahraniční stáže. Je to bezmála dvojnásobek počtu výjezdů směřujících do západní Evropy. Podobně je to i s meziinstitucionální a publikační kooperací.⁸ Ochota německých doktorandů k zahraniční mobilitě je ovšem mnohonásobně vyšší než jejich amerických kolegů. Zde je však nutno uvést, že

⁷ Bosbachová se tu opírá o práci Anke Gerhardt, Ulrike Briede, Christopher Mues, „Zur Situation der Doktoranden in Deutschland – Ergebnisse einer bundesweiten Doktorandenbefragung“, *Bayerisches Staatsinstitut für Hochschulforschung und Hochschulplanung: Beiträge zur Hochschulforschung* 1 (2005): 74–95.

⁸ Autorka se tu opírá o výzkumnou zprávu Jakob Edler et al., *Internationalisierung der deutschen forschungs- und Wissenschaftslandschaft* (Karlsruhe: Fraunhofer IRB Verlag, 2007). Studie für das Bundesministerium für Bildung und Forschung. Endbericht – Kurzfassung.

coby nejoblíbenější adresa pro celek (tedy i pregraduálních) vyjíždějících německých studentů vyklidily USA po roce 2001 čelní pozici a byly (prozatím trvale) odsunuty na čtvrté místo vyšším zájmem o studium v Nizozemí, Velké Británii a Rakousku.

Tzv. „promoční kvóta“, udávající podíl osob v populaci ve věku nad 24 let, dosáhnuvších doktorátu, činí v USA 1,3 %, v SRN pak 2,4 % (nejvyšší hodnotu v Evropě má Švýcarsko s 3,1 %). Také podíl absolventů pregraduálního studia, kteří posléze dosáhnou doktorátu, je v USA čtyřikrát nižší než v SRN. Daleko méně absolventů doktorandského studia než v USA – pouhých 40 % – tu naopak zůstává po doktorátu činných ve vědě a výzkumu a jejich počet se v následujících letech dále snižuje odchody mimo akademickou sféru na pouhých 20 %. „V Německu plní doktorát mezinárodně neobvyklou funkci při sebereprodukci společenských elit“, říká autorka. „Doktorát je tu vnímán spíše jako jakýsi signál talentu svého nositele a jako indikátor jeho schopnosti obecně zaujmout vedoucích pozici.“ (s. 147)

Chytrá, vysoce informovaná, inspirující knížka Evy Bosbachové vede zaujatého čtenáře k otázkám, které si autorka snad nechtěla, snad (s ohledem na zadání projektu) ani nesměla položit: V čem tedy vlastně spočívá ona (údajná) převaha, úspěch a přitažlivost amerického modelu postgraduálního studia nad německým standardem (nebo obecněji nad fungujícími evropskými modely)? Její knížka ukázala USA jako zemi extrémně koncentrovaného, elitního (ale ve svém důsledku také vyhraněně sociálně elitářského) doktorandského modelu s v podstatě nevelkou produktivitou, který není bez více než třetinového importu doktorandů (přinejmenším v technických a přírodovědných oborech, v matematice a medicíně) schopen zabezpečit dostatek kompetentních vědeckých sil pro – nesporně velice výkonný – americký výzkum a pro katedry amerických universit. Délka doktorandského studia, podíl pregraduálních studentů pokračujících k doktorátu, v podstatě ale ani doktorandská úspěšnost není navzdory institucionalizovanějšímu, školštějšímu a informačně lépe krytému systému studia lepší než v Německu. To, co doktorandy z Evropy i z Asie přitahuje do USA, tedy zřejmě není systém, podmínky ani reálné výsledky studia, nýbrž spíše „návazné“ fenomény, které nebyly ve výzkumu Evy Bosbachové přímo tematizovány.

Jako vysoce pravděpodobný předpoklad lze vytyčit, že velkou roli hraje přitažlivost skvělého vybavení a finančního zajištění zhruba tří, čtyř desítek nejvýznamnějších amerických výzkumných universit. Za druhé je třeba – spolu s autorkou – vyzdvihnout také a právě cizincům se nabízející možnost pokračovat v USA po doktorátu ve výzkumu jako postdoc, resp. tu návazně relativně snadno nalézt zajímavé a dobře placené místo v oboru. K tomu se pojí vysoká prestiž, kterou v USA, Evropě i Asii svému nositeli propůjčuje doktorát (ale i pregraduální akademický titul) získaný v USA. Poválečný, v podstatě i v komunistickém světě, natož pak v západní Evropě a jmenovitě v postnacistickém Německu po desetiletí pěstovaný a respektovaný (v řadě ohledů a oborů jistě oprávněný) mýtus Ameriky jako ráje moderní vědy dovolil „americké vědě“ vypracovat řadu sebestvrzujících a sebeudržovacích mechanismů. Sem lze zahrnout celou řadu aspektů od prosazení angličti-

ny jako dominantní vědecké řeči, přes celosvětovou akceptaci amerických citačních systémů, kariérní význam publikací uskutečněných v USA až po „ritualizovanou roli“ amerických vědců účastnících se i čistě evropských projektů.

Evropské „zmasovění“ vysokoškolského včetně doktorského studia od konce 60. let a následující platové i společensko prestižní znehodnocení dosažených doktorátů (i profesur), plošné rozmělnění finanční podpory špičkovým výzkumným pracovištím, resp. svého druhu „zglajchšaltování“ vysokých škol bez ohledu na jejich kvalitu, odbornou tradici a vědecký věhlas a konkrétně v Německu pokles reálných šancí vědeckého dorostu zajistit si doktorátem perspektivní výzkumné místo, to jsou snad hlavní praktické příčiny „fascinace Amerikou“ a odlivu nejlepších evropských mozků především nehumanitních oborů do elitních „akademických rájů“ za oceánem.

Poslední desetiletí je však svědkem amerického odchodu z míst na výsluní v celé řadě oblastí: ze světové exportní jedničky se stalo číslo 4 a na trůně se po léta drží právě Německo (ohrožované ovšem Čínou). Asijské velmoci začínají intensivně lákat „své“ badatelské špičky z ciziny domů a také nadané vědecké mládeži nabízejí stále lepší podmínky na domácích univerzitách a ústavech. Finanční a hospodářská krize ukázala od roku 2007 problematičnost ekonomických struktur a namnoze dokonce zastaralost hospodářského potenciálu USA. O krizi amerického školství od základních škol až po university hovoří opakovaně i presidenti USA – a pokoušejí se je zreformovat je a revitalizovat (v některých ohledech dokonce s odkazy na úspěchy Evropy).⁹ Je tedy otázkou, zda má slepá fascinace Amerikou zůstat leitmotivem evropské snahy o (nutně!) reformy evropských universit a evropských studijních systémů, postgraduálního studia zvláště. Nejde totiž zdaleka jen o problematickou nosnost amerického studijního modelu. Daleko spíše by měla být tematizována role

⁹ Srovnej nejnovější (duben 2009) z výzkumných zpráv prestižního washingtonského Institute for Higher Education Policy: Clifford Adelman, *The Bologna Process for U.S. Eyes: Re-learning Higher Education in the Age of Convergence*, <http://www.ihep.org/assets/files/EYESFINAL.pdf>. Adelman tu za klíčový problém amerického akademického školství deklaruje vysoce rozdílnou úroveň jednotlivých kolejí a universit, jakož i absenci standardních pravidel pro přechod studenta z jedné university na druhou. Nedostatek amerických zájemců o postgraduální studium vysvětluje právě velkými problémy s byrokratickými překážkami při přechodu z bakalářského do doktorandského studia. Jako významnou inspiraci vidí Adelman v tomto kontextu hlavní cíl boloňského procesu: harmonizaci (tedy rozhodně nikoliv „zglajchšaltování“) jasně konkretizovaných učebních cílů a studijních výstupů na celém kontinentu. Aplikace těchto principů na severoamerické akademické prostředí se v letošním roce zkouší ve třech státech USA v rámci projektu *Tuning USA*. Motivací k těmto snahám jsou náznaky zeslabení přílivu evropských doktorandů do USA a dokonce obavy o zesílené přetahování nejlepších mladých amerických vědců do Evropy. Tyto obavy nejsou z evropského hlediska snadno pochopitelné, protože v Německu i v některých dalších státech EU platí univerzitní reformy, (neprávem) spojované s boloňským procesem, za ztroskotavší a za důvod aktuální těžké krize (přínejmenším německých) universit. Srovnej vůči kritikům „Bologny“ věcně kritický příspěvek lipského sociologa: Georg Vobruba, „Wie weiter mit Bologna?“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3. června 2009.

vědecké přípravy a také postavení mladé graduované inteligence v té či oné společnosti. Jde do velké míry o hodnoty, cíle a funkce, které ta která společnost spojuje s vyšším universitním vzděláním, akademickým výzkumem a s „nepraktickým společenstvím“ vědců.

Jiří Pešek

Miroslav Novák, ***Mezi demokracií a totalitarismem. Aronova politická sociologie industriálních společností 20. století.*** Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2007, 216 s.

Autor recenzované publikace – profesor politologie na Universitě Karlově v Praze Miroslav Novák – bezpochyby patří k největším znalcům francouzské politologie a sociologie u nás. Byl k tomu ostatně už jaksí předurčen svým studiem a později i působením ve francouzsky mluvících regionech Švýcarska (Lausanne a Ženeva) před listopadem 1989. V popředí jeho zájmu o (nejen) francouzské společenské vědy pak vždy stál jeden z nejvýznamnějších teoretiků politiky 20. století, Raymond Aron. Novákův zájem o Arona se již dříve projevoval „drobnějšími“ texty a také editorskou činností. Z novějších publikačních počínů jmenujme alespoň jeho editorství monotematického bloku studií o Aronovi, který byl uveřejněn v Sociologickém časopise č. 5/2005. Novákovu knihu o Raymondovi Aronovi z prosince 2007 (opravený dotisk prvního vydání vyšel koncem roku 2008) pak tedy můžeme chápat jako jakési vyvrcholení jeho zájmu o tohoto pozoruhodného a z mnoha hledisek výjimečného představitele moderních společenských věd.

Novákův vztah k Aronovi se neomezuje na „pouhou“ znalost jeho díla. Je dán rovněž tím, že sám Novák je Aronem metodologicky a teoreticky inspirován a ovlivněn a že jeho vlastní dílo je beze vší pochybnosti „aronovské“. Vzpomeňme v této souvislosti alespoň jeho české knižní tituly *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia* (Praha: Sociologické nakladatelství, 1997), na jehož „aronovskou“ podstatu v předmluvě k této knize upozornil Václav Bělohradský (s. 9), nebo *Jakou demokracií pro nové demokracie? Konsensuální model, efektivita a kulturně homogenní země* (Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2001).

Vratme se však k recenzované publikaci. Miroslav Novák ve své knize neanalyzuje „celého“ Arona, nýbrž v souladu se svým odborným zaměřením se věnuje především sociologické a politologické rovině Aronova díla. Dalším oblastem Aronova zájmu, hlavně filosofii dějin a teorii mezinárodních vztahů, je zde věnováno méně pozornosti, ačkoliv tyto otázky nejsou kvůli zohlednění komplexnosti Aronova politického myšlení ponechány stranou.

Kniha je rozdělena do tří základních částí. První část nese název *Industriální společnost*, druhá část se nazývá *Ideologie a totalitarismus* a třetí část je nazvaná *Aro-*

nův odkaz dnes. Pouhé pojmenování jednotlivých kapitol ale samozřejmě nevystihuje předmět analýzy v jeho úplnosti. Recenzovaná kniha sice není velká svým rozsahem (má něco málo přes 200 tištěných stran), ale je obsahově vyčerpávající. Mám tím na mysli zejména přístup, který spočívá nikoliv v „pouhém“ vysvětlení jediné Aronových postojů a tezí, nýbrž také v doplnění této explanace o plnohodnotnou analýzu mnoha problematických okruhů z oblasti teorie politiky opřenou o neobyčejně široký seznam citované odborné zahraniční i domácí literatury.

Tak například v první části knihy nazvané *Industriální společnost* najdeme mimo jiné nejen výklad dnes již klasické Aronovy teorie primátu politiky, ale narazíme v ní rovněž na související koncepce politických režimů a politického stranictví. Kapitola *Ideologie a totalitarismus* je obsahově rozsáhlou a teoreticky ucelenou analýzou fenoménu totalitarismu, totalitní ideologie, marxismu a komunistických režimů, ve které autor Novák zkoumá nejen příslušné Aronovy teze, ale dozvíme se od něj rovněž, jak tuto problematiku chápali Hannah Arendtová, Alain Besançon, Raymond Boudon, Zbigniew Brzezinski, Dominique Colas, Carl J. Friedrich, Elie Halévy, Guy Hermet, Leszek Kołakowski, Jean Leca, Juan J. Linz, Martin Malia, Rio Preisner, Giovanni Sartori a mnoho dalších autorů. To vše je zasazeno do vzájemných nejen teoretických, ale také historických souvislostí (i tím je Novákova kniha užitečná také historikům dějin dvacátého století). Podobně podnětná je rovněž kapitola *Aronův odkaz dnes*, ve kterých se Miroslav Novák dotýká otázek diskusí o srovnávání nacismu a komunismu (kromě pochopitelně Arona zmiňuje mimo jiné Alaina Besançona a Tzvetana Todorova), problematiky evropské integrace, diskusí o liberální a neliberální demokracii (Friedrich A. von Hayek, Karl R. Popper, Fareed Zakaria) a v neposlední řadě také otázky stability a efektivity demokratických režimů (Maurice Duverger, Arend Lijphart, Seymour M. Lipset, Giovanni Sartori). Ve všech těchto případech nás pak Miroslav Novák seznamuje také s vlastními, v mnoha ohledech pozoruhodnými koncepcemi.

Novákovu knihu je tedy nutno chápat nikoliv jako „převyprávění“ Aronových koncepcí, ale jako originální teoretický spis. V jeho publikaci však najdeme ještě jeden příznačný prvek, který ji staví nad rámec pouhé odborné biografie, a tím je jeho důraz na metodologii jako na důležité kritérium pro správné myšlení a chápání ve společenských vědách. Jestliže jsem na začátku uvedl, že autor je „aronovec“, pak právě zde se tato jeho charakteristika projevuje s plnou silou. Kniha je napsaná v duchu empiricko-analytických tradic společenských věd. Novákovi je, stejně jako Aronovi, cizí normativní přístup. Chceme-li dojít k relevantním závěrům, měli bychom vycházet z fakt, která nás obklopují, a nikoliv z apriorních vizí a jediných pravd. Miroslav Novák nám tuto skutečnost implicitně připomíná na každé straně své publikace a v tomto smyslu můžeme také jeho knihu o Aronovi chápat jako svébytný metodologický spis.

Kdyby čtenář rezignoval na hlubší teoretické a metodologické aspekty Novákovy knihy a používal by ji jenom jako informační příručku o Aronovi, byl by s ní i tak spokojen. Přispívá k tomu přehledná a logická struktura práce a autorovo kul-

tivované, jasné a přesné vyjadřování. Miroslav Novák dbá jedné z důležitých zásad psaní vědeckého textu, kterou je sdělnost (s výjimkou jednoho citátu na straně 75, který „pozapomněl“ přeložit z angličtiny do češtiny; jedná se však skutečně o jedno zcela nepodstatné opomenutí). Díky tomu jsou analýzy i těch nejsložitějších otázek, kterými se v knize zabývá, dobře srozumitelné. Autor precizně pracuje s rozsáhlým odkazovým aparátem, a dává tak čtenáři dobrý návod k eventuální práci s další literaturou. Je dále vhodné vyzdvihnout dvě přílohy. První přílohou je chronologický seznam Aronových knižních publikací ve francouzštině (s. 173–88), doplněný navíc o informace o překladech do jiných jazyků včetně češtiny (titulů v češtině bohužel není příliš mnoho). Druhou přílohu tvoří výběr knižních publikací (včetně monotematických čísel časopisů), který byly o Aronovi ve světě vydány (a také tři internetových odkazů na stránky k Aronově dílu) (s. 189–90). Užitečný je jmenný rejstřík a nakonec i grafická úprava knihy je na dobré úrovni.

Bývá „dobrým zvykem“, že součástí recenzí jsou kritické poznámky na adresu autora a jeho publikace. V případě této knihy lze však učinit výjimku. Nemá-li být recenzentova kritika sportem či projevem jeho nadměrné pedanterie, potom je v tomto případě nadbytečná a bezdůvodná. Nováková kniha je nesmírně zajímavá, intelektuálně podnětná a v neposlední řadě dobře napsaná. Nejen, že zaplňuje prázdné místo na našem knižním trhu, ale představuje také hodnotnou analýzu jak Raymonda Arona samotného, tak i řady problematických okruhů z oblasti teorie politiky, sociologie a zprostředkovaně rovněž moderních dějin.

Michal Kubát

Thomas F. Remington, *Politics in Russia*. New York: Pearson/Longman, 2008, 270 s.

Poměrně nic neříkající název publikace, *Politika v Rusku*, si hned na úvod vyžaduje stručné objasnění svého obsahu a charakteru, a také tak snad potvrzení či vyvrácení očekávání čtenářů. Pod tak široký pojem, jakým je politika, autor skryl monografii usilující o představení vývoje politického dění v Rusku od rozpadu Sovětského svazu do současnosti (datově sahající ke konci roku 2006). Vytkl si tedy velmi obtížně uchopitelný a jistě i ambiciózní záměr, nicméně v jeho prospěch může svědčit dlouhodobá odborná činnost na Emory University of Atlanta i fakt, že s tématem pracuje taktéž dlouhodoběji, neboť recenzovaná publikace vychází již v pátém a přepracovaném vydání. Jako nosná osa publikace tak stojí komplikovaný a bolestný proces ruské politické tranzice obsahující plno problematických otázek, na jehož konci se (zatím?) nachází neméně problematický režim, který je možno plně ztotožnit s osobou dnes již bývalého prezidenta Putina. Problematický proto, že formálně stojí na normativně i institucionálně demokratickém základě, ale jeho

skutečné fungování se zakládá na skrytých, pochybných a často i autoritativních praktikách, jak ostatně autor několikrát konstatuje. Autor zvolil metodu obecného a komplexního výkladu, kterou se však často nebojí doplňovat i vlastními analytickými a hodnotícími tvrzeními. Tedy nemáme co do činění s čistě politologickou monografií (jak by nás mohl svádět název), ani s nějakou případovou studií zpracovávající určitý izolovaný předmět ruského politického systému, protože autor klade hlavní důraz na celkové souvislosti tranzitivního procesu. Poslední vstupní poznámku je nutno věnovat termínu politics, který však autor očividně nepojímá ve striktním politologickém významu, ale používá jej jako obecné označení pro politiku (nejasněji to můžeme doložit na zahrnutí kapitoly věnované ruskému ústavnímu zřízení, která v politologické terminologii spadá pod tzv. polity neboli institucionální stránku politiky).

Jak se tedy autor s takto obtížným tématem vypořádává? Celou publikaci otvírá kapitolou věnovanou stručnému nástinu hlavních problémů ruské politické tranzice po roce 1991, z nichž nejvíce zdůrazňuje celkový úpadek státní moci. Již zde je naznačena metoda výstavby textu, která je víceméně shodná pro celý zbytek publikace. Ta spočívá v navazujícím výkladu tří chronologicky navazujících etap, zahrnujícím popis sovětského modelu v jeho posledních letech, prezidentství Borise Jelcina jako hlavní fáze tranzitivního procesu s dominantními prvky rozvratu a chaosu a uzavírající se analýzou současné situace, která je popisována především z hlediska obnovení a posilování role státní moci a stabilizace za Vladimira Putina jako reakce na chaos 90. let. Zde bych rád podotkl, že tato struktura má jistě své logické ospravedlnění (autor několikrát oprávněně zdůrazňuje, že bez pochopení výchozího stavu není možno tranzici pochopit), avšak také jisté nedostatky. Jedná se zejména o to, že pasáže věnované popisu konce sovětského období nabízejí velmi obecné informace. Navíc jsou, zejména pro čtenáře majícího základní přehled o této periodě, zbytečně rozsáhlé a opakující se. Tento fakt může být způsoben určením publikace pro studenty ve Spojených státech, kde jistě není povědomí o sovětských reáliích tak rozsáhlé jako třeba v zemích bývalého východního bloku. Druhá kapitola, rozebírající koncovou etapu sovětského režimu a jeho rozpad, se mi pak s ohledem na výše řečené jeví jako zbytečná, neboť autor tyto téměř totožné informace poskytuje ve vstupech jednotlivých kapitol. Mám-li na tomto místě pokračovat v hodnocení slabých stránek publikace, tak k nim řadím i kapitolu následující, věnovanou ruskému ústavnímu pořádku, a kapitolu zařazenou jako poslední, s názvem Rusko jako regionální supervelmoc. Obě se totiž omezují pouze na velice zevrubné a zkratkovitě zpracování daného tématu, navíc se ani v minimální míře nesnaží o nějaký rozbor uváděných reálií a faktů (např. není věnována dostatečná pozornost specifickému postavení prezidenta v ruském ústavním systému, které je nutné k pochopení jeho faktického fungování), které u ostatních kapitol nechybí. Autor jistě chce poskytnout komplexní náhled na ruskou politiku, a proto do publikace tyto kapitoly zahrnuje, ale kvalita i kvantita jejich zpracování za tímto chvályhodným záměrem značně pokulhává. Samostatnou kapitolou pak zůstává část publikace vě-

novaná ruské ekonomice. Autor na několika místech zdůrazňuje, že hodlá důsledně analyzovat (s. xi, hned v následném úvodu na s. 2 či na s. 24), zda jsou mimořádné výkony ruské ekonomiky posledních let založeny pouze na vysokých cenách energetických surovin či zda jsou důsledkem reformy a růstu jiných ekonomických sektorů. Nicméně v publikaci samotné žádný takovýto rozbor nenalezneme, jen několik obecných a povrchních konstatování hodících se spíše do popularizačního či novinového článku, namísto alespoň zmínění tak podstatných faktorů, jako jsou problémy s pokrýváním poptávky surovin v důsledku slabého rozvoje nových nalezišť či modernizace stávajících včetně přepravní infrastruktury nebo nedořešená liberalizace domácího trhu energetických surovin.

Přejdeme nyní k zajímavějším a zdařilejším částem monografie, kterými jsou kapitoly zabírající se postupně politickou participací, ideologií a politickou kulturou, zájmovými skupinami a politickými stranami, a taktéž vztahem politiky a práva. Ty jsou postaveny na již výše zmíněné trichotomické struktuře (sovětský režim – Jelcinova éra – Putinovy změny a stabilizace), kterou někdy doplňuje i vysvětlení základních obecných termínů typu politická participace či sociálního kapitálu. V prvních dvou kapitolách obecnějšího charakteru může čtenář posoudit, k jakým změnám došlo v hodnotových preferencích ruských občanů, jejich artikulaci a prosazování či nakolik se naopak v ruské politické kultuře a myšlení nadále projevují tradiční ideové faktory typu geografického umístění, patrimoniální vlády, dědictví ruského pravoslaví a státem řízené modernizace. Zde jsou velice vhodně a často využity průzkumy veřejného mínění, kupříkladu výzkum důvěry veřejnosti v politické a společenské instituce, a na jejímž čele se pravidelně po roce 2000 umísťuje prezident a na jejímž dně se nacházejí politické strany (s. 134). Zbývající dvě kapitoly pak jsou mnohem konkrétnější a faktografické, ale také z nich lze mnohem snadněji vypožorovat hlavní deficity současného ruského politického systému. Zároveň v nich lze nalézt nejvíce kritických poznámek vůči modelu vlády silného státu a kontroly až eliminace opozice, které zavedl prezident Putin. To však neznamená, že by rezignovaly na nabídku objektivního, byť ne příliš do hloubky jdoucího náhledu na tak komplexní otázky, jakými jsou ruský stranický systém či soudní systém. Autor tak například negativně hodnotí situaci, v níž se nacházejí zájmové skupiny („V 90. letech se převažující model artikulace zájmů změnil na pluralistický [...], za Putina se model přesunuje k autoritativní formě korporativismu – takové, kde stát určité skupiny uznává a jiné ignoruje či potlačuje“, s. 151) či se velice trefně vyjadřuje k ruskému politickému stranicví již samotným názvem příslušné kapitoly: „Agregace zájmů a stranický systém: Návrat k systému jedné strany?“ – s. 167). Následuje popis vztahu politiky a práva v současném Rusku, který otvírá kritickou poznámkou: „Za Putina se vláda pokusila oslabit možnosti, aby vlivné soukromé zájmové skupiny typu oligarchů a organizovaného zločinu manipulovaly právním systémem, ale učinila tak opětovným prosazením státní kontroly nad tímto systémem.“ (s. 216)

Jak se tedy postavit k závěrečnému hodnocení publikace? Je při něm třeba zohlednit fakt, že se snaží nabídnout souvislý rozbor tak širokého tématu na jednom

místě a při zahrnutí množství jeho rozsáhlých dílčích aspektů? Nebo je zapotřebí přistoupit k té ambici a k jejímu na několika místech pokulhávajícímu zvládnutí kriticky a odmítavě? Osobně se kloním k první variantě, neboť se domnívám, že se autor se svým záměr pojmout ruskou politickou tranzici v jejím co možná neúplnějším rozsahu vyrovnal přinejmenším slušně. A to i přes určité výtky ke struktuře, metodě i obsahovým částem práce, neboť tyto slabé stránky je možno tolerovat právě při hodnocení publikace jako celku. Tak i chabé kapitoly věnované ekonomice či postavení Ruska na mezinárodní scéně mohou na čtenáře zapůsobit, alespoň tím, že jej nutí vnímat a přemýšlet o změnách v ruském politickém systému nikoliv v jejich izolovaných bodech, nýbrž komplexně.

Petr Krpec

Frederick Taylor, *Berlínská zeď, 13. srpna 1961–9. listopadu 1989, z anglického originálu The Berlin Wall*. Přeložila Petruška Šustrová. Praha, BB/art, 2008, 487 s.

Frederick Taylor, vystudovaný germanista, se řadí mezi ty autory historických knih (záměrně se vyhýbám slovu „studii“), kteří nepůsobí na žádné univerzitě ani v jiném výzkumném ústavu. Živí se jako profesionální publicista a jeho bibliografie zahrnuje i několik novel. Hlavní oblastí jeho zájmu však zůstaly dějiny Německa v období druhé světové války a studené války. Do angličtiny přeložil například Goebelsovy deníky. Taylor se proslavil především knihou *Drážďany. Úterý 13. února 1945* – v českém překladu vyšla v roce 2005 – popisující průběh a události zdrcujícího náletu na Drážďany ke konci druhé světové války. Péčí pražského nakladatelství BB/art se v překladu Petrušky Šustrové dostává českému čtenáři do rukou i prozatím poslední Taylorova kniha z roku 2006 nazvaná *The Berlin Wall*.

Kniha *Berlínská zeď* je rozdělena na pět hlavních, ovšem rozsahem nestejných kapitol: *Písek*, *Krev*, *Drát*, *Cement* a *Peníze*. V zásadě se jedná o rozdělení chronologické. V kapitole *Písek* popisuje Taylor nejprve historii města, zrození Berlína jako společenského a politického centra Německa a následně etablování Berlína v symbol rozdělení Německa, potažmo světa, na počátku studené války. Druhá kapitola – *Krev* – se zaměřuje na období mezi blokadou Berlína v letech 1948 a 1949 a samotným okamžikem začátku stavby zdi v roce 1961. Kapitola *Drát* přibližuje události provázející stavbu berlínské zdi až do období stabilizace situace kolem Západního Berlína (cca v roce 1964). Kapitoly *Cement* a *Peníze* pak zkoumají období stabilizované existence zdi, pokusy o její překonávání a na závěr její pád.

Záběr knihy je, jak je zřejmé ze stručného obsahu, nezvykle rozsáhlý a v některých ohledech působí tato šíře až kontraproduktivně. Při čtení knihy se čtenáři zpočátku zdá, že se k událostem spojeným se stavbou zdi a samotnou její existencí

snad ani nedočte. Taylor totiž svůj výklad zahajuje popisem prvního osídlení germánských kmenů na území Berlína a zcela nutně degraduje velké části své knihy na pasáže připomínající kapesní atlas německých dějin. Události jsou zde uváděny vysoce komprimovanou formou, a ačkoliv se Taylor snaží sledovat jednu hlavní výkladovou osu, tedy tu zabývající se Berlínem, některé exkurzy do osobního života německých vládců a zmiňování dalších, byť bizarních a zajímavých podrobností, působí zavádějícím dojmem a odvádějí čtenářovu pozornost.

S postupným přibližováním výkladu k událostem 13. srpna 1961 narůstá rozsah úvodu a první metr ostatného drátu na hranici sovětského sektoru v Berlíně Taylor „natáhne“ až na stránce 145. Od tohoto bodu začíná strhující vyprávění událostí v Berlíně v období studené války po stavbě zdi. Kniha je postavena na průměrné bázi literatury, avšak vzhledem k tomu, že Taylor zahrnul do svého zpracování široké období dějin, koncentraci literatury na hlavní sledované období to značně rozředuje – seznam literatury totiž zahrnuje neúměrně mnoho knih věnujících se předcházejícím historickým obdobím. Literatury vztahující se k samotnému těžišti deklarovaného tématu knihy – tedy berlínské zdi – není tedy relativně příliš mnoho. Navíc čerpal bohužel převážně z literatury vzešlé z pera anglosaských autorů, německou historiografii bral na vědomí v omezené míře. Kromě literatury je kniha postavena také na archivních výzkumech ve Velké Británii, Německu a Spojených státech, jejichž rozsah je neoddiskutovatelný. Značný důraz kladl autor dále rovněž na rozhovory s osobami a osobnostmi, jejichž osud byl spojen se stavbou, existencí či pádem berlínské zdi. Ačkoliv se může zdát, že fundus Taylorových výzkumů je srovnatelný s podobnými, ale čistě badatelskými publikacemi, je škoda, že využitím poznámkového aparátu autor doslova šetřil – v knize použil celkem 429 poznámek, tedy méně než jednu na stránku. Většina z nich se navíc vztahuje pouze k přímým citacím dokumentů. Některá tvrzení a zdroje údajů uvedených v samotném textu tak lze dohledat jen velice obtížně popř. to není vůbec možné.

Druhým bodem, který významně odlišuje předkládanou knihu od ostatních klasických historických publikací, je Taylorův styl. Autor klade obrovský důraz na jednotlivce, společnost a obyčejného člověka a na jejich prožitky tváří v tvář dějinám. Vyprávění je proto z velké části postaveno na popisu neuvěřitelných detailů, které nejsou v běžně publikovaných akademických studiích zmiňovány – jedná se například o arogantní chování prezidenta Johnsona v Berlíně, když trval na tom, aby kvůli němu otevřeli obchod s porcelánem i v neděli, aby si mohl ve městě čerstvě obehnaném zdí v klidu nakoupit levnější suvenýry pro svoji rodinu. Taylor často začíná svá líčení událostí zmínkou o vnitřních pocitech jejich účastníků, vlivu teploty či únavy z probdělé noci. Pro některá období se podařilo Taylorovi zřejmě nashromáždit velké množství osobních vzpomínek. Často však jejich zmínkou trpí konzistentnost jeho výkladu.

Ve faktografické rovině nelze nalézt v knize výraznější nepřesnosti, nicméně na mnoha místech je znát, že nevycházel nutně z nejnovější literatury. Některé události jsou tak téměř vynechány či jim je přisouzen menší význam, než by si podle

současné historiografie zasloužily. V případě makropříběhu knihy se jedná o bezvýznamné odchylky, v případě koncentrace pohledu na konkrétní události může dojít k mírně zavádějícímu soudu. Konkrétně se jedná mimo jiné o pochybné hodnocení událostí kolem Willyho Brandta z doby, než nastoupil do funkce západoberlínského starosty (například význam demonstrací v Západním Berlína proti sovětskému zásahu při potlačování povstání v Maďarsku v roce 1956 pro Brandtův politický vzestup) nebo postojů a kroků západních spojenců po stavbě berlínské zdi (například zcela konkrétní reakce a hodnocení událostí v Západním Berlíně ze strany Spojených států a konkrétně prezidenta Kennedyho).

Uvedený název knihy *Berlínská zeď* se tak stal spíše společným jmenovatelem pestré škály popisovaných událostí, jevů a lidských osudů než jejím hlavním tématem. Kniha se tím blíží spíše pojetí „dějin Německa“ viděných prizmatem Berlína, a čtenář si tak zákonitě klade otázku, zda profesionální historický publicista nezvolil takto sugestivní název náhodou jen pro lepší komerční účín. Pojem „berlínská zeď“ totiž stále ještě v očích mnohých Němců (především příslušníků starší generace) vyvolává podivné napětí spojené s intrikami a siláckými hrami velmocí z doby trvání studené války.

Samostatnou kapitolou je pak jazyk, jakým je kniha psaná. Podle něj by se dalo na první pohled usuzovat, že se jedná spíše o historický román psaný na motivy skutečných událostí. I když již samotný autor používal jazyk „volněji“ a bližší novele než odborné knize, je škoda, že se mu nepodařilo udržet se na hranici badatelsky akceptovatelného čtivého stylu. Ani překlad Petrušky Šustrové tuto nevyváženost v českém vydání „nezachránil“. Jazykově se zdá být kniha (zde její české vydání) zpočátku velmi čtivá a čtivou zůstává až do konce, nicméně s postupem času sklouzává příběh do roviny vyprávěčské žoviálnosti a kvůli tomu začíná příběh detaily, které líčí, působit (bohužel) místy až smyšleně. Místo obdivu nad šíří autorova záběru se tak čtenář neubrání obdivu k jeho invenci a schopnosti domyslet zápletku až do detailu. Jen malým nedostatkem zůstává fakt, že německé odborné termíny, které jsou na mnoha místech uvedeny v závorkách, zřejmě neprošly jazykovou redakcí a ani překladatelka je zřejmě nepřekládala „přímo“, nýbrž až s použitím jejich anglického překladu v originálním anglickém vydání Taylorovy knihy.

Celkově tak Taylorova kniha působí rozporuplným dojmem. Na jednu stranu je čtenářům předkládána původní historická práce založená na důkladné znalosti sledované problematiky včetně archivního výzkumu. Na druhou stranu úroveň knihy sráží jazyk neodpovídající odborné úrovni (respektive odbornému textu na úrovni) a vyprávění příliš široce pojatého příběhu. Knihu je možné doporučit k přečtení, nicméně její použití jako sekundární literatury pro kvalifikační a badatelské práce je limitované. Zřejmě si ani sám autor nekladl ambice, aby se kniha zařadila mezi badatelsky relevantní publikace, a mezi cílovou skupinou čtenářů této knihy tak zřejmě patří spíše laici se zájmem o historii, které bezesporu zaujme a uspokojí.

Tomáš Nigrin

ZPRÁVY

Bruce Ackerman, *Before the Next Attack: Preserving Civil Liberties in an Age of Terrorism*. New Haven: Yale University Press, 2006, 240 s.

Po každém teroristickém útoku se dá předpovědět tíž pravděpodobný scénář: lidé jsou zmatení a vystrašení, politici přijímají restriktivní nařízení a slibují větší bezpečnost, což ale často vede k omezení svobod. Tento model se dle autora stává začarovaným kruhem 21. století. Bruce Ackerman, profesor Yale University, se v knize zabývá problematikou rozšíření pravomocí exekutivy ve Spojených státech po útocích z 11. září 2001. Zaměřuje se přitom na kontroverzní *Patriot Act*, na jehož základě byly posíleny pravomoci bezpečnostních složek při prošetřování telefonních odposlechů, elektronické pošty a dalších osobních dat a záznamů a osobní svobody byly oslabeny a potlačeny v zájmu národní bezpečnosti. Místo zákonů, jako je *Patriot Act*, přichází autor s návrhem na vytvoření jakési „pohotovostní ústavy“, která by dávala vládě větší pravomoci, ale jen v době bezprostředního nebezpečí (toto období by dle Ackermana mělo být pouze několik dní, ne týdnů či dokonce měsíců), a s minimálním omezením osobních svobod. Autor se odvolává na americký systém „brzd a protivah“, který je posílením pozice prezidenta i výše zmíněnými momenty narušen.

Ackerman odkrývá možná nebezpečí, která jsou zahalena pod pláštíkem hesel „válka proti teroru“. *Patriot Act* umožnil represivním složkám bezprostředně zasahovat do osobního života občanů, včetně kontroly jejich bankovních účtů či zdravotních prohlídek, a ani Nejvyšší soud svými rozhodnutími tuto situaci příliš nezměnil. Moc amerického prezidenta coby vrchního velitele ozbrojených sil nebyla omezena a vrácena do starých kolejí, místo toho, aby byla třeba posílena, ale stále pečlivě kontrolována.

Kniha je rozdělena do dvou oddílů nazvaných jako v lékařské zprávě Diagnóza a Recept. V první části autor shledává, že situace, ve které se Spojené státy nacházejí po útoku na Světové obchodní centrum, není válkou, ale pohotovostí, u které by se měla uplatnit ona speciální ústava. Ve druhé části pak rozebírá roli ústavy a soudců Nejvyššího soudu. Autor ví, že lidé reagují v určitých situacích přehnaně, a v případě teroristického útoku tak souhlasí s použitím restriktivních opatření. Ale když je nebezpečí zažehnáno, většina lidí si uvědomí důsledky – omezení práv a svobod. Proto i Ackermanovo řešení je flexibilní v závislosti na míře hrozícího nebezpečí.

„Pohotovostní ústava“ by v době klidu zajišťovala všechny svobody, ale v době útoku by dala příslušnou moc účinně jednat – i proto je podtitul knihy *Preserving Civil Liberties in an Age of Terrorism*.

Kniha skvěle proplétá nejrůznější aspekty vztahů exekutivní a soudní moci v rámci systému „brzd a protivah“. Může být považována za provokativní, ale jejím hlavním a legitimním leitmotivem stále zůstává nutnost zachování občanských práv, představujících hlavní aspekt demokratického státu. Vláda může dočasně tato práva omezit, nicméně z dlouhodobého hlediska je toto nepřijatelné.

Kateřina Marková

Claire Alexander, Caroline Knowles, eds., ***Making race matter: bodies, space and identity***. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005, xvii, 254 s.

Sborník přináší řadu zajímavých sociologických studií na téma rasa, identita, etnikum, diaspora, kultura, tělo, sexualita a globalizace v kontextu současné britské společnosti. Obě hlavní editorky této knihy, Blaire Alexanderová a Caroline Knowlesová, se v ní prostřednictvím shromážděných příspěvků snaží doložit, že rasa je stále velice silným společenským identifikátorem a prvkem determinujícím lidské životy. Kniha je v zásadě rozdělena do dvou částí. První sleduje vztah místa a diaspory. První esej této části se zabývá problematikou mládeže a jejím začleňováním do společnosti, tvořením gangů, populačním rozvrstvením lidí podle rasy či etnika, rasismu jak z pohledu jednotlivců, tak i společnosti, charakterizuje zákony, normy, tradice vyčleňující lidi jiné barvy pleti, jiné národnosti atd. Zkoumanými rasami či etniky jsou například Asiaté, Afričané či jejich potomci. Druhá esej se na příkladě asijských žen v Londýně zaměřuje na to, jak rasová a politická kritéria ovlivňují globální trhy. Třetí esej porovnává to, jak posuzují svoji identitu a své postavení v západních společnostech dnešní imigranti z Asie oproti Asiatům, kteří se v Londýně již usadili. Taktéž zkoumá otázku identity jako takové a představuje její nově vznikající formy. Například je zde předložen rozhovor s americkým Asiaticem, který se přiznává k tomu, že necítí nic společného s nově příchozími Asiaticy, naopak se cítí jako Američan a je rozhořčen, že kvůli dnešním imigrantům je stále brán americkou společností jako cizinec. Čtvrtý výzkum je zaměřen na to, jak je v globální společnosti formována rasa a jaké faktory k tomu napomáhají; zkoumanou skupinou jsou přitom běloši.

Tématem části druhé je tělo a subjektivita. Šestá esej pojednává například o tom, jak média ve Spojených Státech neustále přispívají k tomu, že jsou černoši viděni jen jako hloupí, agresivní, ač úžasní atleti. Sedmá práce se ptá, do jaké míry je snaha vidět člověka mimo rasovou identifikaci etickým, protirasistickým úkolem; sledovanými tématy jsou Afričané, afrocentrismus, otroctví, ženskost a obecně černošská identita.

Osmá kapitola pojednává o tom, co je exotické, jak je dnes nahlíženo na krásu, jak vznikl koncept globální krásy a čím je v dnešním globálním dění fenomén hledání rodinných kořenů. Devátá kapitola popisuje, jak je člověk ovlivněn tím, jak je viděn v očích společnosti, a jaký to má vliv na jeho sebereflexi. Předposlední kapitola má za předmět výzkumu řecké a kyperské homosexuály. Rozhovory s nimi vypovídají, jak jejich rodina a náboženství silně potlačují jejich sexualitu a jak jejich kultura determinuje jejich osobní pohled na homosexualitu. Poslední kapitola popisuje pak násilí, výtržnosti, nepokoje na pozadí osobních zkušeností v asijském gangu.

Všechny studie jsou doplněny bohatým poznámkovým aparátem, plastickými a živými je však činí zejména osobní výpovědi lidí.

Daniela Hamm-Kalmanová

Tatjana Aleksić, ed., ***Mythistory and Narratives of the Nation in the Balkans***. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, 234 s.

Sborník vychází z konference *Balkan Literatures and Nationalism*, která se konala v roce 2005 ve Washingtonu. Tatjana Aleksićová, absolventka postgraduálního studia literární komparatistiky, vybrala deset esejů, které se věnují vztahu literatury balkánských národů a nacionalismu, literárním formám, jakož i způsobům, které jihovýchodní národy využívají při interpretaci sebe samých. Eseje se obsahově zaměřují zejména na současnou literaturu a film, ve kterých se literární poetika prolíná s národotvornou.

Editorka konceptuálně vychází z konceptu balkanismu (jako balkánské variace na orientalismus E. Saida), jež chápe jako nekonečný dialog mezi povýšeneckou (Západ) a sebeobranou (balkánské národy) rétorikou. Kvůli nemožnosti vymanit se z tohoto začarovaného kruhu jsou balkánské národy „odsouzeny k sebeobraně vůči negativním interpretacím“ sebe samých, což se může projevit formou neustálého prokazování nevinnosti na poli literatury a filmu.

Po vzoru Benedikta Andersona (koncept národa jako *imagined community*) pokládá Aleksićová národ za vykonstruovanou komunitu, za jakýsi moderní mýtus, kterému literatura slouží jako prostředek pro sebepotvrzení a pro tvorbu národních historií. Hybridním termínem mythistory se snaží ilustrovat myšlenku, že tam, kde je historie, je i mýtus. Odvolává se přitom na „otce historie“ Hérodota, který ve svém díle spojoval reálné události s legendami. Vytváření mýtu, resp. vytváření národních historií, ovlivňuje obsah i formu literatury či filmu jako uměleckých forem, které se na této tvorbě podílejí.

Deset esejů od autorů zabývajících se literárními a filmovou kritikou, komparatistikou či balkánskými studii se věnuje dialogu nacionalismu a literatury/filmu v Albánii, Řecku, ve státech bývalé Jugoslávie nebo též v přeshraniční multikulturní

oblasti Podunají. Publikace svým přístupem i vyzněním dává za pravdu citovanému Salmanu Rushdiemu, když tvrdí, že „celá historie lidstva je krvavou bitvou o převahu jednoho příběhu nad druhým: příběhu, který se snaží dokázat, že je starší, velkolepější a lepší než ty ostatní“ (s. 5).

Jakub Šimák

Belarus i Rossija 2007. Statističeskij sbornik. Moskva: Rosstat, 2007, 164 s.

Statistický sborník byl vypracován společně běloruským Ministerstvem statistiky a analýzy a ruskou Federální službou státní statistiky s účastí Stálého výboru svazového státu Ruska a Běloruska; sborník vychází pravidelně již od roku 1997. Publikace zahrnuje statistické údaje obou států hlavně za rok 2006, nicméně ve srovnávacích tabulkách jsou někdy uvedeny i údaje od roku 1991 nebo 1996. Uvedená data se týkají například ekonomické spolupráce obou států, sociálních témat, zemědělství, vědy až po takové údaje, jako jsou data o počtu televizorů v domácnostech (přičemž jsou rozděleny na barevné a černobílé), celkové délce železničních tratí, počtu doktorandů v jednotlivých oblastech vědy a mnoho dalších. Nedílnou součástí práce jsou i vstupní kapitoly k většině problémových okruhů, první kapitola je dokonce celá věnována obchodní výměně mezi oběma státy za rok 2006, která byla vypracována podle podkladů poskytnutých Stálým výborem svazového státu.

Kristina Osipova

Paul Bergne, **The Birth of Tajikistan.** London: I. B. Tauris, 2007, 207 s.

Autor se zabývá jednak vznikem tádžického státního útvaru ve 20. letech 20. století, nejprve jako Tádžické autonomní oblasti, následně jako Tádžické ASSR a nakonec jako Tádžické SSR, jednak procesem národního uvědomování Tádžiků s důrazem na období počátku 20. století.

Kniha je rozdělena do dvanácti kapitol (nepočítaje v to úvod a závěr), které jsou řazeny víceméně chronologicky. Po samotném úvodu, ve kterém autor vymezuje téma knihy, se první kapitola zabývá středoasijskými identitami a jejich historickým vývojem, tj. střety persky mluvících a turkických státních útvarů. Druhá kapitola se zabývá „turkickým nástupem“ čili turkickou národní a jazykovou ofenzívou zhruba mezi lety 1917 a 1924. V tomto období byla perština často označována za zpátečnický jazyk a docházelo k perzekuci persky hovořících Tádžiků kvůli jejich podpoře basmačského povstání. Ve třetí kapitole se autor zabývá bolševickou revolucí v jižním Turkestánu

a jejími bezprostředními následky pro Tádžiky, na což navazuje následující kapitola o likvidaci Bucharského emirátu a o vytvoření bolševických státních útvarů. Od páté kapitoly se již dostáváme ke vytváření tádžického státního útvaru, a to v procesu Stalinova „národního rozhraničení“, což podrobněji rozebírá šestá kapitola v souvislosti s vytvořením Tádžické ASSR. Sedmá kapitola se pak zabývá čistkami v tádžické republikové stranické organizaci, které směřovaly proti oportunistům a nacionalistům. Osmá kapitola se zabývá genezí tádžického jazyka a jeho psané formy v tomto období, devátá je věnována ekonomické rekonstrukci Tádžikistánu a desátá jeho zahraničním vztahům. Do roku 1929 se autor posunul v jedenácté kapitole, kde popisuje vznik Tádžické SSR, nově osamostatněné od Uzbeké SSR. Předposlední kapitola se zabývá poslední „teritoriální bitvou“, a to rozparcelováním Surhandarejské oblasti. Samotný závěr práce přitom hodnotí sovětské období poměrně pozitivně.

Publikace obsahuje přílohy s dokumenty z historie formování tádžického státu a národa.

Jan Procházka

Robert Bidelaux, Ian Jeffries, ***The Balkans: A Post-Communist History***. London: Routledge, 2007, 620 s.

Objemný svazek je koncipován jako doprovodná publikace k titulu *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, vydanému oběma autory z britské univerzity ve Swansea v roce 1998. Na rozdíl od svého předchůdce se titul *The Balkans* příliš nevěnuje širším souvislostem regionu ani společenským a kulturním otázkám jako spíše novodobé historii balkánských států od 80. let 20. století s akcentem na jejich současnou politickou a ekonomickou transformaci. Autoři tentokrát upřednostnili analýzu jednotlivých států před syntetičtějším přístupem (Balkán jako celek, otázka balkánské identity) z toho důvodu, aby se dvě zmíněné knihy obsahově nepřekrývaly. Čtenáře tak postupně seznamují s turbulentním vývojem událostí v Albánii, Bulharsku, Rumunsku, Chorvatsku, Srbsku, Bosně a Hercegovině, Makedonii, Černé Hoře a Kosovu. Slovinsku se nevěnovali, jelikož je pro jeho historickou tradici, jakož i přijetí země do EU v roce 2004 řadí mezi státy střední Evropy; absence Řecka je zase odůvodněna tím, že s ostatními státy nesdílelo socialistickou minulost.

Autoři chápou balkánské národní státy jako produkty západní politické kultury stejně tak jako jejich státní hranice a změny, které doznaly od roku 1878 po současnost. Argumentují, že jako hlavní architekt lokálních politických institucí by západní společenství mělo nést taktéž zodpovědnost za vývoj v regionu. Místo toho se Západ snaží svou neschopnost stabilizovat region zastříit nevhodnou rétorikou: (1) balkánské státy si za to mohou samy; (2) na vině je „typická balkánská mentalita“,

predispozice uchylovat se k násilí a neúnosná etnická a náboženská rozmanitost regionu. Autoři podobné výroky, stereotypy a účelová ospravedlnění ostře kritizují.

Dnešní problémy regionu však autoři nepřipisují pouze nezodpovědné angažovanosti Západu, ale i přetrvávajícímu dědictví minulých režimů a neschopnosti politických lídrů a společnosti se s nimi vyrovnat. Chudoba, nezaměstnanost, politická nestabilita a organizovaný zločin jsou tudíž také důsledkem zvláště mocenských klanů, vertikálního uspořádání moci, hluboce zakořeněného kolektivismu a vadného právního rámce. V překonávání těchto překážek má balkánským státům napomoci vidina budoucího členství v EU. V přístupu EU vůči balkánským státům však autoři spatřují rozpor mezi rétorikou a realitou: upozorňují na nerovné mocenské vztahy mezi západní Evropou a Balkánem, které se stále nemohou vymanit z vleku západních „misionářských, křížáckých a imperialistických“ tradic.

Kniha je rozdělena do jedenácti kapitol. První rozebírá konceptuální rámec knihy, proces demokratizace a ekonomické transformace. Následujících devět kapitol, založených na podobné tématické struktuře (základní fakta, vývoj od 80. let do pádu komunismu, politická a ekonomická transformace, vládnoucí politické strany a reformy, závěry a doporučení), se věnuje jednotlivým zemím. Závěrečná kapitola se kriticky ohlíží za integraci balkánských států do západních struktur; autoři v ní rozpracovávají svou tezi o neadekvátním a rozporuplném přístupu Západu.

Sešnáctiletý výzkum se odráží jak v objemu publikace (620 stran), ačkoli ta díky své pečlivé strukturovanosti a úsporné stylizaci nepůsobí nepřehledně ani příliš rozvláčně. Text je provázen značným množstvím tabulek (výsledky voleb a ekonomické ukazatele), mapou Balkánu, seznamem zkratk, jmenným rejstříkem a shrnující převážně anglofonní bibliografii.

Jakub Šimák

Ebru Boyar, ***Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered***. London: I. B. Tauris, 2007, 243 s.

Ztráta Balkánu po válkách druhé dekády dvacátého století a následném rozpadu Osmanské říše neznamenal pro osmanské Turky pouze ztrátu teritoria, ale i dosavadní identity. Pocit nespravedlnosti a bezpráví, vyvolaný touto ztrátou, si s sebou osmanští/turečtí intelektuálové přenesli i do Turecké republiky, která se až na malou evropskou část rozprostírala v Anatólii – ve znovuobjevené „duši“ moderního tureckého národa formovaného Mustafou Kemalem.

Kniha Ebru Boyarové, zabývající se oficiální propagandou a historiografií pozdní Osmanské říše a Turecka, je analýzou vývoje vztahů mezi tamními intelektuály a Balkánem a tím, jak ztráta tohoto území ovlivnila jejich nazírání sebe sama a v neposlední řadě také vztahy nově vzniklé republiky se světem. Autorka vychází z analý-

zy pramenů a literatury, která by se daly rozdělit do šesti základních druhů: „oficiální“ historiografie o Balkánu, učebnice dějepisu, historie jednotlivých balkánských zemí z pera osmanských/tureckých autorů, dokumenty z diplomatických jednání Porty, „didaktická“ beletrie a osobní memoáry. Jejich kombinací se snaží dosáhnout co nejvyváženějšího pohledu na Balkán a na jeho roli ve formování moderní turecké národní identity. Časově svou práci vymezuje léty 1861 a 1946, tedy obdobím mezi tanzimatem – pozdními reformami Osmanské říše – a počátkem multipartijního systému v Turecku v období krátce po druhé světové válce, přičemž zdůrazňuje, že rok 1923 (vznik Turecké republiky) nevnímá jako tradiční mezník z toho důvodu, že mezi intelektuály nenastalo myšlenkové schizma.

V závěru práce přichází autorka s tvrzením, že územní ztráty na Balkáně, resp. ztráta Balkánu jako takového, vytvořila mezi intelektuály větší myšlenkové pouto k Anadolii jako „opravdové duši“ tureckého národa. Zároveň však dodává, že ztráta tak velké části bývalého impéria stále rezonovala v myslech intelektuálů a v meziválečné Turecké republice vzbuzovala sentiment, projevy vzteku a hořkosti. Důležitou součástí nově formované identity Turků bylo vnímání sebe sama jako oběti: zatímco oni (osmanští Turci) vládli dobře, spravedlivě a trpěli ve válečných konfliktech, balkánské národy, kterým ponechávali velkou náboženskou svobodu a samosprávu, v míru prosperovaly. Po převzetí evropského nacionalismu se však balkánské národy nevďečně a s nenávistí v srdcích obrátili proti svým dobromyslným vládcům (s. 141). Tyto pocity oběti a zrady byly v republice důležitým prvkem v rozvíjení konceptu národní jednoty.

Publikace je rozdělena do pěti kapitol, které se postupně věnují tomu, jak různí osmanští/turečtí intelektuálové vnímali a definovali Balkán, jednotlivé země a jejich národy, a v neposlední řadě pak jejich reakcím na rozpad říše a ztrátu tohoto evropského území. Více než třetina knihy je vyhrazena poznámkám, rozsáhlé bibliografii a rejstříku, což rozsahově odpovídá velmi častým citacím a parafrázím z prací tureckých intelektuálů.

Jakub Šimák

Jerzy Borzęcki, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*. New Haven: Yale University Press, 2008, 418 s.

Kniha je podle slov autora první nesovětskou publikací o Říšském míru. Borzęcki text rozdělil chronologicky od prvních diplomatických styků mezi Polskem a sovětským Ruskem přes přípravná mírová jednání až po zavádění mírové smlouvy do praxe. I jednotlivé kapitoly jsou členěny většinou podle válečných operací a s nimi souvisejících diplomatických jednání.

Kniha je příznačná detailností, která by sice mohla některé čtenáře svádět ke konstatování, že se autor snaží čtenáře utopit ve faktech, po přečtení je však nutno uznat, že Borzęcki napsal dobře čtivou a zároveň velmi obsažnou knihu, která

přehledně rozčleňuje cestu k míru z roku 1921 na snadno pochopitelné fáze. I k nim pak autor poskytuje dostatek informací, které objasňují například různé ofenzivy a protiofenzivy na polsko-sovětské frontě, oficiální vyjednávání o příměří a míru a s tím spojená zákulisní vyjednávání sovětských vyjednavců s moskevským centrem nebo rozpolcený postoj Sovětů k otázce Litvy a Běloruska. Autor tak přináší nový pohled na možná dosud nepřiliš pochopitelné změny postojů a vyjednavacích pozic sovětských a polských vyjednavců a zároveň ukazuje, do jaké míry byli vyjednavci ovlivňováni domácími politickými centry a vratkým válečným štěstím. Autor vhodně kombinuje dosud nepublikované ruské, polské a americké archivní dokumenty s publikovanými edicemi pramenů. Zajímavým zdrojem byla pravděpodobně i korespondence Adolfa Ioffeho, jednoho z hlavních vyjednavců za sovětské Rusko, stejně jako korespondence Georgije Čičerina. Přes některé drobné nedostatky, jako je ne zcela přehledný poznámkový aparát či nepřehledné mapky, je kniha rozhodně přínosem ke zkoumanému tématu.

Jan Procházka

Thomas Bremer, ed., ***Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe: Encounters of Faith***. New York: Palgrave Macmillan, 2008, 242 s.

Předložený sborník přináší jedenáct příspěvků, z nichž většina byla prezentována na VI. Světovém kongresu Mezinárodní rady pro středoevropská a východoevropská studia (VI World Congress of the International Council in Central and East European Studies), který se konal v Berlíně v červnu roku 2005. Jeho autoři – historici, sociologové, teologové pocházející z různých zemí, převážně však ze západní Evropy nebo USA – se zaměřili na roli náboženství při utváření celé řady politických, kulturních a jiných hraničních pásem ve střední a východní Evropě. Knihu otevírá úvod jejího editora, který konstatuje, že po pádu komunismu se začala ve střední a východní Evropě vytvářet celá řada nových identit, nicméně historická dělení Evropy si stále zachovávají určitý vliv. Toto téma je také ústřední pro další příspěvky, které jsou seřazeny podle obsahu chronologicky od 9. století až do současnosti. Všechny země středoevropského a východoevropského regionu tu nejsou ani zdaleka zastoupeny, kniha spíše přináší jednotlivé náhledy na množství křížících se bodů a střetávajících se kultur v prostoru a čase napříč. V některých článcích se tak autoři věnují pouze jedné konkrétní zemi, jinde zas dominuje spíše nadnárodní přístup.

Základem všech příspěvků je tvrzení, že náboženství formovalo určité předěly, které nutně neodpovídají geopolitickým zlomům, jelikož tyto předěly nejsou chápány jako jasně dané ani stabilní. Spíše se jedná o hraniční oblasti, kde dochází

ke střetům, kontaktům a mísení kultur. Pojem „hranice“ či „předěl“ je také v každém článku uchopen odlišným způsobem. Alfons Bruning zkoumá tradiční východozápadní dělení v souvislosti s konceptem „konfesionalizace“, Jekaterina Jemljanceva se více věnuje sociálním aspektům náboženské sebeidentifikace v Rusku, Mihai Sasaujan a David Doellinger zase zkoumají spíše hranici církevně-politickou, i když každý v jiném prostředí a v jiných souvislostech. Zrinka Stomac přináší pohled na předěl mezi tradiční náboženskou komunitou a nově vznikajícími náboženskými formami současného Chorvatska. Lilija Berežnaja analyzuje koncept „mnohonásobného“ pohraničí v souvislosti s konceptem *antemurale christianitatis* v 17. století, kdy dochází k fúzi hranice kulturně-periferní a zároveň vojenské a národnostní.

Výběrem článků editor publikace reaguje na změny poslední doby a zároveň se snaží ukázat, že tyto změny mají své kořeny daleko v minulosti a není možné je posuzovat bez jejich znalosti. Soubor příspěvků nepůsobí příliš kompaktně a souhrnně, na druhou stranu přináší nový a určitým způsobem nadnárodní pohled na koncept hranic, který není statický, ale naopak dynamický, neustále v pohybu. Jejich účelem je především podnítit diskusi, což potvrzuje i fakt, že vlastně vycházejí z prostředí pravidelně konaných kongresů, jejichž cílem je výměna informací a zkušeností. Tón příspěvků působí poměrně optimisticky. Zatímco řadě publikací devadesátých let vévodila tématika „náboženských konfliktů“, zde se hovoří spíše o setkávání a propojování s následkem vzniku něčeho nového.

Publikace kromě předmluvy, poděkování a zmíněných jedenácti příspěvků obsahuje také velmi stručné informace o jednotlivých autorech a index. Každý příspěvek má svůj vlastní poznámkový aparát se zdrojovou literaturou.

Eva Pelíšková

Jeff Chang, ***Can't Stop Won't Stop: A History of the Hip Hop Generation***. New York: St. Martin's Press, 2005, 560 s.

Tato kniha je dokonalou příručkou pro ty, kteří se zajímají o hip-hop a rádi by si udělali celkový obraz o tomto hudebním stylu a s ním související subkultuře. Jeff Chang velice poutavě předkládá vývoj hip-hopu od jeho prvopočátků v 60. letech 20. století až do současnosti. Zaměřuje se však spíše na historii a na popis různých kulturních hnutí, které inspirovaly tento hudební styl, než na analýzu hip-hopu z hudebního hlediska. Jinými slovy, kulturních a sociálních dějin USA za posledních 40 let viděných prizmatem hip-hopu.

Čtenář v knize najde originální záznamy z rozhovorů s DJs, rapery, hip-hopery, b-boys, graffiti umělci, gangstery, aktivisty různých hnutí atp. Autor zde detailně hovoří o takových hip-hopových legendách jako jsou DJ Kool Herc, který mimocho-

dem napsal úvod k této knize, Afrika Bambaataa, Chuck D, Ice Cube a Grandmaster Flash, Dr. Dre, Snop Dog, RUN DMC aj. Excelentně vtahuje čtenáře například do situace, ve které se nacházel Jižní Bronx jako jedno z hlavních center vzniku hip-hopu. Uvádí, že v této části New Yorku během sledovaného období zaniklo 600 000 pracovních míst, 43 000 bytů a čtvrt opustilo 750 000 obyvatel, tři ze čtyř dětí nedokončily střední školu a skončily bez práce. Zoufalá úroveň Bronxu vedla k vytvoření mnoha gangů jako například známých Savage Nomads nebo Black Spades. Fungování gangů je zde také detailně popsáno a navíc doplněno mapami znázorňujícími jejich výskyt a působení. Kniha se však zaměřuje nejen na to, kdo zformoval první koncept hip-hopu, tedy na rapery, tanečníky break dance, či graffiti výtvarníky, ale i na to, jakými společenskými a kulturními změnami hip-hop v průběhu času procházel, a autor tu neopomíná popsat ani „osudný“ obrat roku 1979, kdy se hip-hop vydal na komerční dráhu. Chang tvrdí, že pokud se bluesová kultura vyvíjela z útlaku nebo nucených prací, pak hip-hopová kultura se vyvíjela z podmínek, kde nebyla práce žádná.

Daniela Hamm-Kalmanová

Christopher Deliso, ***The Coming Balkan Caliphate: The Threat of Radical Islam to Europe and the West***. Westport: Praeger Security International, 2007, 240 s.

K renesanci islámu po pádu komunismu začalo docházet i v balkánském prostředí, hlavně na území bývalé Jugoslávie. Často to bylo spjato i s růstem národního podvědomí místních etnik, pro která bylo náboženství jedním z nejvýznamnějších identifikačních znaků. Náboženské znovuzrození islámu po letech ateistického vládnutí však s sebou neslo i pronikání radikálních a fanatických myšlenek a ideových konstrukcí, s nimiž se toto prostředí muselo vyrovnávat prakticky poprvé v historii. Tato otázka byla také často soudobými historiky či žurnalisty opomíjena či zlehčována.

Autor této knihy je americký novinář, který se zejména po zářijových útocích roku 2001 v New Yorku začal zajímat o radikálně islamizační trendy právě v prostoru Balkánského poloostrova, přičemž mohl využít i svá byzantská studia v Oxfordu a praxi, již získal při řízení nezávislého internetového zpravodajského portálu Balkananalysis.com. Jeho kvality potvrzuje i to, že je terénním analytikem londýnské *Economist Intelligence Unit* na Balkáně.

Delisova práce se zabývá nejvýznamnějšími projevy působení islámu v politice, veřejném i soukromém životě a kultuře národů Albánie, Bosny a Hercegoviny, Kosova, Makedonie, Turecka či srbského Sandžaku. Deliso tu také odhalil hrozby islámských skupin, jež byly vnějšímu světu doposud skryty nebo byly úplně neznámé. Důvodem autorova zájmu byla mj. také obava z přílišné koncentrace Západu

na probíhající konflikt na Blízkém Východě a v Afghánistánu, vedoucí k opomíjení potenciální hrozby původem z balkánského prostředí. Autor se také koncentruje na fakt, že během válek při rozpadu Jugoslávie do tohoto prostředí přišlo mnoho vyškolených veteránů svaté afghánské války proti Sovětskému svazu. Často se na Balkáně usadili a mohou představovat hrozbu v podobě tzv. spících teroristů.

I když je autor v prvé řadě novinářem, což ovlivnilo i stylistickou podobu publikace i jeho práci s argumenty, je této knize nutno přiznat zásluhu v podobě přínosu nových informací a podíl na otevření diskuse o tématu, jemuž nebyla delší doba věnována dostatečná pozornost.

Radek Oravec

Raymond Detrez, Barbara Segaert, eds., ***Europe and the Historical Legacies in the Balkans***. Bruxelles: Peter Lang Verlag, 2008, 184 s.

Sborník byl sestaven z výstupů ze stejnojmenné konference, která se konala v roce 2006 v Antverpách za účasti badatelů belgických univerzit. Asi jediným pojítkem značně heterogenní směsi publikovaných studií je hledání odpovědi na otázku, nakolik je „kulturní identita“ Rumunska a Bulharska (ne)slučitelná s evropskou. Podle editorů a většiny autorů statí jsou Rumunsko a Bulharsko v západní Evropě stále vnímány prizmatem balkanismu – tedy určitým způsobem povýšeneckého nazírání západních badatelů a veřejnosti, nazírání založeného na stereotypech, neznalosti a orientálních asociacích, které tento region na Západě vzbuzuje. Zatímco vstup zemí středovýchodní Evropy do Evropské unie v roce 2004 v evropské „patnáctce“ vážnější debatu o jejich „evropskosti“ nevyvolal, o tři roky později tomu již v případě těchto dvou balkánských zemí bylo jinak. Sounáležitost Rumunska a Bulharska s evropskou kulturní tradicí byla zpochybňována z několika důvodů, mezi nimiž zvláště vynikaly byzantská, osmanská a komunistická tradice v regionu, teritoriální (a kulturní?) blízkost k Turecku, nad jehož „evropskými kvalitami“ se na Západě vznáší velký otazník, a v neposlední řadě také spojitost území Rumunska a Bulharska s válkami, jež provázely rozpad socialistické Jugoslávie, kvůli jejich žurnalisticky populárnímu označení „balkánské války“.

Autoři staví tento fakt do protikladu vlastní percepci „kulturní identity“ dvou balkánských států, které o své „evropskosti“ nemají žádné pochybnosti. Rumuni poukazují na svůj antický původ odvozený od Dáků a Římanů, Bulhaři zase od Thráků. To vše je stvrzeno výklady jednotlivých národních historií, na které, byť je vytvořili nacionálně motivovaní historikové, později navázaly koncepce „národního komunismu“ v období vlády Todora Živkova a Nicolaea Ceaușeska. Střet dvou zmíněných pohledů na „kulturní identitu“ Rumunska a Bulharska vede podle autorů k nutnosti zřeknutí se černobílého nahlížení a naopak k pokračování v plodné diskusi o tom, co vlastně pojem „kulturní identita Evropy“ znamená a kam až tato identita sahá.

Sborník je rozdělen na tři části: první se věnuje fenoménu budování identit a národního státu, druhá kulturní identitě a právům menšin, třetí pak politice na regionální a evropské úrovni. Čtyři z dvanácti studií se zaměřují na Řecko (formování identity) a Turecko (turecké menšině v Bulharsku, společné osmanské tradici, regionální spolupráci a politice).

Studie se od sebe liší nejen svou délkou, ale i kvalitou, což je nejspíše dáno tím, že příspěvky jsou výstupy konference, na které kromě profesorů prezentovali svůj výzkum i doposud méně erudovaní magistři. Je poměrně nemožné adekvátně postihnout problematiku „kulturní identity“ Sedmihradska na necelých sedmi stranách. Podobně kazí výsledný dojem z publikace i určitá nedokončenost několika statí (text jednoduše skončí bez jakéhokoli závěru). Jednotlivé studie jsou vybaveny poznámkovým aparátem, čtenář by však určitě přivítal také shrnující bibliografii v závěru sborníku; namísto toho zde najde pouze seznam a krátké představení autorů.

Jakub Šimák

John Ehrmann, *The Eighties: America in the Age of Reagan*. New Haven: Yale University Press, 2005, 296 s.

John Ehrman ve své knize popisuje hlavní rysy americké společnosti za administrativy Ronalda Reagana, zejména v jeho druhém prezidentském období. Snaží se definovat důvody, které poválečnou liberální Ameriku přiměly k tomu, že se začala odvracet od liberálních tendencí. Poukazuje na to, že se obě vůdčí politické strany začaly přibližovat k centru politického spektra, že došlo k mnoha deregulačním krokům, že daně začaly být hlavní agendou americké politiky, že došlo k implementaci mnoha nových zákonů, které měly významný dopad na společnost, a zejména že začaly tzv. *culture wars*, jinými slovy, minoritní a zájmové skupiny se začaly domáhat svých práv. Autor detailně analyzuje Reaganovu politiku, jeho jednotlivé kroky, tak zároveň i obecnější stanoviska, snaží se vysvětlit, jak tato politika prostoupila do každodenního života obyčejných lidí. Kniha je napsána velice svižně, čtivě, opírá se o spoustu dat, fakt a výčtů, na nichž autor srovnává různé vrstvy populace, zájmové skupiny, různorodá odvětví, vývoj společenských trendů, vládních kroků, či celkového myšlení lidí, rasové či jiné minoritní otázky; přitom se snaží podávanou problematiku nastínit ze všech podstatných úhlů pohledu. Vnímá tak velice dobře, jak Reaganova administrativa ovlivnila hnutí, která bojovala za občanská práva, stejně tak ale hovoří o soudních kauzách, populačních změnách a jejich ekonomických dopadech. Kniha je opatřena bohatým poznámkovým aparátem a přílohami, ve kterých čtenář najde informace o nezaměstnanosti, vzdělání, inflaci, příjmech domácností, volebních preferencí atp.

Daniela Hamm-Kalmanová

Will Eisner, *Spiknutí: Tajný příběh Protokolů sionských mudrců*. Praha: Academia, 2008, 152 s.

Snad žádný podvrh a falzifikát v dějinách lidstva neprokázal tak obdivuhodnou životnost a vytrvalost jako Protokoly sionských mudrců. Těžko se nějaká intrika může pochlubit takovým davem stoupenců, kteří i navzdory jasným důkazům, hovořícím proti, slepě věří v její pravost. Ano, i přes krátkou dobu trvání „pravosti“ Protokolů (od prvního vydání k odhalení podvrhu uplynulo pouhých šestnáct let) i dlouhých desetiletí uplynulých od jejich veřejné demystifikace (roku 1921 v *The Times*) věří autentičnosti Protokolů stále miliony lidí a jejich výtisky dále vycházejí po celém světě.

Za téměř devadesát let od jejich odhalení jako padělku vyšly desítky, spíše stovky vědeckých publikací dokládajících jejich smyšlenost. Za stejnou dobu ovšem vyšlo také mnoho prací, které naopak „dokazovaly“ jejich pravost. Ještě horší než tento fakt je však skutečnost, že tyto obhajoby byly prakticky všechny psány na objednávku či podporu šovinistických, xenofobních a rasistických hnutí a našly si své početné čtenářstvo. Proto se nabízí otázka, zda může mít pouze a výlučně vědecká prezentace zásadní vliv na lidské smýšlení. Pro ty, jež výsledky bádání nechávají chladnými a přednost dávají spíše produktům masové popkultury, udělal na poli osvěty obrovskou práci právě Will Eisner.

Dnes již zesnulý americký komiksový kreslíř židovského původu, jeden z průkopníků grafického románu jako informační síly a jeden z nejvýznamnějších umělců tohoto žánru vůbec se nedlouho před svou smrtí pustil do práce na *Spiknutí*. V tomto svém posledním díle se významně odklonil od grafické stránky ve prospěch obsahu sdělení. Jako příslušník Protokolů očerňovaného národa se cítil být povinován využít sílu sekvenčního umění a využít tak „příležitost vyrovnat se s touto propagandou v přístupnějším jazyce“ (s. 3). Na autora komiksu provedl obdivuhodnou rešerši pramenů i sekundární literatury a knize nechybí ani (byť skromný) poznámkový aparát. Výsledkem je tak příběh o původu, vzniku, odhalení, ale i neustálé recyklaci tohoto pamfletu ve (dle Umberta Eca, autora úvodu) světle nejmodernějšího výzkumu.

Spiknutí po obsahové stránce začíná příběhem Maurice Jolyho, francouzského spisovatele a zarytého odpůrce režimu Napoleona III. Právě jeho dílo *Rozpravy v pekle mezi Machiavellim a Montesquieuem*, zamýšlené jako skrytá filipika proti císaři, bývá dnes považováno za předlohu, jež posloužila ruské carské policii k sestavení Protokolů.

Následující kapitoly se již odehrávají v Rusku Mikuláše II., který byl v zájmu zachování stability zaostalé říše ochoten sáhnout k represivní politice a k hledání domnělých viníků neutěšeného stavu země. Jeho poradcům, ministrům, i tajné policii se jako nejvhodnější zdálo označit za tyto viníky židy jakožto zastánce modernizace a liberalismu. Pro jejich přímé osočení však byl třeba nezvratný důkaz, nejlépe „autentický“ záznam jednání židovských předáků, či spíše tajný doplněk tohoto jednání, které se skutečně v roce 1897 jako První sionistický kongres uskutečnilo. Pro ruskou tajnou službu, jež měla s výrobou podvrhů mnohé zkušenosti, pak nebylo těžké najít schopného plagiátora Matveje Golovinského a předložit mu Jolyho *Rozpravy* jako vzor.

V roce 1905 se tak v Rusku objevilo první vydání *Protokolů*. Po první světové válce se dostaly společně s ruskou emigrací do celého světa a zejména ve Velké Británii jim byla věnována velká pozornost. Za jejich stoupence se počítal například Winston Churchill, v té době poslanec parlamentu. Ve stejné zemi došlo také brzy k odhalení *Protokolů* jako plagiátu Jolyho *Rozprav*, ale příběh tohoto útočného pamfletu tím zdaleka neskončil. Snažili se jej využít bělogvardějci, vyšel ve francouzském a německém překladu (jejich horlivými stoupenci byli Rosenberg, Goebbles i Hitler) a ve Spojených státech vycházel dokonce na pokračování v novinách Henryho For-da. V letech 1935 a 1937 zase probíhaly ve Švýcarsku soudy, u kterých byly *Protokoly* po žalobě Židovského výboru uznány za padělek a „směšný výmysl“. Ani to jim však vaz nezlomilo a dále vycházely a vycházejí v mnoha jazykových mutacích i po konci druhé světové války a po odhalení zvěrstev holocaustu. Italská, argentinská, egyptská, indická, americká nebo třeba japonská verze podvrhu se objevila i v 70. a 80. letech. Ještě v 60. letech se hodnocením jejich pravosti musel zabývat Senát Spojených států a v Rusku byly soudně uznány za padělek až v roce 1993.

Jestliže byly *Protokoly* již tolikrát historicko-badatelsky i soudně odhaleny, lze jen stěží pochopit jejich nesmrtnost. O odpověď na tuto otázku se v úvodu *Spiknutí* snaží i Umberto Eco, který se asi nejvíce blíží pravdě o názoru jejich stoupenců: „Protokoly by mohly být podvrh, ale píše se v nich přesně to, co si Židé myslí, a tudíž musí být považovány za pravé. [...] Jinými slovy Protokoly nevyvolávají antisemitismus, ale lidé jim věří, protože mají potřebu najít si Nepřítele.“ (s. vii) Z tohoto pohledu je ovšem těžké optimisticky hledět k budoucnosti s vírou v umlčení tohoto lživého pamfletu. Jeho stoupenci budou vždy tvrdohlaví a neoblomní. Ale lze se upínat k naději, že Eisnerovo dílo, které může díky svému zpracování proniknout mezi širší vrstvy zejména dospívajících a mládeže, alespoň částečně zabrání v náboru nových stoupenců tohoto podvrhu, který se podílel na násilné smrti mnoha milionů lidí.

Radek Oravec

Břetislav Dančák, Jan Závěšický, eds., ***Energetická bezpečnost a zájmy České republiky***. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy University, 2007, 85 s.

Publikace se zabývá různými aspekty energetické bezpečnosti v globálním i evropském kontextu s důrazem na českou situaci. Břetislav Dančák se v úvodním příspěvku věnuje obecnějším otázkám a principům energetické bezpečnosti. Zdůrazňuje, že energie je základní podmínkou ekonomického růstu. Její zdroje jsou proto strategické a nepostradatelné. Málokterý stát se však nachází v situaci, kdy vystačí se zásobami nacházejícími se na jeho vlastním území. Energii je tedy třeba dovážet. Mezi aktéry tak vzniká závislost. Trh, ve kterém se dnes pohybujeme, je tak neuvěřitelně provázaný a vyspělé státy využívají energii v tolika sektorech a v tak široké

škále, že v podstatě není možné uvažovat o možnosti zcela se vymanit ze závislosti na jednom globálním trhu s ropou. Libor Žídek se zabývá globálními energetickými vztahy. Kromě jiného upozorňuje na to, že v roce 1950 tvořila ropa asi čtvrtinu vší spotřeby energie a v roce 1973 to již byla polovina. Alexander Duleba ve svém příspěvku připomíná, že Rakousko jako první upozornilo na nutnost společné vnější energetické politiky EU. Jiří Schneider načrtl vizi reálných možností střední Evropy. Upozornil na to, že se málo zabýváme hlediskem koncového uživatele, který je nejvíce ohrožen zranitelností jednotlivých energetických sítí, což má násobný efekt na celé komunity. Dlouhodobě optimální je mít co největší diverzifikaci na obou stranách trhu, diverzifikaci zdrojů i možnosti volby spotřebitele.

Alexandr Vondra upozorňuje, že Francie a ČR jsou jediné země EU, které elektřinu vyrobenou na svém území masivně vyvážejí. Zdeněk Kříž ve svém příspěvku hovoří o jaderné renesanci. Hovoří o tom, že jaderná energie má obrovský potenciál, který doposud nebyl plně využíván. Závěr publikace představuje příspěvek Jiřího Mohylníka zaměřený na vizi energetické bezpečnosti střední Evropy. Publikace je doplněna tabulkami a grafy.

Petr Pojman

James Evans, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia*. London: I. B. Tauris, 2008, 328 s.

Evansova kniha byla prvotně inspirována jeho vlastní diplomovou prací, rozšířenou do podoby doktorské práce a posléze vydanou v knižní podobě. Autor tak poprvé zpracoval studii o britských postojích k vytváření nového jihoslovanského státu v roce 1918, konkrétně postojích britských diplomatů, politiků a autorů odborných textů k otázce nejprve samotné možnosti formování jihoslovanského státu a posléze i k jeho faktickému vzniku.

V úvodu práce se Evans zabývá postojem britských zainteresovaných osob k otázkám rasy, národnosti, jazyka a náboženství, ve druhé části ukazuje reakce britských autorů k otázce možné jugoslávské národnosti v závislosti na konkrétních situacích (tedy kupříkladu postoje autorů jako byl E.T. Seton-Watson k otázce možnosti smísení Srbů a Chorvatů s přihlédnutím k jejich náboženské odlišnosti) a ve třetí části pak popisuje problém jihoslovanského státu v britské diplomacii let 1914–1921. V knize se objevují zajímavé postřehy například hrubého zanedbání jihoslovanské náboženské dělící linie v pracích předválečných britských autorů a naopak přeceňování jazyka jako hlavního faktoru, který určuje vymezení národa.

Kniha je vybavena společným rejstříkem pro jména, místa i pojmy. Podle závěrečné bibliografie autor čerpá jak z anglojazyčných, tak i ze středoevropských a balkánských zdrojů.

Jan Procházka

Jakub Ferenc, *Sport w służbie polityki. Wyścig Pokoju 1948–1989*. Warszawa: Trio, 2008, 232 s.

Závod míru byl jednou z největších pravidelných sportovních událostí v socialistickém světě. Původně polsko-československý podnik, který se během let rozšířil na území východního Německa a výjimečně i Sovětského svazu, sice nedosahoval takového věhlasu jako Tour de France, patřil však bezesporu k nejprestižnějším cyklistickým závodům světa. Od svého prvního ročníku v roce 1948 až do rozpadu sovětského bloku měl závod silně politický podtext. A právě to, jakým způsobem ho státní moc využívala k propagandistickým účelům, sleduje ve své knize mladý polský historik Jakub Ferenc.

Autor přistupuje k tématu ze široka. Celý první oddíl knihy zasvětil historii vztahu politiky a sportu v uplynulém století, a to nejen v Polsku a dalších socialistických zemích, ale ve světě vůbec. Čtenář se tak dozví základní informace o více i méně známých událostech sportovní historie, od berlínské olympiády přes „pingpongovou diplomacii“ mezi USA a Čínou až po roli fotbalu v rusko-čechenském konfliktu. Na první pohled se takto rozsáhlý úvod může zdát zbytečný, avšak určité opodstatnění má. Čtenáři málo zběhlému v této problematice by se totiž bez tohoto přehledu mohlo zdát, že Závod míru byl svým propagandistickým významem výjimečný nebo že zneužití sportu pro politické účely se týkalo jen komunistických zemí. Ferenc však ukazuje, že zejména v době studené války, se politici „svobodného“ světa nezdržali zneužít sportovní události o nic méně než představitelé pravicových i levicových diktatur. Druhý oddíl knihy věnuje autor základním informacím o Závodu míru a jeho zasazení do kontextu dalších událostí světové cyklistiky. Snaží se tu postihnout sportovní úroveň Závodu míru a zároveň poukazuje na další „politické pelotony“ ve světě.

Těžiště knihy však leží ve třetí a čtvrté části, které jsou zasvěceny právě vztahům závodu a politiky. V oddíle „Cíle“ autor popisuje, co organizátoři (tj. tiskové orgány komunistických stran Polska, Československa a později také NDR) uspořádáním závodu sledovali, a v oddíle „Metody“ pak, jaké prostředky k tomu používali. Toto rozdělení je logické a velmi přehledné, i když občas vede k určitému opakování. Autor zde vychází z archivních materiálů, memoárové a populárně-naučné literatury i z osobních rozhovorů se závodníky a pořadateli.

Není nijak překvapivé, že cíle propagandy v různých letech odrážely politické události doby. A tak zatímco těsně po válce bylo vyzdvihováno především přátelství Polska a Československa, které mělo dát zapomenout na letitou nevráživost a územní spory, o pár let později se tématem sloganů stala nenávisť – vůči fašistům, kapitalistům či titovské Jugoslávii. S posilováním vlivu SSSR ve Třetím světě pak v pelotonech startovali i zástupci řady cyklisticky poněkud exotických zemích (pamětníci vzpomínají zejména na indické závodníky s turbany na hlavách), což samozřejmě opět organizátoři využili k šíření osvěty o kolonialismu a imperialismu mezi veřejnost.

Také prostředky propagandy nebyly nijak atypické – na veřejnost měly působit především tisk, rozhlas, televize, řada sloganů po celé trati i pamětní materiály

ve formě pohlednic, odznaků apod. Ferenc zde rozebírá jejich obsah z hlediska jazyka, výtvarného pojetí a symboliky. Mnohdy se však politické cíle závodu neprojevovaly zprostředkovaně skrze média, ale přímo v organizaci závodu: složením startovního pelotonu (již zmiňovaní zástupci rozvojových zemí, jindy zase řada závodníků ze Západu) a zejména výběrem trati. Druhé jmenované museli organizátoři řešit hned několikrát – zatímco po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa se tolik obávali nepokojů, že se zemi téměř úplně vyhnuli, černobylská katastrofa zase plánovaný start z Kyjeva nijak neovlivnila...

Ferencova kniha přehledně a s využitím řady nových informací z archivů i od pamětníků mapuje více než čtyřicet let této sportovní slavnosti. Nelze od ní očekávat velká odhalení ani nový pohled na sportovní propagandu v uplynulém století. Je však podrobně a logicky zpracovaným příspěvkem do debaty o historii vztahů sportu a politiky i příhodným popisem metod propagandy v komunistických zemích.

Barbora Umancová

Martina Fischer, ed., ***Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years after Dayton***. Berlin: LIT Verlag, 2007, 200 s.

Druhé vydání tohoto sborníku vyšlo stejně jako první s podporou *Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung* v Berlíně. Autory příspěvků byli významní odborníci z Bosny a Hercegoviny i zahraniční experti, kteří se snažili vystihnout podstatné charakteristiky bosenské společnosti v období po více než deseti letech od uzavření daytonského míru a předložit vyhlídky pro budoucí vývoj. Rozsah témat jednotlivých příspěvků byl široký, nicméně společným východiskem pro jejich volbu byly předem položené otázky. Mezi ně patřilo například stanovení konfliktních linií v bosenské společnosti, otázka vztahu budování míru k základním příčinám válečného konfliktu, problematika překážek v přechodu od konfliktního stadia a možnosti a limity mezinárodní podpory. Dalšími otázkami bylo také chápání občanské společnosti v Bosně a jeho vztah k budování státu a demokratizaci, či problematika konstruktivního vztahu obyvatel Bosny a Hercegoviny k minulosti ve vztahu k budování budoucnosti.

Celkem osmnáct příspěvků od šestnácti autorů a organizací je rozděleno do čtyř tematických okruhů. Po úvodní přehledové a shrnující sekci následuje oddíl věnující se budování občanské společnosti ve vztahu k státním strukturám, dále jde o příspěvky věnující se práci s mládeží a reformě vzdělávání a sborník je zakončen sekcí zaměřenou na vyrovnání se s minulostí. Témata jednotlivých příspěvků pak zaměření svých sekcí často přesahují. Jen namátkou jsou zde příspěvky věnující se úspěchům a překážkám v procesu evropské integrace, problematice spojené s návratem uprchlíků a přesídlenců, aktivitám bosenských odborových svazů, možnostem mezikonfesionálního dialogu či práci s traumatizovanými bosenskými ženami. Celá práce

je pak zakončena shrnutím, ve kterém Martina Fischerová pojmenovává výzvy pro budoucí úspěšný vývoj země, mezi které patří ekonomická reforma, transformace politiky a završení přechodu od válečného k mírovému stádiu vývoje.

Celkově má sborník ambice být jakýmsi vyváženým shrnutím desetiletého poválečného vývoje Bosny a Hercegoviny. Ke cti vyváženosti příspěvků i autorů lze podotknout, že jsou zde zastoupeni představitelé všech tří bosenských konstitutivních národů a v zásadě se jedná o občanské probosensky myslící odborníky. Jednotlivé příspěvky poté mají svoji aktuálností a odborností důležitou vypovídající hodnotu a jsou vhodným vstupním materiálem do prohlubování znalostí jednotlivých elementů složité bosenské problematiky.

Radek Oravec

G. M. Fedorov, *Social'no-ekonomičeskoe razvitije Kaliningradskoj oblasti*. Kaliningrad: Izdatel'stvo Rossijskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Imanuilla Kanta, 2008, 142 s.

Rozsahem nepříliš objemná publikace se snaží představit sociální a ekonomické situaci kaliningradského regionu. Přestože je určena především jako učebnice pro studenty geografie, podává stručný přehled hlavních ekonomických problémů oblasti.

Kaliningradská oblast je ruskou exklávou na pobřeží Baltského moře. Po rozpadu Sovětského svazu se ruská vláda snažila kompenzovat nevýhodné postavení kaliningradské exklávy tím, že tu v roce 1990 vyhlásila tzv. Svobodnou ekonomickou zónu „Jantar“. Zóna měla přilákat zahraniční investory, ve skutečnosti ale spíše zaplavila oblast levnými zahraničními výrobky. V roce 1996 byla svobodná zóna změněna na Zvláštní ekonomickou zónu s následným zrušením dovozních a vývozních cel. Zvláštní ekonomická zóna sice napomohla ekonomickému rozvoji oblasti, ta však i nadále zůstávala závislou na importu. V roce 2006 byl proto přijat nový program Zvláštní ekonomické zóny, který místo snížení cel počítá s daňovými úlevami s cílem dosáhnout stavu, kdy export z oblasti bude převyšovat import.

Svou práci rozdělil Fjodorov do sedmi kapitol. V první kapitole se snaží vysvětlit, jak pojem region chápe Rusko (jako oblast v jasných administrativních hranicích) a jak Evropská unie (EU chápe region různě, např. jako malé území – euroregion, nebo jako území poměrně rozsáhlé – region Baltského moře). V této kapitole se dále Fjodorov zabývá tím, co to je regionální politika a co je jejím cílem. Druhá kapitola se zabývá tím, jaké faktory a podmínky ovlivňují regionální rozvoj Kaliningradské oblasti. Třetí kapitola představuje ekonomický vývoj Kaliningradské oblasti od roku 1945 do současnosti. Ekonomický vývoj oblasti rozděluje na dvě hlavní období – sovětské a postsovětské. Tato období dále rozděluje na kratší časové úseky. V kapitole také popisuje princip fungování Svobodné a Zvláštní ekonomické zóny

v Kaliningradské oblasti do roku 2006. Následně se zaměřuje na funkce Zvláštní ekonomické zóny po roce 2006, kdy došlo k vydání nového zákona týkajícího se zóny, a na cíle, kterých má dosáhnout. Čtvrtá kapitola se obsírně věnuje jednotlivým odvětvím hospodářství Kaliningradské oblasti. Fjodorov ukazuje, která odvětví po změně poměrů z plánovaného na tržní hospodářství prošla úpadkem a která naopak zažívají rozvoj. Věnuje se však i stavu zdravotnictví a školství. Pátá kapitola se věnuje teorii dělby práce a popisuje postavení Kaliningradské oblasti v dělbě práce v měřítku Ruské federace a následně i v měřítku celosvětovém. Zabývá se konkurenceschopností oblasti a ukazuje, že hlavní ekonomičtí partneři Kaliningradu se nacházejí v Evropské unii, a ne Rusku. Šestá kapitola představuje teorii ekonomického rozvoje regionu a sedmá kapitola se zabývá aplikací této teorie na Kaliningradskou oblast. Fjodorov předpokládá, že nejlepší pro oblast bude těsnější ekonomická spolupráce s Evropskou unií. Z této spolupráce by měla profitovat jak oblast, tak i Evropská unie a Rusko.

Vladimír Kadlec

Wolfgang Froese, ***Historia państw i narodów Morza Bałtyckiego***. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, 324 s.

Německý originál této syntézy vyšel v roce 2002 v Kolíně nad Rýnem. Jejím autorem je Wolfgang Froese, který přednášel na zdejší universitě a je autorem několika publikací zabývajících se Porýním a regionem Baltského moře. Cílem knihy je přiblížit dějiny baltické oblasti formou komplexního obrazu, nikoliv jen sondami do dílčích problémů. Jedenáct kapitol je řazeno od pravěku, přes starověké kultury, období rozkvětu hanzy, reformaci, světové války, až po počátek 90. let 20. století. Stejně jako časové období je široce vymezen i sledovaný region, kterým autor rozumí severní Německo, polské baltické pobřeží, pobaltské státy, ruské území v blízkosti Petrohradu a celou Skandinávii plus Dánsko. Pokud je to nutné pro pochopení souvislostí, jsou do výkladu zařazeny také další kapitoly z dějin Polska, Německa či Ruska. Kniha nezůstává pouze u popisu politiky, ale zabývá se také ekonomickými dějiny a upozorňuje i na kulturní a náboženské aspekty vývoje regionu.

Před začátkem každé kapitoly je umístěna časová osa s nejdůležitějšími událostmi dané epochy. Kapitoly jsou provázeny ilustracemi převzatými z archivních dokumentů, fotografiemi památek, uměleckých předmětů, podobiznami a portréty panovníků a významných osobností. Je zde také obsáhlý jmenný rejstřík a seznam vybrané literatury, která je z velké většiny v němčině, ale obsahuje i několik anglických titulů.

Svým charakterem je tak kniha přístupná co nejširší veřejnosti. Přestože se snaží pokrýt dějiny oblasti jako celku a postihnout co největší množství jejich důležitých

aspektů, není příliš rozsáhlá, spíše než hlubší analýzu přináší shrnutí nejdůležitějších trendů historického vývoje regionu.

Olga Brabcová

Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans beyond Nationalism and Identity: International Relations and Ideology*. London: I. B. Tauris, 2008, 248 s.

Odborný asistent *Papandreou Foundation* v Řecku, Pavlos Hatzopoulos, publikoval v roce 2008 svou disertační práci *The Balkans beyond Nationalism and Identity* formou monografie. Popudem k jejímu sepsání bylo podle autora neadekvátní znázorňování minulosti a přítomnosti Balkánu převážně prostřednictvím koncepce nacionalismu. Hatzopoulos odmítá chápání pojmu „Balkán“ prizmatem nacionalismu jako „ztělesňujícího rysu balkánských společností“ i jako jediného koncepčního rámce pro popis tamních událostí. Autorům, kteří si zvolili takové prizma, vytýká redukcionismus. Zároveň vyzývá k redefinici zažitého koncepčního rámce a potažmo celého regionu skrze rozmanitost vlivných ideologií a jejich vzájemný zápas.

Stěžejní část knihy podává výklad tří ideologií (komunismu, liberálního internacionalismu a agrarismu) v meziválečné době. Soupeřením těchto nenacionálních ideologií s nacionalismem vzniká nejen platforma pro rozdílné názory na organizaci společenského řádu, ale i pro rozdílné interpretace regionu. Jinými slovy: interakce nenacionalistických ideologií s nacionalismem zpochybňují definici Balkánu jakožto „sumy národních států“.

Po vzoru autorů věnujících se debatě o oprávněnosti diskurzu *balkanismu* (Todorova, Bakić-Hayden, Fleming) autor tvrdí, že se balkánský region stal „objektem fiktivní kartografie“ a „symbolem fungujícím mimo historický čas“. Odmítá geografické pojetí „Balkánu“ založené na národních hranicích a potažmo na nacionalismu, jak je definováno ve stěžejních monografiích věnujících se historii regionu (Glenny, Mazower, Stavrianos), a navrhuje jeho teoretické vnímání jako politického konceptu, resp. výsledku funkce politických ideologií a jejich soupeření. Dodává, že neexistuje „jeden Balkán“, ale vícero jeho podob, které určuje zrovna převažující ideologie. V podstatě tudíž ani nelze nikdy ultimativně odpovědět na otázku, co je to Balkán.

Kniha je rozdělena do šesti kapitol. Zatímco první kapitola analyzuje nacionalismus jako ideologii, druhá se věnuje západnímu vnímání Balkánu v 90. letech 20. století. Následující tři kapitoly se zabývají třemi zmíněnými ideologiemi a jejich interakcí s nacionalismem v meziválečném období. Šestá kapitola přispívá k teoretické debatě o Balkánu, jeho interpretacím a způsobům nazírání na region tím, že rozpracovává akademický diskurz pomocí soupeření ideologií, které konkurují doposud protěžovanému nacionalistickému prizmatu. V závěru nechybějí poznámky a reference na použité prameny a literaturu. Potěší zevrubná bibliografie a rejstřík.

Jakub Šimák

Jan Hodač, Petr Strejček, ***Politika Ruské federace v postsovětském prostoru a střední Evropě***. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2008, 317 s.

Cílem knihy je popsat hlavní směry vývoje současné ruské politiky vůči zemím, jež byly dříve součástí Sovětského svazu, resp. sovětského bloku. V úvodu představuje důsledky rozpadu Sovětského svazu a následnou epochu prezidentství Borise Jelcina a v komparaci s předchozím obdobím se snaží popsat a vysvětlit podstatu zásadních změn, které se v Ruské federaci od nástupu Vladimira Putina k moci udály. Všímá si vnitřních reforem, k nimž došlo, jakož i důsledků, které měly pro fungování ruského státu a společnosti. Posílení státního aparátu a vytvoření silného mocenského centra v Kremlu je autory hodnoceno kladně jako jeden z důležitých předpokladů pro budoucí hospodářský rozmach.

V následujících kapitolách se autoři věnují vztahům mezi Ruskem a jednotlivými regiony, jež kdysi byly součástí Sovětského svazu, tj. Pobaltím, východoevropskými zeměmi, Kavkazem a Střední Asií. Všechny kapitoly zachovávají jednotnou strukturu, členěnou na části zabývající se vojensko-bezpečnostními, ekonomickými a energetickými aspekty, a následně na podkapitoly věnující se jednotlivým státům daného regionu. Z pohledu autorů hraje významnou roli ve vztazích mezi Ruskem a sledovanými zeměmi zejména energetická problematika, proto je jí vyčleněn zvláštní prostor. Právě na jejím příkladě je ukázáno propojení ekonomického a strategického spektra ruské politiky.

Těžiště knihy leží v postsovětském prostoru. Zemím Visegrádu se autoři věnují ve velice omezeném rozsahu, přičemž je zajímavá opět především energetická dimenze vztahů.

V závěrečné kapitole se autoři snaží zhodnotit, jakým směrem se současná ruská politika ubírá a kudy se pravděpodobně v budoucnu ubírat bude. Postoj, který zaujímají, se spíše než kritikou, která je v českém a obecně západním prostředí častá, vyznačuje snahou o pochopení ruských pozic a je k nim poměrně dost tolerantní. Především díky tomuto přístupu kniha vybočuje z řad podobných knižních titulů, které u nás na toto téma v poslední době vznikly.

Lenka Kopřivová

Tomasz Inglot, ***Welfare States in East Central Europe, 1919–2004***. New York: Cambridge University Press, 2008, 363 s.

Tomasz Inglot je profesorem politických věd na Minnesotské státní univerzitě ve městě Mankato. Spolueditoval sborník příspěvků z konference o evropské sociální politice, která se odehrála v roce 2005 ve Washingtonu. Kniha se zabývá tématem

ekonomiky tzv. „sociálního státu“ a jeho praktického zavádění v Polsku, Maďarsku a Československu (potažmo České republice a Slovenské republice). Do kapitol je kniha členěna podle chronologického klíče, podkapitoly jsou pak vymezeny pro jednotlivé sledované státy, zvláštní podkapitoly jsou v rámci časových období věnovány teoretickým problémům. Autora víceméně pohltila ekonomická stránka problému, i když v daleko větší míře mohla být zachycena sociální základna modelu sociálního státu, jeho sociální problémy nebo historické nuance jeho existence. Kromě rejstříku kniha nabízí i seznam zkratk a obsáhlou bibliografii.

Jan Procházka

Vitalij Ivanov, ***Putinskij federalizm. Centralizatorskije reformy v Rossii v 2000–2008 godach***. Moskva: Territorija buduščego, 2008, 216 s.

Kniha sleduje změny ve vnitřním uspořádání Ruské federace v letech 2000 až 2008, kdy byl ruským prezidentem Vladimir Putin. V úvodu se věnuje stručnému popisu federálního uspořádání státu v 90. letech 20. století. V tomto období se hlavně autonomní republiky snažily získat co nejvíce nezávislosti na centru. Ivanov vysvětluje, jak na tyto snahy reagovalo ruské vedení v čele s prezidentem Jelcinem, který na počátku této doby ještě soupeřil se sovětským vedením o politický vliv, a aby dostal regiony na svoji stranu, podporoval jejich suverenizační snahy. Jelcin však nechtěl připustit, aby některý z ruských subjektů získal úplnou nezávislost, a proto už v roce 1992 byla uzavřena federativní smlouva mezi centrem a ruskými subjekty a s většinou republik byly navíc uzavřeny smlouvy o vymezení pravomocí mezi centrálními a regionálními orgány. Nejvíce separatisticky naladěným republikám, jako je Tatarstán a Baškortostán, byly v těchto smlouvách dány hodně široké pravomoci. Postupně začalo centrum uzavírat zvláštní smlouvy i s jinými subjekty federace než jen s autonomními republikami. Jak autor uzavírá, Jelcin touto politikou zachoval Ruskou federaci v celku. Tím že uspokojil touhu místních elit po moci, zaručil jejich loajalitu vůči Moskvě.

Ivanovova kniha podává výklad ve dvou částech. První, nazvaná Teorie, má dvě kapitoly, které se věnují teoretické rovině problému vedoucí k přijetí reforem v uspořádání federace, a to jednak teorii státu, jednak různým způsobům vnitřního uspořádání státu – unitárnímu systému, federaci, regionálnímu státu. Ivanov zdůrazňuje, že Rusko představovalo od roku 1918 až do roku 1992 polofederaci. Druhá kapitola se pak věnuje principům ruských federativních reforem. Prvním z principů je legalismus (Putin byl zastáncem změn prováděných zákony, který měly být přijaty ruským parlamentem). Druhým principem je provádění reforem bez změny ruské ústavy. Ivanov spatřuje hlavní důvod pro neochotu Kremlu měnit ústavu v tom, že sama ústava již dává prezidentovi široké pravomoci. Třetím principem bylo to, že

změny ve federaci nebudou protirečit ruské ústavě. Podle Ivanova byla ústava už i tak hodně centralistická, např. způsob výběru gubernátorů byl podle ústavy určen jen federálním zákonem. Putinovi tak stačilo pouze změnit federální zákon, aby gubernátoři nebyli vybíráni cestou voleb, nýbrž prakticky jen jím samým. Čtvrtým principem je zásada kompenzace pravomocí, které byly regionům centralizací odebrány, např. v podobě větších finančních dotací.

Druhá část knihy s podtitulem Praxe se věnuje reformám prováděným v letech 2000–2008. První kapitola se soustřeďuje na reformy prováděné v letech 2000–2002. Jednalo se zejména o vytvoření sedmi federálních okruhů, které sloužily posílení kontroly centra v regionech. Zároveň byla provedena i reforma místních orgánů ministerstva vnitra a soudní moci, jejichž hlavní představitele jmenoval prezident. Dále v tomto období započal Putin s reformou samotné horní komory ruského parlamentu, která má reprezentovat regiony, Rady federace. Do Rady federace jsou jmenováni představitelé regionů. V 90. letech jimi byli gubernátoři subjektů. Putin se nicméně snažil toto pravidlo změnit, protože gubernátoři se tak stávali zároveň představiteli moci výkonné a zákonodárné. Po provedených změnách Rada federace začala silně podporovat Putinovu politiku. Putin usiloval dále o to odstavit od moci ty gubernátory a místní zákonodárné sbory, jejichž činnost odporovala federálním zákonům. Putin také podporoval posilování vertikály státní moci a odpovědnosti nižších složek vyšším, čímž měl zajistit lepší dodržování ruských zákonů. Regiony se také postupně začaly integrovat do jediného federativně-regionálního systému. Zákonem bylo například zakázáno zakládání regionálních stran, kandidáti do zákonodárných orgánů mohli kandidovat jen na stranických kandidátkách apod.

Druhá kapitola této části analyzuje nové vymezení kompetencí mezi centrem a regiony, na kterých pracovala prezidentská komise pod vedením Dmitrije Kozaka. Komise nejdříve hodnotila smlouvy o rozdělení kompetencí mezi centrem a regiony z 90. let. Tyto smlouvy poskytly různým regionům různé pravomoci. Komise se vyjádřila pro uzavírání nových smluv a 33 původních smluv označila za neplatné. Komise se dále zabývala tvorbou federálního zákona, který by celkově rozdělil kompetence na federální, regionální a společné, dále pak i postavením ruských autonomních okruhů. Autonomní okruhy jsou administrativně včleněny do oblastí, přestože jsou podle ústavy také subjekty federace. Za vlády Vladimira Putina bylo stále více pravomocí převáděno z okruhů na oblasti, čímž docházelo ke kompetenčním sporům mezi oblastmi a jejich autonomními okruhy. Od roku 2005 dochází k postupnému sjednocování autonomních okruhů a oblastí. Komise se také zabývala otázkou možnosti nahrazení regionálních orgánů státní moci orgány federace.

Ve třetí kapitole popisuje Ivanov procesy sjednocování autonomních okruhů a oblastí, pod které administrativně spadaly. Jednalo se o případ Permské oblasti a Komi-Permjackého autonomního okruhu, dále Krasnojarského kraje a Tajmyrského a Evenckého autonomního okruhu, Kamčatské oblasti a Korjackého autonomního okruhu, Irkutské oblasti a Ustördského burjatského autonomního okruhu a konečně Čitské oblasti a Aginského burjatského autonomního okruhu.

Poslední kapitola se věnuje reformám prezidenta Putina, které následovaly po beslanské tragédii ze září 2004. Došlo k dalšímu posílení centralismu. Gubernátoři již nebyli voleni, ale jmenováni prezidentem. Místní parlamenty je pak jen schvalovaly. Pokud by regionální parlament třikrát neschválil kandidáta prezidenta, mohl být prezidentským dekretem rozpuštěn.

Kniha tak přehledným, kompetentním a čtivým způsobem odkrývá a popisuje řadu ne zcela známých aspektů politického života v Rusku spojených s administrativně-teritoriálním uspořádáním Ruské federace od rozpadu SSSR až do konce Putina funkčního období. Škoda snad jen, že poznámkový aparát nenašel své shrnutí v závěrečném seznamu literatury.

Vladimír Kadlec

Anthony Kemp-Welsch, *Poland under Communism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 444 s.

Kniha *Poland under Communism* se prezentuje jako první anglicky psané dějiny Polska od druhé světové války do pádu komunismu. Její autor, britský historik Anthony Kemp-Welsch, k polským dějinám dosud vydal práci *The Birth of Solidarity* (1983) a byl spoluautorem kolektivního díla *Stalinism in Poland* (1999).

Kemp-Welsch svou knihu rozdělil do patnácti kapitol, které chronologicky popisují polské dějiny od obnovy polského státu na konci druhé světové války až po rok 1989. Nejprve líčí poválečnou obnovu Polska v nových hranicích, s důrazem na roli Velké Trojky při novém teritoriálním vymezení poválečného polského státu. Poté popisuje vznik Polské sjednocené dělnické strany, její strategii, a tedy i represe. Následuje líčení období tání a částečné destalinizace, která vyvrcholila XX. sjezdem celosvazové komunistické strany a smrtí Bieruta. Další část přibližuje situaci po únoru 1956: rozšiřování Chruščovova referátu, diskuze uvnitř strany a poznaňské události včetně jejich interpretací. Poté se autor zaměřuje na nástup Gomušky (říjen 1956), maďarské události a volby na začátku roku 1957. V Gomuškově politice však došlo k obratu, který byl chápán jako zrada říjnových ideálů. V návaznosti na to se pak společnost v čele se studenty radikalizovala a nepokoje vyvrcholily protesty v březnu 1968. Následuje kapitola přibližující vývoj země v období détente, západoněmecké Ostpolitik, v té době však nepokoje způsobené zvýšením cen v prosinci 1970 vynesly do vedení strany Giereka. Poté se autor zaměřuje na vzrůst polské opozice jak během stávek v roce 1976, tak i v roce 1980. Tím se Kemp-Welsch dostává k tématu Solidarity, které analyzuje velmi podrobně hned v několika následujících kapitolách. Nejprve popisuje vznik Solidarity, včetně jejího programu a zahraničních ohlasů (Moskva, Washington). Poté se zabývá situací v Polsku až do vyhlášení válečného stavu v prosinci 1981 (americká a sovětská politika, reakce dalších států východní-

ho bloku, tzv. registrační krize, sjezd Solidarity v Gdaňsku). V další kapitole autor popisuje období až do roku 1988 (podzemní Solidarita, Gorbačov, růst opozice). Předposlední část knihy se zabývá přípravami tzv. kulatého stolu. Závěrečná kapitola přibližuje samotná jednání u kulatého stolu, červnové částečné svobodné volby, vytvoření Mazowieckého vlády i situaci v dalších zemích východního bloku, jež vedla k pádu berlínské zdi jako symbolu studené války.

Knihy má podtitul *Dějiny studené války* a to se odráží v průběhu celého textu. Autor věnuje značnou pozornost americké a sovětské politice a snaží se polské dějiny zasadit do kontextu dějin studené války, protože pravděpodobně nepředpokládá znalost těchto dějin u každého čtenáře. Některé „nepolské“ události tak dostávají v knize neúměrně velký prostor (například popis sovětsko-jugoslávské roztržky). Při psaní textu autor vycházel z polských, amerických i ruských archivů a poté samozřejmě i z velkého množství sekundární literatury. Zejména polské archivy využívá pro dokreslení atmosféry polské společnosti. Bez vlivu na text jistě nejsou ani Kemp-Welschovy pobyty v Polsku v sedmdesátých a osmdesátých letech. Kniha je přínosná koncepčně i informačně, a to zejména pro anglojazyčného čtenáře.

Michaela Kůželová

Dimitris Livanios, *The Macedonian Question*. New York: Oxford University Press, 2008, 274 s.

Publikace, jak už její název napovídá, se zabývá tzv. makedonskou otázkou neboli souhrnem problémů vztahených k historickému regionu Makedonie, který je dnes rozdělen mezi Řecko, Bulharsko a Republiku Makedonie, v souvislosti s britskou politikou vůči Srbsku, Bulharsku a Řecku v období let 1870 až 1949. Počátečním mezníkem je tedy vytvoření bulharského exarchátu, které odstartovalo řecko-bulharský spor o identifikaci makedonského obyvatelstva, a koncovým pak závěr řecké občanské války, který makedonskou otázku ne-li přímo vyřešil, pak minimálně značně zjednodušil. Těžiště knihy je tedy v popisu dějů nejprve osmansko-bulharsko-srbského a následně řecko-bulharsko-srbského sporu o makedonskou národní identitu a o samotné území historické Makedonie.

Knihy je rozdělena do kapitol podle časového klíče. První kapitolou je úvod, který kromě „iluzí o Makedonii“, tedy základních údajů o národnostním složení a prvních náznamech souboje o definici obyvatelstva na základě jazyka a náboženství, nabízí i mírně teoretizující zamyšlení nad balkánským nacionalismem a politikou mocností. Druhá kapitola se zabývá britskou diplomacií v makedonské otázce od sanstefanského míru do konce meziválečného období a zaměřuje se především na britskou diplomacii ve vztazích k Bulharsku a méně pak k Srbsku, respektive Jugoslávii. Třetí kapitola se zabývá válečnými lety 1939–1943 a pojednává především

o bulharské správě Makedonie a o událostech vedoucích k založení Antifašistického shromáždění národního osvobození Makedonie. Čtvrtá kapitola se podrobně zabývá vyjednáváním a následným bojovým nasazením bulharské armády proti německým jednotkám v jugoslávské a řecké Makedonii na sklonku roku 1944. Pátá kapitola se věnuje „vzkříšenému duchu“ balkánské federace Jugoslávie a Bulharska a jednáním o ní v letech 1945–1946. Šestá kapitola je časově vymezena tvořením makedonské svazové republiky mezi lety 1944 a 1948 a na rozdíl od ostatních kapitol se v ní autor téměř nezabývá britskou diplomacií v této otázce. Sedmá, předposlední kapitola pak pojednává o sovětsko-jugoslávské roztržce, a tím i o konci snů o vytvoření balkánské federace. Osmou kapitolu představuje pak samotný závěr, ve kterém autor shrnuje britskou úlohu a postupy britského *Foreign Office* v průběhu zmíněných let.

Celkově je Livanosova kniha velmi povedenou prací, u které je na škodu jen v některých místech značný proecký sentiment a některé nepochopitelné kreace při transkripci jmen do angličtiny.

Jan Procházka

Piotr Łossowski, *Kłajpeda kontra Memel; Problem Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 2007, 231 s.

Meziváleční dění kolem Kłajpedy výstižně odráží procesy, které hýbaly celou meziválečnou Evropou. Město bylo modelovou ukázkou úskalí versailleského poválečného uspořádání – mělo se stát vzorem demokratického autonomního systému, schopného řešit národnostní, sociální a kulturní problémy tehdejší Evropy. Situace se však vyvinula jinak, protože demokratické uspořádání využili pro své účely nacisté. Reálný vývoj událostí tedy zase slouží příkladem složitosti a nepředvídatelnosti meziválečných politických procesů a způsob, jakým se tehdejší Litva snažila „problém Kłajpedy“ řešit, je relevantní i v kontextu dnešní Evropy.

Piotr Łossowski je autorem mnoha knih zabývajících se zahraniční politikou Polska v meziválečném období a dějinami Pobaltí a jeho vztahů s Polskem. Tentokrát si jako svůj cíl vytyčil podat novou syntézu dějin Kłajpedy v letech 1918–1939, přičemž díky znalosti jazyků mohl čerpat z litevských, polských, anglických, německých a francouzských zdrojů. Téma své knihy pojal chronologicky, každá kapitola zahrnuje vybrané specifické období. První kapitola krátce shrnuje dějiny města před koncem první světové války a zkoumá specifickou historii oblasti, která se lišila od Litvy kulturně, nábožensky a etnicky. Připomíná význam, jež měla tzv. Malá Litva (jejíž součástí Kłajpeda byla) pro litevské národní obrození, stejně jako strategický význam města po první světové válce. Autor podrobně popisuje historické události, které vedly k připojení oblasti k Litvě, jejich kořeny, vývoj i důsledky.

Zabývá se administrativní správou oblasti a osobnostmi, které významně ovlivnily klajpedskou společnost. Jednotlivé části knihy se věnují vzniku klajpedské ústavy, fungování autonomie, pokusu o nacistický převrat, snaze udržet město pod litevskou suverenitou, anexi Klajpedy a nakonec i osudu oblasti během války a po ní.

Výklad je poměrně dost detailní a dokazuje autorovy rozsáhlé znalosti v této oblasti, to však není hlavní účel, jelikož autor tímto přístupem dokresluje obraz složitých mezietnických, politických a kulturních vztahů ve středovýchodní Evropě. Ústředním motivem jsou vztahy německo-litevské. Ty jsou přes specifika Klajpedy podobné vztahům mezi německou menšinou a titulárními národy i v jiných nově vzniklých státech, které stavěly svou legitimitu na versailleském uspořádání Evropy. Příkladem může být autorovo srovnání Ernsta Neumanna, vůdce klajpedských nacistů, s Konrádem Henleinem.

Knihou obsahuje jmenný rejstřík osob, tematické mapy Klajpedy (jako je mapa města a etnické složení oblasti v roce 1930 nebo mapa Malé Litvy v 18. a 19. století) a shrnutí v litevštině a angličtině. Není zde uvedena celková bibliografie, autor cituje jednotlivé zdroje pod čarou přímo v textu.

Olga Brabcová

Lubomyr Y. Luciuk, ed., *Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*, Ontario: The Kashtan Press, 2008, 379s.

Sborník je příspěvkem k současné diskusi o ukrajinském hladomoru v letech 1932–1933. Jeho základní premisou, explicitně zmíněnou v předmluvě editora, je tvrzení, že ukrajinský *holodomor* byl účelovou a záměrnou politickou katastrofou proti ukrajinskému obyvatelstvu, která měla za následek několik milionů mrtvých.

Jednotlivé články pocházejí od známých historiků přes politology až po lidi z vysoké politiky, nejsou chronologicky řazeny ani na sebe nijak nenavazují. Editor je pouze uspořádal do tří větších oddílů spojených volnou tematickou osnovou.

První oddíl se týká spíše technické stránky a konkrétních vědeckých argumentů, na jejichž základě je možné historické události doložit. Tyto příspěvky analyzují geografické aspekty hladomoru (Bohdan S. Kordan), vliv počasí na úrodnost (Ihor Stebelsky) či problematiku demografického vývoje na Ukrajině včetně údajů o populačních ztrátách (Jacques Vallin a kol.). Cíl těchto článků je jasný – relevantními argumenty podpořit tvrzení, že hladomor nebyl způsoben přírodními podmínkami, ale naopak že byl vyvolán uměle.

Druhá, poměrně již obsáhlejší část se týká současných debat o vhodnosti použít pro označení událostí z let 1932–1933 termínu genocida. Najdeme tu příspěvky podložené převážně historickými argumenty a zjištěními, která vyplývají z rozboru dokumentů zpřístupněných po roce rozpadu Sovětského svazu, jakož i závěry

zvláštní vyšetřovací komise. Některé z příspěvků lze však spíše nazvat polemickými, často psanými poměrně osobním tónem. Některé články se více věnují terminologii slov genocida, *holodomor*, masová vražda apod. (Roman Serby, James E. Mace), jiné spíše řeší současnou debatu ohledně uznání či neuznání událostí z let 1932–1933 za genocidu z hlediska jednotlivých států, zejména Ruska (Jakob W. F. Sundberg). Poměrně častá je i snaha o srovnání s jinými historickými událostmi, v souvislosti s nimiž se termín genocida používá – míní se tím zejména vyvraždění části arménského národa Turky a dále židovský holocaust (Federico Argentieri).

Poslední část je souborem čistě polemických příspěvků reflektujících současnou kontroverzi kolem tohoto téma, jejichž autory jsou známí historici jako Norman Davies či Paul Robert Magosci, ale i pocházejících z pera politiků jako třeba současného prezidenta Ukrajiny Viktora Juščenka.

Přílohy tvoří podstatnou část celé publikace. Kromě obsáhlých výsledků práce mezinárodní komise, která byla sestavena za účelem vyšetřování hladomoru, zde nalezneme například ještě rezoluci kanadského Senátu z roku 2003 o uznání hladomoru za genocidu proti ukrajinskému lidu nebo zákon Ukrajiny o hladomoru v originálním i anglickém znění. Publikace dále obsahuje rejstřík a stručné informace o autorech všech příspěvků.

Všechny články jsou poměrně krátké, žádný z nich neobsahuje komplexní podrobnou analýzu událostí z let 1932–1933 se všemi aspekty. Jedná se spíše o střípky, které mají podnítit diskusi o v současné době stále ještě nevyřešeném problému, a to s jednoznačně proukrajinským podtextem.

Eva Pelíšková

E. F. Makarevič, *Intimnyje tajny Sovetskogo Sojuza*. Moskva: Algoritm, 2007, 272 s.

Kniha pojednává o sexuálních vztazích a sexuální kultuře v Sovětském svazu od jeho vzniku až do jeho rozpadu v roce 1991. Hlavním cílem autora je ukázat, že i přes proklamace zdrženlivosti a svěbytné puritánství za vlády Sovětů sex existoval. Uvádí jako dva klíčové mezníky sovětských sexuálních revolucí první a druhou světovou válku, což ostatně platí nejen pro Sovětský svaz, ale i pro okolní svět; po válce hodně žen zůstalo bez muže a vojáci, vracející se z války, zase toužili po ženách. Z tohoto hlediska tedy autor konstatuje, že sexuální chování jak sovětských, tak i „západních“ vojáků se v zásadě příliš nelišilo. S rozpadem Sovětského svazu se na eurasijské mapě objevil nový prvek v podobě tzv. „obchodu s bílým masem“. V nemalé míře na tom má svůj podíl i okolní svět svou poptávkou po tomto novém „zboží“.

Autorovy argumenty se zejména v historických pasážích opírají o výpovědi současníků, jejichž úryvky se v průběhu textu objevují, což vypovídá i o nezanedbatel-

ném významu osobní korespondence, deníků, memoárů apod. pro výzkum takto specifického společenského tématu, doložitelném z poznámkového aparátu knihy (souhrnný seznam literatury v publikaci bohužel chybí). Kniha je svým publicistickým zaměřením určena spíše pro laického čtenáře, přesto i odborník tu může najít řadu zajímavých informací.

Kristina Osipova

Marie-Claude Maurel, Françoise Mayer, eds., ***L'Europe et ses représentations du passé. Les tourments de la mémoire***. Paris: L'Harmattan, 2008, 224 s.

Interpretace vztahu dějin a paměti je v současné době často zpracovávaným tématem. Příkladem toho může být i sborník, který vznikl pod vedením ředitelky pražského CEFRES Marie-Claude Maurel a socioložky Françoise Mayer, působící na Université Montpellier III. Obě editorky se již ve svých dřívějších pracích zabývaly úlohou historické paměti a zároveň se obě specializují na oblast střední Evropy či obecně na postkomunistické země. To se pak odráží i ve výběru příspěvků zařazených do jmenovaného sborníku.

Jednotlivé příspěvky jsou tematicky rozděleny do čtyř okruhů. První z nich, nazvaný paměť na západě a na východě, obsahuje příspěvky zasazené do celoevropské roviny. Příspěvek Georgese Minka se zabývá proliferací fenoménu paměti v Evropě a problémem vyrovnání společnosti s totalitní minulostí, včetně jeho institucionálních podob (zřizování ústavů paměti národa apod.). Marie-Claire Lavabre se zaměřuje více na roli paměti v západní Evropě, především ve Francii (problém Vichy, Alžírsko) a v Německu (nacismus). Naopak Velká Británie podle autorky vlně paměti uniká. Posledním příspěvkem tohoto okruhu je filosofický text Miloše Havelky založený především na teoriích vycházejících z české a německé literatury (Aleida Assmann). Další dva příspěvky tvoří samostatný tematický blok věnovaný problematice poválečného odsunu obyvatelstva, přičemž oba texty se zabývají Polskem. Catherine Gousseff popisuje přesídlení polské populace z východních území na znovuzískaná západní území v letech 1944–1947, zatímco Agneszka Niewiedzal analyzuje historickou paměť na příkladu polské obce Korfantów a částečně i Horního Slezska. Třetí část sborníku obsahuje dva texty popisující místa spojená s historickou pamětí. První z nich, jehož autorkou je Kathy Rousselet, analyzuje dnes poutní místo Butovo, přičemž autorka nepřináší pouze dějiny tohoto pamětního místa, ale zároveň se snaží postihnout čím vším dnes Butovo skutečně je. Druhým příspěvatelem k tomuto tématu byl Máté Zombory, který se ve svém textu zabývá vztahem mezi maďarským národem a jeho územím. Poslední část sborníku se zabývá obecně vztahem mezi pamětí a dějinami. Françoise Mayer a Zdeněk Vašíček přinášejí filosofický náhled na toto téma ve francouzském překladu článku *Minulost a současnost, paměť a ději-*

ny, který původně vyšel v Soudobých dějinách. V závěru se Françoise Mayer zamýšlí nad politizací dějin (odsouzení komunismu a kolaborace, otázka agentů).

Sborník tedy přináší různé pohledy na témata vztahující se k problematice historické paměti. Kniha obsahuje ve své první a poslední části spíše příspěvky pojímající problém paměti obecněji či filosofičtěji (Havelka, Mayer s Vašíčkem). Naopak druhá a třetí část sborníku obsahuje texty, které se zabývají již hodně konkrétními tématy (Gousseff, Rousselet). Čtenář tak má možnost získat jak určitý teoretický základ, tak i konkrétní příklady, na kterých lze problém historické paměti aplikovat. Většina příspěvků je také doplněna tematickou bibliografií. Ačkoliv název knihy odkazuje na celou Evropu, důraz je kladen především na střední a východní Evropu, zatímco západní Evropou se zabývá pouze jediný příspěvek. Sborník totiž vychází z velké části ze situace ve střední a východní Evropě po pádu komunismu a ze souvisejícího zrodu otázky interpretací dějin a vyrovnávání s minulostí. A jako příspěvek k této problematice je určitě přínosem.

Michaela Kůželová

A. I. Miller, ed., ***Sibir' v sostave Rossijskoj Imperii***. Moskva: Novoje literaturnoje obzorenje, 2007, 362 s.

Kniha vyšla v rámci edice *Okrainy Rossijskoj Imperii*, ve které se již objevily práce o západních oblastech carského Ruska.

A. I. Miller, pracovník Institutu vědeckých informací ve společenských vědách Ruské akademie věd a profesor Středoevropské univerzity v Budapešti, si se svým kolektivem vzal za úkol analyzovat specifika hospodářského a kulturního dobývání Sibiře ruskou říší, adaptaci přišedších kolonistů na nové prostředí a jejich vztahy s místními národy a v neposlední řadě také formování sibiřské identity. Autoři konstatují, že v Rusku neexistuje kvalitní vysokoškolská učebnice dějin Sibiře. Díla, která se tématu věnují, jsou buď zastaralá nebo nevědecká. Jejich práce má tudíž pomoci tuto situaci napravit.

Výklad začíná analýzou kolonizační politiky Ruské říše v 18. století. Autoři definují hlavní směry kolonizace, podrobně se pak věnují národnostní problematice. Dále je velký prostor věnován administrativnímu začleňování Sibiře do říše. Jsou zmíněny reformy M. M. Speranského, jakož i vliv specifického ruského regionalismu na identitu kolonistů. Text pak chronologicky postupuje a dále sleduje vývoj Sibiře až do konce carismu.

Po chronologické pasáži následuje blok tematických kapitol věnujících se postupně sibiřskému zemědělství a rolnické společnosti, národnostnímu vývoji (hlavním tématem je tu začleňování místního obyvatelstva do administrativního systému Ruské říše s tím, že analyzovány jsou pak zvláště zákony z let 1822 a 1898, které

tuto problematiku upravovaly). Dalšími tématy jsou ekonomika a průmyslový rozvoj Sibiře, specifický význam, jež měl pro region institut vyhnanství, a nakonec sibiřská identita; tady je přidáno i několik stran věnovaných sibiřskému separatismu.

Kniha poskytuje podrobnou informaci o tématu. Škoda jen malého počtu map (v knize jsou dvě, jedna se týká administrativního dělení a druhá národností). Zarážející, ať už jde o záměr či o pouhou nedbalost, je však pohled do tabulek ilustrujících vývoj počtu obyvatel v jednotlivých částech Sibiře, protože některá čísla evidentně řádově nesedí.

Matěj Sviták

Klejda Mulaj, *Politics of Ethnic Cleansing*. Lanham: Lexington Books, 2008, 205 s.

Kniha, která vyšla s podtitulem *Nation-State Building and Provision of In/security in Twentieth-Century Balkan*, se zabývá fenoménem „etnických čistek“. Téma je rozděleno do šesti kapitol včetně úvodu a závěru. V úvodu autorka shrnuje v krátkosti různé případy etnického čištění od starověku po nejbližší současnost. Následně vysvětluje pojem etnického čištění, poměrně nový původ tohoto pojmu a vztah například k pojmu *etnocida*, a také zařazuje svou knihu do stávajícího badatelského kontextu. Ve druhé kapitole se noří do historie etnických čistek na Balkáně 20. století, a to od postupné eliminace Turků přes akce ustašovců až po Kosovo na sklonku 90. let 20. století. Třetí kapitola řeší úlohu etnického čištění na Balkáně v procesu budování moderního státu a národní identity v 90. letech. Zvláště zde v této souvislosti zmiňuje koncept „krize legitimacy“, tedy ztráty ospravedlnění národních států pro jejich existenci, a s tím spojenou nutnost hledání nové identity. Kapitola dále pokračuje výkladem příčin a průběhu válek zahrnujících etnické čistky, které proběhly v první polovině 90. let, a končí kosovskou válkou, jakož i její předehrou v podobě etnického čištění Kosova. Zamýšlí se také nad tím, v čem byla kosovská situace oproti ostatním podobným násilnostem té doby natolik jiná. Čtvrtou kapitolu pak Mulajová věnuje otázce, zda může etnické čištění zajistit bezpečnost státu a zda ve výsledku spíše nevytváří ohrožení státu jak zbylou menšinou, tak domovským státem této menšiny. Pátá kapitola pojednává o alternativních teoriích vysvětlujících etnické čištění s pomocí historie, nacionalismu, emocí nebo bezpečnostních dilemat. V závěru pak autorka shrnuje předchozí poznatky a uvádí možnosti prevence etnických čistek a přístupu ke konfliktům, které tímto nebezpečím hrozí.

Kromě seznamu zkratk v úvodu kniha z formálního hlediska potěší ještě zejména přehledným rejstříkem. Nestandardním, leč zpřehledňujícím prvkem jsou krátká shrnutí argumentů na konci každé kapitoly, stejně jako řazení poznámek vždy hned za příslušnou kapitolou. Jako mnoho jiných anglosaských publikací i tato

bohužel nabízí spíše nepřehledný soupis literatury. Celkově však jde o publikaci, která bude pro balkánská studia bezesporu přínosem.

Jan Procházka

Robin Okey, ***Taming Balkan Nationalism: The Habsburg „Civilizing mission“ in Bosnia, 1878–1914.*** Oxford: Oxford University Press, 2007, 352 s.

Monografie Robina Okeye, profesora historie na univerzitě ve Warwicku a známého autora prací na témata dějin Habsburků, Balkánu a východní Evropy, vyšla s cílem informovat o politice samozvané „kulturní mise“ Habsburků v Bosně a Hercegovině a o reakcích bosenského obyvatelstva na ni. Práce pokrývá období od rakousko-uherské okupace Bosny a Hercegoviny po Berlínském kongresu v roce 1878, přes anexi v roce 1908 až do sarajevského atentátu na následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este v červnu 1914. V tomto období všechny evropské mocnosti vydávaly svoje mocenské a územní ambice za „kulturní či civilizačních mise“ a prostřednictvím okupace Bosny se k nim přidalo i Rakousko-Uhersko.

Od koloniálních výbojů západoevropských velmocí se rakouskouherská okupace lišila mj. i blízkostí anektovaného území, a také proto i průběh a podoba této „kulturní mise“ vypadaly jinak. Nejpodstatnější motiv byl také odlišný – hlavní snahou bylo zabránit vzniku velkého slovanského státu na hranicích mocnářství, jež by pravděpodobně znamenal hrozbu destabilizace pro samotnou monarchii, zejména pro její zalitavskou část, což by zase mělo zásadní důsledky (jak ukázal pozdější vývoj) pro celou Evropu. I z tohoto důvodu autor věnoval relativně krátkému období moderních evropských dějin na relativně malém kousku území celou monografii.

K popisu jednotlivých aspektů okupace a anexe Bosny a Hercegoviny rozdělil Okey práci na jedenáct samostatných kapitol, z nichž téměř polovina je věnována 21 let trvajícím období správy Benjámina Kállaye. V této části jsou i tři kapitoly zaměřené na vztah rakouskouherského správce k třem hlavním bosenským národům, Bosňákům, Chorvatům a Srbům. Části chronologicky následující po Kállayově smrti se pak věnují budování ústavnosti vedoucímu až k samotné anexi Bosny a Hercegoviny v říjnu 1908, „kulturní politice“ bosenského sněmu či bosenskému studentskému hnutí.

Přes lehce se nabízející příležitost „vyřídít“ tuto epizodu v dějinách monarchie s patřičnou dávkou kriticismu autor v knize přiznává rakouské správě Bosny a Hercegoviny mnohé zásluhy, od zvýšení gramotnosti obyvatelstva, přes obecnou demokratizaci, až po snahu o vybudování národního občanského, avšak ne nutně nacionalistického modelu místní společnosti, a nepoukazuje tedy pouze na negativní aspekty tohoto rakousko-uherského „dobrodružství“, jež vyvrcholilo atentátem na následníka trůnu a následným vypuknutím první světové války.

Radek Oravec

Kniha *Marzec '68*, věnující se březnovým událostem v Polsku v roce 1968, není první prací polského historika Piotra Oseky. O dění v roce 1968 vydal již několik prací, mezi nimi *Syjonisci, inspiratorzy, wichbrzycciele: obraz wroga w propagandzie marca 1968* (1999), a účastnil se také oxfordského mezinárodního výzkumného projektu *Around 1968: Activism, Networks, Trajectories*.

Autor charakterizuje březen 1968 jako nejednoznačný a nejzvláštnější z tzv. polských měsíců. V jeho případě se totiž nejednalo o společenské nepokoje podobné těm z roku 1956, 1970 a 1976 a ani nebyl spjat se stávkovým hnutím jako v roce 1980. Zároveň se společenská i politická krize projevovaly již v roce 1967 a pokračovaly i po březnu. Proto by se podle autora nemělo mluvit jen o „březnu“, ale spíše o „březnech“, v množném čísle. Osekova práce se tudíž neomezuje pouze na líčení polských událostí předmětného měsíce, jejichž nejvýraznějším symbolem byly studentské protesty, ale velká část knihy se zabývá i událostmi předcházejícími. Nejprve líčí vývoj a situaci tří hlavních březnových aktérů: strany, intelektuálů a „dětí října“ – tedy mládeže (míní se tím generace lidí formovaná událostmi října roku 1956). Následně popisuje marasmus hospodářského a sociálního vývoje šedesátých let v Polsku. Předehrou k samotným událostem pak byl rok 1967, který s sebou přinesl v souvislosti s šestidenní válkou na Blízkém Východě nárůst antisemitismu, antisionismu a protiizraelských nálad. Zároveň však narůstala intenzita diskuzí. Zákaz Mickiewiczovy hry *Dziady* je pak třeba chápat právě v kontextu této atmosféry. Autor detailně popisuje průběh březnových nepokojů i požadavky studentů. Po porážce „vzpourey“ následovala snaha nalézt interpretaci události 8. března i následujících dní. Tu pak propaganda našla v tezi o politickém spiknutí. Tím ovšem teorie o sionistickém spiknutí neztratila na atraktivnosti, spíše naopak. Pobřeznové represe zasáhly jak univerzity, tak specificky i Židy, což vyvolalo další vlnu emigrace. Kádrová revoluce pak byla logickým důsledkem personální čistky ve straně. Epilogem studentské revolvy se staly protesty proti invazi do Československa.

Autor, jak sám v úvodu píše, se nesnaží být detektivem, ale pozorovatelem, a jeho cílem není ani tolik vědecká analýza za každou cenu jako spíše pokus přiblížit populárně naučnou formou březen 1968 běžnému čtenáři. Snaží se tedy postihnout společenské dějiny března, atmosféru tehdejší společnosti. Kromě archivních zdrojů pak vychází především ze vzpomínek pamětníků (ty pak v textu často cituje), dopisů, propagandistických textů a letáků. K postižení sociální dimenze dění pak využívá sociologických průzkumů i citací sociologů. Ze sekundární literatury navazuje především na monografii Jerzyho Eislera *Polski rok 1968*, kterou hodnotí jako vůbec nejpodrobnější zpracování daného tématu. Kniha navíc obsahuje fotografickou přílohu a rejstřík. Výsledkem je čtivý text, podpořený velkým množstvím citací (nejen pamětníků, ale i dobových citací a například i úryvků ze hry *Dziady*). Autor sice věnuje větší prostor „svým“ tématům (antisionismus, propaganda), to však nelze hodnotit jako nepřínosné.

Ošekova práce tak bezesporu splňuje cíle, které si vytyčila – podařilo se jí přiblížit čtenáři jak březnové události, tak i širší kontext tohoto měsíce; Piotr Ošeka tak na sebe vzal roli nejen pozorovatele, ale i zprostředkovatele.

Michaela Kůželová

Carolina Vendil Pallin, ***Russian Military Reform. A Failed Exercise in Defence Decision Making.*** New York: Routledge, 2009, 248 s.

Publikace se zabývá reformami ruské armády v období po konci studené války. Obrovskou sovětskou armádu, po léta cvičenou a vyzbrojovanou na konvenční bipolární konflikt, bylo třeba radikálně pozměnit, tak aby odpovídala současným potřebám a byla schopna reagovat na nové hrozby. Dědictví sovětské epochy je však do dnešních časů velkou zátěží, a to jak ve strategickém uvažování, tak i v každodenním životě ruských ozbrojených sil. Po dlouhou dobu zažitě modely se mění jen velmi pozvolna a to ještě ne vždy správným směrem.

S prvními pokusy o reformu ruských ozbrojených sil přišel Michail Gorbačov, reformní kroky pokračovaly i za vlády Jelcina a Putina.

Konflikt v Čečensku je zde využit jako jakási případová studie, která autorce umožňuje dokázat naprostou nepřipravenost ruské armády na nové výzvy, která, ač v obrovské přesile, nebyla konflikt schopna řešit. Problémy v Čečensku byly velmi důrazným podnětem k reformám z let 1997–1998, ty se však na počátku Putinovy vlády zpomalily. Velkým problémem nadále zůstávají spory mezi různými zájmovými skupinami, armáda je stále nefinancovaná, stejně tak jako její financování, a podle autorky je i proto tak málo efektivní. Neexistuje shoda o největších hrozbách, kterým je třeba čelit, následně je obtížné rozhodnout, které zbraně modernizovat, které nakupovat a na jaký typ jednotek má být kladen největší důraz. Zakotvení Ruska a jeho ambicí v globální politice je dnes již též odlišné, jelikož Rusko není součástí žádné organizace, kterou by bylo možné srovnat s někdejší Varšavskou smlouvou. Smlouva o kolektivní bezpečnosti je její pouze velmi nedostatečnou náhradou.

Již na začátku devadesátých let volal generál Lobov po tom, aby byla vytvořena nová vojenská doktrína. Hrozba totální války s NATO se po skončení studené války ukázala již jako velmi nepravděpodobná, Rusko se dokonce začalo účastnit některých aliančních operací. Na druhé straně musela ruská armáda na počátku 90. let čelit hrozbám regionálních konfliktů uvnitř samotného Společenství nezávislých států (Podněstří, Abcházie či Tádžikistán). V roce 1994 musela ruská armáda bojovat dokonce na svém vlastním území, a to v již zmíněném Čečensku, Rusko čelilo i řadě teroristických útoků. Na takovou situaci nebyly ruské ozbrojené síly příliš připraveny, ale ani to nepřimělo ministrovo obrany k tomu, aby se situací hlouběji zabývalo. Budováním systému vertikální moci se omezují možnosti jakékoli možné kontroly. A to jen zvětšuje problémy, v kterých se ruská armáda nachází.

Závěrem práce autorka dodává, že reformu armády nadále komplikuje nejen nedostatek finančních prostředků, související s prudkým poklesem cen ropy, ale i demografický vývoj Ruska a v neposlední řadě také stále nestabilní situace na Kavkaze.

Čtenář velmi ocení slovníček, v němž jsou vysvětleny některé pojmy a zkratky použité v textu, stejně jako i řadu tabulek a diagramů znázorňujících strukturu a počty ruských ozbrojených sil.

Petr Pojman

Je. I. Pivovarov, ***Postsovetskogo prostranstvo: al'ternativy integracii: istoričeskij očerk.*** Sankt Peterburg: Aleteja, 2008, 320 s.

Kniha Jefima Pivovara, rektora Ruské státní univerzity humanitních věd (RGGU) v Moskvě a specialisty na sociální a hospodářské dějiny Ruska a zemí postsovětského prostoru, se zaměřuje na ekonomické, politické, sociální a kulturní integrační procesy v zemích bývalého Sovětského svazu. Autor se nejprve věnuje problému mezistátní integrace z teoretické stránky. Teoretický výklad pak doplňuje konkrétními praktickými příklady ze studovaného regionu. Autor tak poskytuje čtenáři dobře strukturovaný přehled nejvýznamnějších regionálních uskupení a „integračních projektů“ v prostoru bývalého Sovětského svazu, jako je Společenství nezávislých států (SNS), Eurasijské ekonomické společenství (JevrAzES) či GUUAM. Jednotlivé projekty rozebírá kombinací chronologického popisu a výkladu jejich funkcí. Přílohy zahrnují výběr klíčových mezinárodních, hlavně zakládajících smluv, které by měly sloužit k lepší orientaci čtenáře v tématu, dále pak obsáhlý poznámkový aparát a souhrnnou bibliografii.

Kristina Osipova

Peter Stearns, ***American Fear: The Causes and Consequences of High Anxiety.*** New York: Routledge, 2006, 256 s.

Stearnsova kniha pojednává o psychologických dopadech událostí z 11. září 2001 na Spojené státy americké. Od osudného útoku žije americká společnost stále ve strachu, jehož podoby autor rozebírá. V první části knihy představuje, co to strach vůbec je a čím se lišil strach bezprostředně po útoku na Pearl Harbor od strachu, který zachvátil Spojené státy po útoku na Světové obchodní centrum v roce 2001. Oba útoky byly velmi nečekané a překvapující. Po útoku na Pearl Harbor na sklonku roku 1941 se lidé na kontinentě obávali dalších úderů, které mohly

přijít jak na tichomořském, tak na atlantickém pobřeží. Strach, který toto očekávání vyvolalo, byl ale velmi individuální. Lidé svůj strach vůbec nepřenášeli na své potomky. A naopak muži cítili potřebu bojovat proti nepříteli. Tento fenomén nebyl po 11. září tolik zaznamenán, což může být přičítáno i tomu, že nepřítel byl zřejmý, stejně tak jako nebylo definovatelné nepřátelské místo, proti kterému by Amerika mohla vést odvetný protiúder. Útok roku 2001 přišel také nečekaně, ale v době míru, kdy se žádný světový konflikt neodehrával ani neočekával. Navíc byl směřován proti New Yorku, tj. městu, které je do značné míry symbolem Ameriky. Strach byl přímo hmatatelný. Lidé panikařili ve strachu, že nepřítel je za branami, ale nikdo nevěděl, kdo je tím nepřitelem.

Další část knihy, zabývající se příčinami a důsledky kolektivní reakce v roce 2001, rozebírá i kořeny „tradičního“ amerického strachu. Ukazuje, že hysterie provází americké dějiny od samotných počátků, což autor ilustruje jak případem salemských čarodějnic v 17. století, tak tzv. rudou hrozbou, silnou především v době mccarthyismu.

Velmi zajímavé je i srovnání reakce Spojených států na útoky z 11. září 2001, Španělska na teroristický útok na vlakovém nádraží v Madridu na jaře o tři roky později a Velké Británie na útok v londýnském metru v roce 2005. Stearns dospívá k závěru, že strach tu nemá dlouhé trvání – Evropa bezprostředně po útoku také cítí hněv a obavy, ale ty jsou posléze vystřídány odhodláním nástrahám čelit a spojit všechny síly; a tím je strach překonán.

Kateřina Marková

A. Sever, *Istorija KGB*. Moskva: Izd-vo Algoritm, 2008, 336 s.

Severova kniha v úvodních kapitolách popisuje zánik spojených ministerstev vnitra a bezpečnosti, v jejichž čele stál Lavrentij Berija, jejich reorganizaci a s ní spojený vznik nové bezpečnostní složky sovětského systému jako důsledek uzavření boje o moc po Stalinově smrti, přičemž ve srovnání se stalinským obdobím je možné vznik KGB považovat za jeden z výsledků „zlidštění“ systému.

Nový ministr vnitra Sergej Krumlov předložil 4. února 1954 ÚV KSSS návrh na vytvoření „Výboru pro věci státní bezpečnosti při Radě ministrů SSSR“ a v březnu 1954 byla přesně podle tohoto návrhu založena nová instituce (pouze slovo „věc“ bylo z názvu odstraněno), do jejíhož čela byl postaven Chruščovův spojenec, generál Ivan Serov. Vznikl tedy Výbor státní bezpečnosti – KGB, který, pokud nepočítáme dodnes fungující vojenskou tajnou službu GRU, byl nejdéle fungujícím sovětským bezpečnostním orgánem, a stál tak na konci řady, kterou tvořily dřívější typy bezpečnostních orgánů jako Čeka, GPU, OGPU a NKVD/GUGB, NKGB, MGB. Nutno dodat, že právě tyto předchozí orgány, především pak NKVD, založené v roce 1934, prováděly Stalinovu násilnou politiku, ale literatura je často chybně označuje jako KGB.

Autor velmi detailně popisuje způsoby a techniky práce KGB, boj s vnitřním nepřitelem, rozvědnou i kontrarozvědnou činnost, způsob ochrany tajných materiálů. Uvádí i řadu příkladů a popisuje některé operace, způsob získávání tajných spolupracovníků, ukazuje též na prioritní zájmy KGB. Jako typický příklad jedné z akcí rozvědky KGB uvádí operaci „Cedr“, provedenou ottawskou rezidenturou, která po se dvanáct let zabývala sběrem informací pro vypracování detailních plánů energovodů v Kanadě i jiných zemích. Celá kapitola je věnována i boji proti čínským špiónům.

Publikace je napsána spíše populárně naučným stylem, z tohoto důvodu její součástí není příliš obsáhlý poznámkový aparát, uvádí pouze některé pro čtenáře zajímavé internetové odkazy. Obsahuje však řadu dokumentárních fotografií, seznam lidí, kteří zastávali funkce náměstků, šéfů jednotlivých správ a oddělení, dále pak jména předsedů KGB v jednotlivých sovětských republikách. Poměrně velký prostor je věnován i vyznamenáním, která byla příslušníkům těchto orgánů udělována.

Práce je určena především čtenářům v Rusku či státech SNS, autor tedy předpokládá, že tito znají význam všech použitých zkratk. Zahraniční čtenář by však velmi ocenil slovníček, v němž by alespoň ty méně známé zkratky byly rozepsány a vysvětleny. Popis událostí a změn v KGB je podán velmi detailně. Kritickou reflexi působení této organizace, jejíž název byl kdysi synonymem státní šikany a svévole, však v knize nenajdeme.

Petr Pojman

Lavinia Stan, Lucian Turcescu, ***Religion and Politics in Post-Communist Romania***. New York: Oxford University Press, 2007, 270 s.

Lucian Turcescu (vystudoval teologii ještě v totalitním Rumunsku) a Lavinia Stanová, politoložka, již publikovali řadu studií o rumunské pravoslavné církvi, resp. o vztahu církve a státu za socialismu i po něm a svou práci zúročili v této monografii. Téma rozdělili do devíti kapitol včetně úvodu a závěru. Vlastnímu textu předchází předmluva Sabriny Rametové, renomované britské odbornice na problematiku náboženství za komunismu z univerzity v Trondheimu.

V úvodní kapitole se autoři zabývají vztahem náboženství a politiky v postkomunistickém systému. Druhá kapitola je čistě teoretickým exkurzem do teorie vztahů státu a církve v jednotlivých vládních systémech. Třetí část knihy se zabývá vztahem náboženství a nacionalismu s přihlédnutím k rumunským realitám, kde se tento vztah zvláště extrémně projevil v meziválečném období, kdy někteří pravoslavní kněží vstoupili do fašistické Železné gardy. V následující kapitole autoři sledují proces vyrovnávání rumunské společnosti s komunistickou minulostí, který se na rozdíl od sousedního Bulharska obešel bez rozštěpení církve, nicméně ne zcela bez problémů. Podezření ze spolupráce s komunistickou Securitate totiž ulpělo i na nejvyšších činitelích církve. V páté kapitole autoři narážejí na vyostřený problém vztahů mezi pravoslavnou a řeč-

kokatolickou církví, která byla za komunismu násilně sloučena s církví pravoslavnou. V Rumunsku je vztah mezi těmito dvěma konfesemi zkalen i doposud nevyřešenou otázkou navrácení kostelů a jiného majetku po roce 1989 obnovené řeckokatolické církvi a také některými výroky nacionalistických politiků, kteří tvrdí, že se řeckokatolická církev s pravoslavnou sloučila za minulého režimu dobrovolně. V šesté kapitole autoři řeší zajímavý problém vlivu rumunské pravoslavné církve na volby a potažmo účasti jejích kněžích na kandidátkách jednotlivých stran, především pak na listině nacionalistické strany PRM. Sedmou kapitolu věnovali Turcescu a Stanová problému povolování výuky náboženství na rumunských školách, proti čemuž kladli extrémní odpor hlavně pravoslavní duchovní, ovšem v případě vyučování řeckokatolické verze. Osmá kapitola se zabývá vlivem církvi na rumunskou politiku v oblasti tvorby zákonů o manželství a o rodině. V poslední kapitole, spojené se závěrem, autoři řeší vztahy církvi k demokratizaci Rumunska a jeho vstupu do evropských struktur. Zde je zajímavé zmínit ambivalentní vztah pravoslavné církve k demokratizaci země, daný především jejím privilegovaným postavením v rumunské společnosti.

Kniha obsahuje skromné přílohy, omezené na výčet rumunským státem uznaných vyznání a na seznam funkcionářů zmíněných rumunských církvi. Ke cti knihy pak slouží přehledný poznámkový aparát, chybí ovšem souhrnný seznam literatury. Úhrnem však jde o čtivou, po odborné stránce dobře zpracovanou monografii představující důležitý příspěvek k studiu jak církevních, tak balkánských dějin.

Jan Procházka

Ivanka Survila, ***Daroha: Stoupcy – Kapenhahen – Paryž – Madryd – Atava – Mensk***. Mensk: Radyjo Svobodnaja Europa Radyjo Svaboda, 2008, 144 s.

Dne 25. března 1918 byla vyhlášena Běloruská lidová republika, jejímiž státními orgány byly „předparlament“ – Rada BLR a „vláda“ – Lidový sekretariát. Tato republika však neměla dlouhého trvání a ani nebyla státem v pravém slova smyslu, neboť svou nezávislost deklarovala v době, kdy byla její území okupována Němci. Poté, co byla na konci roku 1918 německá vojska vytlačena Rudou armádou, byli i členové Rady BLR nuceni opustit její hlavní město Minsk a uchýlit se nejdříve do Hrodna, poté do Kaunasu a nakonec i do Prahy. Prvním předsedou Rady, někdy se taktéž užívá názvu „prezident“, byl zvolen Jazep Varonka, a zatím posledním je právě autorka výše uvedené knihy, Ivanka Survila. Přestože od vyhlášení Běloruské lidové republiky a od zvolení prvního předsedy BLR uběhlo již takřka celé jedno století, tento orgán hraje stále významnou roli v prostředí běloruské inteligence.

Název autobiografie signalizuje trnitou cestu autorky životem. Ivanka Survila se narodila ve městě Stoupcy v Bělorusku a ke konci druhé světové války společně se svými rodiči, sestrou a bratrem utekla do Kodaně. Barvitě popisuje cestu uprchlíků z Běloruska přes východní Prusko a Baltské moře až do Dánska. V Dánsku žila celá

rodina v několika uprchlických táborech a v tomto období se otcí Ivanky Survily, Uladzimiru Szymanicovi, podařilo navázat kontakt s Mikolou Abramčukem, v té době již významným běloruským aktivistou, a zapojit se do činnosti běloruské emigrace. Otec se podílel na tvorbě bělorusko-dánského slovníku a překládal do běloruštiny pohádky Hanse Christiana Andersena.

Další zemí, kam se autorčina rodina uchýlila v dubnu 1948, byla Francie, kde prožila jedenáct let. Poprvé se zde autorka setkala Mikolou Abramčukem, který byl v té době již prezidentem Rady BLR. Ivonka Survila líčí svůj studentský život na Sorbonně, jak s rodinou a běloruskými přáteli každoročně slavili výročí 25. března. V Paříži se také na světovém sjezdu běloruské emigrace poprvé setkala se svým budoucím manželem, běloruským vlastencem v emigraci Jankem Survilou. V této části knihy se zabývá činností emigračního orgánu BLR. Následoval pobyt ve Španělsku, kam již odjela se svým manželem Jankou. V této etapě svého života pomáhala svému manželovi připravovat denní běloruské zpravodajství pro španělský rozhlas, které se vysílalo od roku 1958 do roku 1965.

Poslední zastávkou v životě Ivonky Survily bylo hlavní město Kanady. Do Ottawy se přestěhovala se svým mužem a dvěma dcerami v roce 1969. Podílela se na mnoha projektech spojených s její rodnou zemí. Vedla Běloruský institut vědy a kultury a předsedala také Kanadskému fondu pro oběti černobylské havárie, díky čemuž byla v neustálém kontaktu s Běloruskem. V roce 1994 byla její celoživotní práce pro Vlast oceněna jmenováním předsedkyně Rady BLR.

Díky zpovědi Ivonky Survily získá čtenář představu o činnosti vládního orgánu BLR v exilu a jeho vývoji od druhé světové války až do současnosti. Cílem autorky, jak se sama zmiňuje, bylo především nastínit život v exilu. Vzpomíná na významné ženy v jejím životě a na setkání se světoznámým běloruským spisovatelem Vasilem Bykavem v Praze. Svou knihu doplnila i úvahami o tom, proč běloruský národ nevyužil příležitosti vytvořit svobodný stát, proč není schopen vymanit se z ruského jha a proč právě Bělorusko je v současnosti poslední diktaturou v Evropě. Díky této publikaci se čtenáři dostane příležitosti seznámit se s činností běloruských vlastenců v emigraci a jejich životními osudy. Zároveň získá informace o vývoji běloruské státnosti z pohledu běloruského uprchlíka.

Martina Kratochvílová

A. Šornikov, **VTORženije v Rossiju. Posledstvija dlja biznesa**. Moskva: Veršina, 2008, 264 s.

Publikace přibližuje potenciální důsledky vstupu Ruské federace do Světové obchodní organizace, jež autor, právník a poradce ruské Obchodní a průmyslové komory, nehodnotí příliš kladně. Největší problém vidí v nepřipravenosti Ruska

na vstup do WTO obecně a zvláště pak v nekonkurenceschopnosti ruského průmyslu a zemědělství, což může ruské ekonomice pouze způsobit další potíže a mít negativní sociální dopad na život běžného ruského občana. I když Šornikov uvádí i názory zastánců a sympatizantů vstupu Ruska do WTO (například hlavního vyjednavče Maksima Medvedkova), jeho názor je jasný, a stejně tak i vyznění knihy, která je evidentně určena pro „prostého“ ruského občana, tj. právě toho, který na vstupu do WTO podle autora publikace nejmíc prodělá.

Kristina Osipova

Anne-Marie Thieissová, **Vytváření národních identit v Evropě 18. až 20. století**. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, 263 s.

Anne-Marie Thieissová, ředitelka výzkumu při francouzském *Centre National de la Recherche Scientifique* (CNRS), se specializuje na kulturní a společenské dějiny Francie a Evropy. Její knihu *Vytváření národních identit v Evropě 18. až 20. století*, která vyšla ve francouzském originále již v roce 1999, vydalo v roce 2007 Centrum pro studium demokracie a kultury v překladu Pavly Doležalové.

Autorka vychází z teze, že ke zrození evropských národů začalo docházet až od 18. století, přičemž velkou roli v tomto procesu sehráli obrozenečtí nadšenci. Anne-Marie Thieissová se tak ve své knize snaží postihnout ty prvky, které se na utváření národních identit podílely. Kniha je členěna do tří částí. Podle autorky má budování národních identit dvě fáze: první fází je určení předků a popis jejich slavných činů, druhou fází je souvislost mezi dávnou minulostí a současnými dějiny národa (s. 115). Těmto dvěma etapám odpovídají první dvě části knihy. První část, *Identifikace předků*, totiž popisuje různé formy návratu k předkům – pátrání po epických bájích a starých národních písních, po národním jazyku i po národních dějinách. Obrozenci k tomu využívají rozličných forem (falšování rukopisů, psaní národních románů, skládání oper, obnova historických památek aj.). Druhá část, *Folklór*, analyzuje sběratelskou činnost a s tím související oslavování národa (krajinomalba, národní kroje, národopisné výstavy). Třetí část, *Masová kultura*, ukazuje, jak se národní identity projevují na státní úrovni. Autorka se zabývá výchovou k národu ve školách, rolí tělesné výchovy (Sokol, anglické sporty, Olympijské hry jako demonstrace národní identity) i přírody (její ochrana, rozvoj turismu). Věnuje se také tzv. totalitnímu folklóru (fašistická Itálie, nacistické Německo, Vichy), nacionálnímu komunismu i socialistickému folklóru. Na závěr se autorka ve stručnosti zabývá otázkou evropské identity.

Většina knihy tak pokrývá oblast kultury a umění. Práce nelíčí vznik identity každého jednotlivého evropského národa a zřejmě to vzhledem k rozsahu ani nebylo jejím cílem. Naopak, představováním národně obrozeneckých prvků z jed-

notlivých národních hnutí autorka spíše přináší obraz činnosti národních buditelů, popřípadě státníků toužících utužit národní cítění. Pokud se autorka zmiňuje o politických dějinách, často je velmi zjednodušuje. Sardinské království tak není vůbec zmíněno, když autorka popisuje účastníky Krymské války (s. 85), a Černá Hora zase vůbec nefiguruje v Balkánských válkách (s. 88). Tvrzení, že Poláci v ruském záboru byli nemilosrdně porušováni v náboženské sféře (s. 123), je vzhledem k ruské náboženské politice jistě přehnané. Chybné datum se vloudilo i do tvrzení, že Albánii v roce 1929 znovu obsadila italská vojska a došlo k anexi (s. 70). Je také zvláštní, že autorka, když například tvrdí, že utváření národů je spojeno s novodobými hospodářskými a společenskými změnami (s. 13), a tedy přináší teze ve velké míře shodné s názorem Ernsta Gellnera, tohoto autora v textu nikde nezmiňuje (pouze v závěrečné bibliografii). V textu se naopak odvolává především na Ernsta Renana. Drobné nedostatky lze nalézt i v překladu (např. používání názvů Wales i Vales nebo používání pojmu Uhři v kontextu, kdy by se spíše mělo mluvit o Maďarech).

I přes výše zmíněné nedostatky kniha pro českého čtenáře přínos má. Čtenář se tak může seznámit s oblastmi, které nebývají často v pracích o národních hnutích v takové míře zpracovávány (příroda, sport atd.). Navíc tematické členění (nikoliv po jednotlivých státech) má i jistý komparativní potenciál, protože autorka se věnuje zemím západní i východní Evropy.

Michaela Kůželová

L. L. Rybakovskij, ed., ***Transformacija migracionnych processov na post-sovetskom prostranstve***. Moskva: Izd-vo „Academia“, 2009, 431 s.

Kniha, kterou vydal Institut sociálně-politických studií Ruské akademie věd, se zabývá migrací a s ní souvisejícími sociálními jevy. Úvodní kapitola podává vysvětlení základních sociologických pojmů, které se v knize dále objevují – především je to vůbec objasnění pojmu migrace, jaké jsou jejich typy a základní charakteristiky. Značný důraz přitom klade na vysvětlení specifik mezinárodní, mezistátní a vnitřní migrace. Následuje úvod do problematiky migrace v postsovětském prostoru, vysvětleny jsou její příčiny, specifika, v základních obrysech a za použití četných tabulek a grafů je také popsán demografický vývoj sledovaného teritoria, opět především v souvislosti s migračními toky. Velká pozornost je jak v úvodu, tak v následujících kapitolách věnována postavení etnických Rusů žijících na území jednotlivých republik Společenství nezávislých států.

V jednotlivých kapitolách se pak autoři věnují migračním procesům mezi Ruskem na jedné straně a dalšími subjekty na straně druhé (Ukrajina, Bělorusko, Kavkaz, Střední Asie, Pobaltí). Kapitoly jsou vždy vystavěny na podobném principu,

přibližně o podobném rozsahu, čítajícím kolem 60 stran. V jejich první části jsou vysvětleny historické souvislosti, z nichž soudobá situace vyrůstá. Načrtnut je jednak vývoj od dob, kdy bylo to které území připojeno k ruskému státu, zvýšená pozornost je však věnována také migrační politice Sovětského svazu. V následujících částech je popsán soudobý vývoj, přičemž zdůrazněna jsou specifika té které migrace, její ekonomické a sociální aspekty, a zaznamenány jsou demografické změny, na něž má migrace vliv, a to jednak v daném regionu, jednak v samotné Ruské federaci. Kapitola týkající se Kavkazu se navíc věnuje i otázce integrace migrantů do většinové společnosti, a to jak ruských migrantů na Kavkaze, tak národů Kavkazu v Rusku. Na závěr každé kapitoly je uveden obsáhlý seznam literatury.

Lenka Kopřivová

Marek Ziółkowski, **Projekt: Ukraina**. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008, 154 s.

Marek Ziółkowski byl v letech 2001–2005 velvyslancem Polska v Kyjevě. Své profesní i osobní zkušenosti z této doby zúročil v knize, která reprezentuje jak velvyslancův osobní pohled na polsko-ukrajinské vztahy, tak i oficiální linii vztahů, kterou pomáhal formovat. Název knihy je pro autora symbolický – jeho prostřednictvím chce svou práci velvyslance představit jako „část projektu sblížení mezi Polskem a Ukrajinou“ (s. 7). Vědomě tak navazuje na několik století trvající vztahy, které jsou plné konfliktů, předsudků, ale i spolupráce. Sám přiznává, že když získal funkci polského velvyslance v Kyjevě, tak na Ukrajinu pohlížel, podobně jako část polské společnosti, s romantizujícím pohledem, který z velké části pochází z románů Henryka Sienkiewicze. S podobnými, ať už negativními nebo pozitivními stereotypy, se pak dále setkával po celou dobu svého setrvání v úřadu.

Mezi hlavní témata, která se proplétají většinou kapitol, patří oranžová revoluce a polsko-ukrajinské vztahy v současnosti a budoucnosti. Četnost zařazení prvního tématu vychází ze skutečnosti, že prezidentské volby v roce 2004 patří mezi vůbec nejvýznamnější události, které se za velvyslancova působení v Kyjevě odehrály. Navíc volba Viktora Juščenka prezidentem zásadně ovlivnila vztahy mezi Polskem a Ukrajinou. Na širší otázku obecného směřování vztahů mezi oběma státy autor nenabízí jasnou odpověď, nicméně vyslovuje se, a to nejen z titulu své někdejší funkce, jednoznačně pro zintenzivnění vztahů. Domnívá se však, že pro jasnější vizi budoucího vývoje je třeba nejdříve sestavit pro obě strany splnitelný a jasný program, kterého by se mohly držet. Upozorňuje na fakt, že polsko-ukrajinská spolupráce má v celoevropském měřítku velký potenciál (přirovnává ho například k francouzsko-německé spolupráci), ale že je třeba na něm pracovat. Jako úspěch společných snah uvádí např. společné pořádání fotbalového Eura v roce 2012.

Kniha je rozdělena do šesti kapitol, které jsou dále děleny na podkapitoly. Na konci publikace je umístěn jmenný rejstřík. První kapitola, „Polskost na Ukrajině“, se zabývá stereotypy a předsudky po obou stranách hranice, dále událostmi, které pro „polskost“ a její propagaci byly důležité, mimo jiné návštěvou papeže Jana Pavla II. na Ukrajině, Polským kulturním rokem aj. Druhá kapitola, „Hrdinové a politika“, se více zaměřuje na konfliktní otázky, jako bylo znovuotevření hřbitova „orlíků“ ve Lvově nebo spory o interpretaci masakrů na Volyni v průběhu druhé světové války.

Zbylé kapitoly se týkají např. ukrajinské politické geografie a v souvislosti s tím i přibližují průběh prezidentských voleb v roce 2004. Poslední kapitola, s výstižným názvem „Co dál?“, se zabývá touto otevřenou otázkou. Podle autora jsou vztahy mezi Polskem a Ukrajinou zásadní pro obě zúčastněné strany. Je však třeba je umístit do kontextu současného mezinárodní situace, tedy polského členství v EU a NATO a ukrajinských vztahů s Ruskem. Na závěr si Marek Ziółkowski klade další neméně důležitou otázku: Co je vlastně měřítkem úspěchu polsko-ukrajinských vztahů? Je to nárůst vzájemné obchodní výměny, zintenzivnění politických a kulturních kontaktů nebo polská podpora ukrajinských „západních“ aspirací? Odpověď zůstává do budoucna otevřená.

Olga Brabcová

O AUTORECH

Prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc. (* 1952) působí na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se problematikou teorie a metodologie historických věd školního dějepisu, v posledních letech také otázkami soudobé historické kultury a česko-německými vztahy. Je autorem či spoluautorem několika učebnic pro základní a střední školy, autorem monografií *Historický text a historická skutečnost* (1993); *Historický text a historická kultura* (1995); spoluautorem knih *Na ztracené vartě Západu* (2000), *Téma: Odsun – Vertreibung* (2002), *Rozumět dějinám* (2002), *Filozofie dějin – problémy a perspektivy* (2004), *Mezi houfy lotrův se pustiti* (2005).

Email: zdenek.benes@ff.cuni.cz

JUDr. Dagmar Černá, Ph.D. (* 1980) působí na Ministerstvu zahraničních věcí ČR a jako externí vyučující na Institutu mezinárodních studií UK FSV, zabývá se otázkami právního vývoje německy mluvících zemí a jejich soudobými dějinami.

Email: dagmar.cerna@centrum.cz

Petr Mlsna, Ph.D. (*1978) je ředitelem Odboru vládní legislativy Úřadu vlády ČR, působí také jako externí vyučující na katedře německo-rakouských studií Institutu mezinárodních studií FSV UK. Specializuje se na problematiku ústavního (zejména otázky ústavního soudnictví), hospodářského a sociálního vývoje německy mluvících zemí. Pravidelně publikuje v periodících jako *Acta Universitatis Carolinae*, *Právník*, *Právní zpravodaj*, *Právněhistorické studie* apod.

Email: mlsna.petr@vlada.cz

PhDr. Tomáš Nigrin (*1981) působí jako vědecko-pedagogický pracovník Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se politickým a společenským vývojem Spolkové republiky Německo po druhé světové válce, především pak postavení Berlína a existencí berlínské zdi. Na toto téma publikoval články a recenze v České časopise historickém a Soudobých dějinách.
Email: nigrin@fsv.cuni.cz

Doc. Francis D. Raška, Ph.D. (*1971) působí na katedře amerických studií Institutu mezinárodních studií FSV UK. Jeho badatelský zájem je soustředěn na československý exil ve Velké Británii a ve Spojených státech za druhé světové války a během studené války, ale také na intelektuální proměny Spojených států v šedesátých a sedmdesátých letech dvacátého století a na vývoj americké zahraniční a bezpečnostní politiky od konce druhé světové války do současnosti.
Email: drfrancisraska@yahoo.com

PhDr. Tomáš Vojta (*1978) je studentem postgraduálního doktorského programu Moderní dějiny na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Zabývá se dějinami druhé světové války ve středovýchodní Evropě, zejména vztahy místní většinové populace k Šoa.
Email: tomasvojta@karneval.cz

POKYNY PRO AUTORY

1. Charakteristika přijímaných příspěvků

Časopis *Studia Territoria AUC* (dále jen *ST AUC*) vydává původní příspěvky, jež dosud nebyly nikde publikovány, nejsou nikde v tisku a ani se nenacházejí nikde v recenzním řízení.

Příspěvky se přijímají v anglickém, českém a německém jazyce.

V případě anglických příspěvků se preferuje americká angličtina, redakce nicméně akceptuje i příspěvky zpracované v britské angličtině za předpokladu, že budou jazykově čisté a konsistentní. Úprava stylu se řídí příslušným jazykovým manuálem (*The Chicago Manual of Style* resp. *The Oxford Style Manual*).

Příspěvky se zasílají do redakce průběžně na adresu redakční rady stuter@fsv.cuni.cz. Příspěvky musejí být zpracovány v standardním textovém editoru (.doc, .rtf). Korespondence autora s redakcí probíhá prostřednictvím e-mailu.

Studie uvažované k vydání podléhají externímu recenznímu řízení, které je oboustranně striktně anonymní. Délka recenzního řízení od momentu zaslání příspěvku do redakce až po vrácení příspěvku autorovi k autorizaci, k přepracování či se zamítavým stanoviskem nepřesahuje tři měsíce. Redakce si vyhrazuje právo upravit příspěvek v souladu s vlastní redakční linií, jakož i odmítnout příspěvek k publikaci, pokud jej shledá nevyhovujícím, a to i bez udání důvodu.

Příspěvky vyžadující neúměrnou redakční péči z důvodu nerespektování edičních zásad, ledabyle upravené či s jazykovými nedostatky budou autorům vráceny.

2. Copyright

Copyright každého čísla přísluší nakladatelství Karolinum. Předpokladem pro publikování příspěvku v AUC ST, jakož i pro další užití díla je uzavření smlouvy o převodu autorských práv mezi autorem a nakladatelstvím Karolinum.

3. Ediční zásady

Studie má mít rozsah nejlépe 25 až 40 normovaných stran. Optimální rozsah recenzí je 5 až 10 normostran. Delší texty budou posuzovány s ohledem na vhodnost jejich zkrácení.

Všechny studie bez ohledu na jazyk publikace musejí být opatřeny anglickým abstraktem o délce 100 až 150 slov. Všechny studie musejí současně obsahovat čtyři až šest anglických klíčových slov.

Zaslaný rukopis musí obsahovat následující položky: titulní stranu, abstrakt, klíčová slova, hlavní text, příp. přílohy. V průvodním dopise autor musí uvést úplné jméno, institucionální afiliaci, stručný odborný biografický profil v jazyce publikace, adresu pro zaslání autorských exemplářů a kontaktní údaje. U článků, které mají více autorů, musí být jeden z nich označen jako kontaktní osoba pro účely korespondence.

Jména z cizích abecedních soustav se přepisují do latinky. Pro přepis bibliografických položek v poznámkách se používá transliterační tabulka platná pro příslušný jazyk (Library of Congress, Oxford Dictionary, ČSN). V hlavním textu se pro přepis jmen z cizích soustav používá zavedená transkripce.

4. Systém odkazování

Autoři se drží klasického systému odkazování. Reference mají podobu poznámek pod čarou. Bibliografický záznam odkazovaných zdrojů se uvádí v poznámkách pod čarou, a nikoli jako samostatný seznam literatury.

5. Základní typy odkazování

Knihy

Jeden autor či editor

Richard Sakwa, *Postcommunism: Concepts in the Social Sciences* (Buckingham: Open University Press, 1999), 51–58.

Dva autoři či editoři

Roy Allison a Christoph Bluth, eds., *Security Dilemmas in Russia and Eurasia* (London: The Royal Institute of International Affairs, 1998).

Tři autoři či editoři

Martha Brill Olcott, Anders Åslund a Sherman W. Garnett, *Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States* (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1999), 105–8.

Více než tři autoři či editoři

Viktor N. Rudenko et al., eds., *Politicheskaia nauka i gosudarstvennaia vlast' v Rossiiskoi Federatsii i Novykh Nezavisimykh Gosudarstvakh* (Ekaterinburg: Ural'skoe otdelenie Rossiiskoi Akademii Nauk, 2004).

Kapitola či jiná část v knize

Branislav Makyta, „Energetický dialóg EÚ a RF“, in *Energie pro Evropu: energetická spolupráce Ruska a zemí postsovětského prostoru s Evropskou unií*, ed. Bobuslav Litera et al. (Praha: Eurolex Bohemia, 2006), 50–72.

Úvod, předmluva či jiná obdobná část knihy

Anatol Lieven, předmluva ke knize *An Endless War: The Russian-Chechen Conflict in Perspective*, Emil Souleimanov (Frankfurt: Peter Lang Verlag, 2007), 13–15.

Elektronicky publikovaná kniha

Catherine Guicherd, *The Enlarged EU's Eastern Border: Integrating Ukraine, Belarus and Moldova in the European Project*, SWP-Studien 2002/S 20 (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 2002), 31–32, http://swp-berlin.org/common/get_document.php?asset_id=319.

Zkrácená opakovaná citace

Makyta, „Energetický dialóg“, 66.

Následující odkaz na tentýž zdroj

Ibid., 66–69.

Odborné časopisy

Článek v tištěném časopise

Zbigniew Brzezinski, „The Premature Partnership“, *Foreign Affairs* 73, č. 2 (březen/duben 1994): 67–82.

Článek v elektronickém časopise

Farkhad Tolipov, „Uzbekistan and Russia: Alliance against a Mythic Threat?“ *Central Asia-Caucasus Analyst* 7, č. 1 (11. ledna 2006): 3–5, www.cacianalyst.org/files/20060111Analyst.pdf.

Článek získaný prostřednictvím elektronické databáze

Halford J. Mackinder, „Modern Geography, German and English“, *The Geographical Journal* 6, č. 4 (1895): 367–79, <http://www.jstor.org>.

Recenze na knihu

Cameron Ross, recenze knihy *Political Parties in the Regions of Russia: Democracy Unclaimed*, *Grigorii V. Golosov, Slavic Review* 63, č. 4 (zima 2004): 898–99.

Noviny či společenské časopisy

Svante Cornell, „The War That Russia Wants“, *The Guardian*, 8. srpna 2008.

Diplomová práce či disertace

Jeff Sahadeo, „Creating a Russian Colonial Community: City, Nation, Empire in Tashkent, 1865–1923“ (doktorská disertace, University of Illinois, 2000), 96–108, 116.

Příspěvek přednesený na sympoziu, setkání či konferenci

Jonathan Wheatley, „Democratization in Georgia since 2003: Revolution or Repackaging?“ (příspěvek přednesený v rámci Third International

Workshop for Young Scholars, Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, Japonsko, 5. července 2006).

Archivní materiály a sbírky

Telegram Š. Z. Eliavy a G. I. Brojda lidovému komisariátu zahraničních věcí, V. I. Leninovi, L. D. Trockému a L. B. Krasinovi, z Taškentu 27. prosince 1919, f. 04, op. 39, p. 43, d. 588, l. 13, Čičerinův sekretariát, Archiv zahraniční politiky Ruské federace, Moskva.

Interview

Publikovaná interview včetně rozhlasových a televizních pořadů

Paris Hilton, interview vedl Larry King, *Larry King Live, CNN*, 28. června 2007.

Nepublikované interview

Petr Šochman (EC Directorate General for Competition), v osobním rozhovoru s autorem, 24. září 2008.

Chráněný zdroj

Interview s důstojníkem pohraničních vojsk, 28. srpna 1998.

Website

„Growth of Welfare of Kazakhstan’s Citizens is the Primary Goal of State Policy. Address by the President of the Republic of Kazakhstan H.E. Mr. Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan“, Official Site of the President of the Republic of Kazakhstan, http://www.akorda.kz/www/_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc?=0793D9432423DDE-5062573EC0048005B&lang=en&L1=L2&L2=L2-22.

Osobní zpráva

Hans-Uwe Stahlmann, e-mailová zpráva adresovaná autorovi, 29. prosince 2007.

Zpracováno a upraveno podle *The Chicago Manual of Style, 15th edition* (Chicago: Chicago University Press, 2003), 593–754.

STUDIA TERRITORIALIA

IX

2009

2

Redakční rada

Předseda: doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc.

Výkonný redaktor: PhDr. Jan Šír, Ph.D.

Interní členové/redakční kruh: Mgr. Jan Bečka, doc. PhDr. Miloš Calda, doc. PhDr. Michal Kubát, Ph.D., PhDr. Ondřej Matějka, PhDr. Tomáš Nigrin, prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., prof. PhDr. Lenka Rovná, CSc., doc. PhDr. Luboš Švec, CSc.

Externí členové: prof. Marek Bankowicz (Uniwersytet Jagielloński), prof. Dr. Christoph Boyer (Universität Salzburg), prof. Crister Garrett (Universität Leipzig), doc. PhDr. Jiří Kocian, CSc. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (emeritní profesor moderních dějin), doc. PhDr. Ilja Lemeškin, Ph.D. (FF UK), prof. Iain McLean (Nuffield College, Oxford University), prof. Dr. Marek Nekula (Universität Regensburg), prof. Dietmar Neutatz (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), prof. Alan Butt Phillip (Bath University), prof. James F. Pontuso (Hampden-Sydney College), prof. Jacques Rupnik (Science Po, Paris), doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D. (Ústav dějin Univerzity Karlovy a Archiv Univerzity Karlovy), PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), prof. Dr. Wolfgang Wessels (Universität zu Köln)

Prorektor-editor: prof. PhDr. Mojmír Horyna

Obálku navrhla: Kamila Schüllerová

Grafická úprava: Kateřina Rezáčková

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1
Praha 2010

Sazba a zlom DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1.

MK ČR E 18588

ISSN 1213-4449